

esély

98/6

társadalom- és szociálpolitikai folyóirat

TANULMÁNYOK

- 3 **Pierre Bourdieu:** A neoliberalizmus lényege
9 **Nils Christie:** Drogkontroll – út a totalitárius viszonyok felé
19 **Németh György:** A nyugdíjreform makroökonómiája

MAGYAR VALÓSÁG

- 44 **Kőnig Éva:** Mire elegendő a szociális normatíva?
60 **Honti Henriett:** A gyermekvédelmi törvény a nemzetközi jog és a gyakorlat tükrében
70 **Sulyok László:** Élet helyett aluljáró

SZOCIÁLIS MUNKA

- 85 **Neil Gilbert:** Szolgáltatásból társadalmi ellenőrzés: a jóléti reform hatásai a szociális munkások szakmai gyakorlatára az Egyesült Államokban

INTERJÚ

- 98 **Diósi Ágnes:** Értelmiségi roma nők – II.

HÍREK, INFORMÁCIÓK

- 103 **Szász Anna:** A Névtelen Alkoholisták Magyarországon

ESÉLY

Kiadja a Hilscher Rezső Szociálpolitikai Alapítvány.

Szerkesztőségi cím: 1088 Budapest, Múzeum krt. 4/B
(ELTE Szociálpolitikai Tanszék)
Telefon: 266-9833/298

A megjelenést támogatja: József Attila Alapítvány, Soros Alapítvány,
Szabad Sajtó Alapítvány, Budapest Bank Budapest.

Meg nem rendelt kéziratokat nem őrzünk meg és nem küldünk vissza.

Előfizethető a szerkesztőségénél.

Megjelenik kéthavonta.

Terjeszti a „Sziget” Rehabilitációs Kisszövetkezet.

A lapot szerkesztik:
LÉVAI KATALIN főszerkesztő
LÉVAI JÚLIA olvasószerkesztő
WEBER ATTILA szerkesztő

A szerkesztőség munkatársai: Bánfalvi Adrienne, Berény Márta, Moksony Ferenc

Szerkesztőbizottság:
Balipap Ferenc, Bíró András, Csepeli György,
Ferge Zsuzsa (elnök), Gönczöl Katalin, Hegyesi Gábor, Juhász Pál, Léderer Pál,
Nagy Endre, Orosz Éva, Pataki János, Pik Katalin, Salgó Lajos (NSZK), Semjén András,
Somlai Péter, Szabó Dénes (Kanada), Szalai Júlia, Szelényi Iván (USA),
Talyigás Katalin, Tausz Katalin, Georg Vobruba (NSZK)

Grafikai munkatárs: Gombos Gáspár
Szöveggondozó: Haraszti Judit
Tördelőszerkesztő: Nyíri András
Készült a NEOTIP Bt. nyomdájában
Felelős vezető: Naszályi Gábor

ISSN 0865-0810



PIERRE BOURDIEU

A neoliberalizmus lényege

Mi a neoliberalizmus? Azon kollektív struktúrák megsemmisítésének programja, amelyek képesek gátat vetni a tiszta piaci logikának.

Vajon a gazdaság világa – ahogyan azt az uralkodó diskurzus szeretné – valóban egy tiszta és tökéletes rend, amely rendületlenül követi előrelátható következményeinek logikáját? És amely haladéktalanul visszaszorít minden hiányosságot, akár automatikusan büntetve, akár – kivételes esetekben – fegyveres szabadcsapatai, az IMF, az OECD, illetve az általuk előírt politikák útján: a munkaerő árának leszorításával, a közkiadások csökkentésével és a munkavégzés formáinak rugalmassá tételével? Valóban nem lenne más, mint egy utópiának, a neoliberalizmusnak a gyakorlatba való átültetése, így alakítva azt *politikai programmá*, egy olyan utópiáé, amelynek az általa hivatkozott gazdaságelmélet segítségével sikerült elérnie, hogy a valóság tudományos leírásának láttassa magát?

Ez a támogató elmélet tiszta matematikai fikció, amely kezdettől fogva egy nagyszerű absztrakción alapul: nevezetesen azon, hogy az individuális racionalizmussal azonosított racionalitás legalább annyira korlátolt, mint amilyen szigorú elméletének nevében figyelmen kívül hagyja a racionális diszpozíciók és a gazdasági-társadalmi struktúrák gazdasági-társadalmi feltételeit, melyek lehetővé teszik azok működését.

Ahhoz, hogy lássuk e mulasztás mértékét, elég csak az oktatási rendszerre gondolni, amelynek még soha nem volt ilyen nagy jelentősége, mint manapság, amikor legalább akkora szerepet játszik a javak és szolgáltatások termelésében, mint a termelők termelésében. Ebből a fajta eredendő hibából – mely a „tiszta elmélet” Walras-féle¹ mítoszában gyökerezik – következik a közgazdaságtan minden hibája és hiányossága, valamint az a végzetes macacsság, amellyel a versenyen alapuló és a hatékonyság szolgálatába állított, tisztán közgazdasági logika és a méltányosság elvének alávetett, társadalomtudományi logika közötti, önkényes szembeállításba kapaszkodik, amelyet azonban ő maga, pusztán létezésével hozott létre.

Ezek szerint ennek a társadalmiságtól és történetiségtől eleve megfosztott „elméletnek” ma még inkább megvan minden eszköze arra, hogy *igazként*, empirikusan igazolhatóként *tiüntesse fel magát*. Valójában azonban a neoli-

¹ Lásd August Walras (1800–1866, francia közgazdász, *De la nature de la richesse et de l'origine de la valeur* (Az érték gazdagságának és eredetének természetéről), 1848. Ő volt az első egyike, aki matematikai módszereket alkalmazott közgazdasági tanulmányaiban.

berális diskurzus egészen más, mint a többi diskurzus. A Goffmann által leírt, az elmegyógyintézetekben folyó pszichiátriai diskurzus mintájára nevezhetnénk ezt „erős diskurzusnak”, amivel már csak azért is nehéz és bonyolult dolog harcba szállni, mivel az erőviszonyok egy adott világának minden erejével rendelkeznek, és mivel maga is részt vesz ennek létrehozásában, befolyásolja a gazdasági viszonyokat uralók gazdasági döntéseit, hozzáadva ezen erőviszonyokhoz a saját – tisztán szimbolikus – erejét. Az ismeretek ilyen tudományos programjának nevében azért, hogy politikai cselekvési programmá alakíthassák azt, itt óriási *politikai munka* zajlik (amit letagadnak, hiszen negatív képzeteket keltene) és ez az „elmélet” megvalósíthatósági és működési feltételeinek létrehozását célozza, ez a program a *kollektív szerveződések módszeres megsemmisítésének programja*.

A tiszta és tökéletes piac neoliberális utópiája felé való elmozdulás, amely a pénzügyi deregulációs politika nyomán vált lehetővé, és amely minden politikai lépés átfomálójává, és – mondjuk ki – destruktív hatásain keresztül megy végbe [ezen lépések legújabbika az AMI, az Accord Multilatéral sur l'investissement (a befektetésekről szóló multilaterális megállapodás), mely a külföldi vállalatokat és azok befektetéseit szándékozik védelmezni a nemzetállamokkal szemben], *megkérdőjelez minden kollektív struktúrát*, amely képes gátat szabni a tiszta piaci logikának: így a nemzetet, melynek mozgástere folyamatosan szűkül; a munkavállalói csoportokat, például a *béreknek és karriereknek* az egyéni szakértelemtől függő individualizálásával, és ami ebből következik: a munkavállalók atomizálása által korlátozva a munkavállalói érdekeket védő kollektívákat, szakszervezeteket, társaságokat, szövetkezeteket, még a családot is, amely a korosztályok mentén elkülönülő piacok létrejöttével elvesztette a fogyasztás felett gyakorolt befolyása egy részét.

A neoliberális program azok politikai-gazdasági erejéből nyeri társadalmi erejét, kiknek érdekeit képviseli: tehát a részvényesekből, a pénzügyi és ipari vezetőkéből s mellettük azon konzervatív vagy szociáldemokrata politikuskókból, akik megtértek a laissez faire megnyugtató lemondásába, továbbá magas rangú pénzügyi tisztviselőkéből, akik a vállalati középvezetőktől eltérően annál bőszültebben állanak ki a saját bukásukat előkészítő politika kikényszerítése mellett, minél kevésbé kockáztatják, hogy aktuálisan viselniük kell ennek következményeit. Ez a program tehát összességében továbbmélyíti a szakadékot a közgazdaságtan és a társadalmi valóságok között és (a valóságban) olyan gazdasági rendszert hoz létre, amely megfelel az elméleti leírásnak, vagyis olyan típusú logikus gépezetet, amely úgy jelenik meg, mint a gazdasági ágenseket magával ragadó kényszerűségek láncolata.

A pénzpiacok információs technikáknak köszönhető globalizációja minden korábbinál nagyobb mobilitást biztosít a tőkének és a rövid távú befektetések nyereségesége felett aggodalmaskodó befektetőknek megadja a lehetőséget, hogy állandóan összevessék a legnagyobb vállalatok nyereségeségét, és hogy végeredményben szankcionizálni tudják relatív bukásaikat. Ily módon az állandó fenyegetettségben élő vállalatoknak maguknak kell egyre gyorsabb ütemben alkalmazkodniuk a piacok igényeihez. Ez – ahogyan mondtani szokták – a „piac bizalmának elvesztésétől” való félelem, párosulva a

részvényesek támogatásával (akik a rövid távú nyereség megszerzése miatt aggodnak) egyre inkább azt eredményezi, hogy pénzügyi utasításaik által képesek lesznek akarataikat a *menedzserekre* kényszeríteni, normákat állapítani meg a számukra, és azok politikáját irányítani a munkaerőfelvétel, a foglalkoztatás és a bérek kérdésében.

Így teremődik meg a rugalmasság abszolút uralma, amit a meghatározott időtartamú szerződésekkel, a folyton megújított átmeneti alkalmazással és szociális tervekkel² az ugyanahhoz a vállalathoz tartozó fiók vállalatok, illetve a sokoldalúságra kényszerített munkavállalói csoportok közötti versennyel, sőt a bérvizony individualizálásán keresztül, az egyének közötti versennyel biztosítanak. A bérmunkaviszonyoknak az egyéni célok kitűzésében, a folyamatos egyéni értékelésben, a bérek egyéni emelésében vagy az egyéni szakértelem és érdem függvényében adományozott jutalmakban, az egyéni karriertervezésben, valamint a felelősségmeghatározási stratégiákban megnyilvánuló individualizálása biztosítja bizonyos, közepesen fizetett, erős hierarchikus függésben lévő középvezetők önkizsákmányolását, akik egyidejűleg, a „függetlenek” módjára, felelősek az értékesítésért, a termékeikért, az üzleteikért, áruházaiért, „önfelügyelet”-igényük – a „participatív menedzsment” technikája szerint – magában foglalja az alkalmazotti kötelezettségeiket meghaladó részvételüket. A racionális leigázás ezen technikái, melyek mindenkit (és nemcsak a felelős állásokban dolgozókat vagy a sürgősségi feladatokat ellátókat) a munkába történő plusz beruházásra kényszerítenek, mind a kollektív jelzések és szolidaritások csökkentésére vagy megszüntetésére irányulnak.

A mindenki által mindenki ellen, a hierarchia minden szintjén vívott harc darwini világának gyakorlati megvalósulása, mely a védtelenségben, a függésben és a stresszben leli meg a munkakörhöz és a vállalathoz való kötődés megteremtésének eszközeit, nem lehetne annyira sikeres, ha nem lennének ebben cinkosai azok a minden biztonságtól megfosztó rendelkezések, melyeket a *bizonytalanság és a munkanélküliség állandó fenyegetésével engedelmességre kényszerített munkaerőtartalék-hadsereg* léte és védtelensége tesz lehetővé. Minden ilyen – a szabadság zászlaja alatt hirdetett – gazdasági rend végső alapja valójában a munkanélküliségből, a bizonytalanságból és az elbocsátás veszélyéből eredő *strukturális erőszak*: az individualista mikroökonómiai modell „harmonikus” működésének feltétele tehát egy tömegjelenség – a munkanélküliek tartalékhadának léte.

Ez a strukturális erőszak nehezedik rá az úgynevezett munkaszerződésre is (amit a szerződéselméletek gondosan racionalizáltak és „valóságatlanítottak”). A vállalati diskurzusban még soha nem hallottunk annyit bizalomról, együttműködésről, lojalitásról és vállalati kultúráról, mint ma, amikor úgy teremjük meg a folyamatos kötődést, hogy megszüntetünk minden időbeli garanciát (a munkások háromnegyede határozatlan időre szerződött, a bizonytalan helyzetű alkalmazottak száma állandóan növekszik, az egyéni munkaadói felmondást egyre kevésbé korlátozzák).

2 Franciaországban, ha a vállalatok – gazdasági okokra hivatkozva – egy bizonyos létszámot meghaladó leépítést hajtanak végre, kötelesek ún. szociális tervet készíteni, mely elsősorban az idősebb, illetve egyébként szociálisan veszélyeztetettnek minősülő munkavállalók társadalmi reintegrációját célozza.

Látható tehát, hogyan lesz a neoliberális utópiából a megvalósulás folyamatában egyfajta pokoli gépezet, melynek szükségessége mintegy rákényszerül az uralmon lévőkre. Mint más korokban a marxizmus, mellyel ebben a tekintetben sok közös vonása van, ez az utópia is egy félelmetes hitet kelt életre: a *free trade faith*-t (a csereviszonyok szabadságában való hitet), és nemcsak azokban, akik ebben anyagilag is érdekeltek, mint a bankárok, a nagyvállalatok vezetői stb., hanem azokban is, akik így látják igazolva létezésüket, mint pl. a magas közhivatalokat viselők, a politikusok, akik a gazdasági hatékonyság nevében szentesítik a piacok hatalmát, akik azon adminisztratív vagy politikai korlátok eltávolítását követelik, melyek zavarhatják a tőketulajdonosokat a nyereségük maximalizálására irányuló, tisztán egyéni, a racionalitás modelljére alapozott törekvésükben, akik független, központi bankokra vágnak, akik a gazdasági vezetőknek prédikálnak a nemzetállamok gazdasági szabadság követelményeinek való alávetéséről, minden piac feletti minden szabályozás megszüntetésével (kezdve a munkaerőpiaccal), a deficit és az infláció tilalmával, minden közszolgáltatás általános privatizálásával, a szociális- és a közkiadások csökkentésével.

A közgazdászoknak – még ha gazdasági és társadalmi érdekeik nem is feltétlenül egyeznek az „igazhitűekével” – éppen elég speciális érdekük fűződik a közgazdaságtudományi mezőben ahhoz, hogy részt vegyenek a neoliberális utópiában való hit termelésében és újratermelésében, függetlenül attól, hogy mit gondolnak ennek az utópiának a gazdasági és társadalmi hatásairól, melynek matematikai alapját mellesleg ők maguk teremtték meg. Létükben és egész, leginkább tisztán absztrakt, könyvszagú és elméleti szellemi képzésükben, a gazdasági és társadalmi világtól szeparáltan hajlamosak összekeverni a logika dolgait a dolgok logikájával.

Olyan modellekben bíznak meg, melyeket soha nem volt alkalmuk a gyakorlatban kísérleti verifikációs vizsgálatnak alávetni, és magasról tekintenek minden egyéb történeti tudományok eredményeire, melyekből hiányolják saját matematikai játékaik kristálytiszta átláthatóságát, és amelyeknek igazi szükségességét, komplexitásának mélységét jórészt képtelenek megérteni. A közgazdászok így egy hatalmas gazdasági és társadalmi változás résztvevői és közreműködői, és még ha ennek néhány következménye meg is rémíti őket (és fizethetnek tagdíjat a Szocialista Pártnak, és adhatnak annak képviselőinek bölcs, előrelátó tanácsokat irányító testületeikben), nem lehet kifogásuk mindezek ellen, mivel ez a változás az örület egyes formáira emlékeztetően azt az ultrakonzekvens utópiát valósítja meg, amelynek életüket szentelik.

A világ azonban mégiscsak itt van, a nagy neoliberális utópia megvalósításának azonnal látható következményeivel: nemcsak a gazdaságilag legfejlettebb országok egyre növekvő rétegeinek nyomorával, a jövedelmek közötti különbségek hihetetlen mértékű megnövekedésével, a kulturális termelés (mozi, könyv stb.) autonóm területeinek fokozatos eltűnésével, melyet a kommersziális értékek tolakodó rákényszerítésével ért el, hanem különösen minden, e pokoli gépezet erejével szembeszállni képes kollektív döntési fórum elpusztításával (elsősorban tehát az állammal, mely minden, a köz fogalmához kapcsolódó univerzális érték letéteményese), e morális darwiniz-

mus kikényszerítésével, melynek mindenhol, a gazdaság és az állam legmagasabb szféráiban, sőt még a vállalatok belül is érvényt szereztek, és amely a matematika legfelsőbb régióiban, a magasból lábára gumikötelet kötve leugró mintájára megteremtett *winner* kultuszával, minden gyakorlat normájává a mindenki elleni harcot és a *cinizmust* tette.

Várható-e vajon, hogy a rendkívüli tömegű szenvedés, amit egy ilyen politikai-gazdasági rezsim kitermel, egy nap majd annak a mozgalomnak az elindítója lesz, mely képes megállítani a szakadékba való rohanást? Valójában óriási paradoxonnal állunk itt szemben: egyfelől azokat az akadályokat, melyek az új trend – vagyis a szabad, de magányos individuumé – megvalósulásának útjában állnak, a fennálló rugalmatlanságokból és archaizmusokból fakadóknak véljük, egy ugyanígy minden közvetlen és tudatos beavatkozást (legalábbis ha bármely módon az állam kezdeményezi) eleve diszkreditálunk és felszólítunk, hogy tűnjön el a tiszta és anonim gépezet, a piac útjából (melyről azonban mindig elfelejtjük, hogy maga is csak az érdekérvényesítés egyik terepe); másfelől azonban az a tény, hogy a társadalmi rend, a minden biztonságtól megfosztott népesség egyre növekvő arányának ellenére, nem merült el a káoszban azt igazolja, hogy a folyamatosan leépülő régi rend ezen intézményei és ágensei fennmaradásának és túlélésének, a legkülönbözőbb szociális munkákat végzők egész tevékenységének, illetve a különféle társadalmi, családi és egyéb szolidaritásoknak köszönhető.

A neoliberalizmusba való átmenet, a kontinensek távolodásának mintájára, érzékelhetetlen, vagyis felfoghatatlan módon megy végbe, elrejtve szemünk elől ennek következményeit, melyek hosszú távon a legsúlyosabbak. Ezeket a következményeket paradox módon, éppen azok ellenállása rejti el, akik a régi rendet védik, annak rejtett erőforrásaiból, a régi szolidaritásokból, illetve azokból a társadalmi tőketartalékokból merítve, melyek megvédik a jelenlegi társadalmi rend egy részét az anómiába hullástól. (A tőkéből, mely ha nem újulhat meg, nem termelődhet újra, pusztulásra van ugyan ítélve, de ez a kimerülés nem fog egyhamar bekövetkezni.)

De ugyanezek a konzervációs erők, melyeket nagyon is könnyű volna konzervatív erőknek nyilvánítani, más vonatkozásban az új trend felállítását *ellenző* erők, melyek így rombolóerőkké válhatnak. És ha tehát néhány ésszerű reményt, mely még ma is létezik, meg is őriznek ezen erők állami intézményei és az ágensek rendeletei (különösen az ilyen állami intézményekhez leginkább kötődő ágenseké, mint az állami kisnemesség), melyek (ahogyan az majd később látni fogjuk) látszólag ugyancsak egy letűnt rendet és a hozzá kapcsolódó „privilegiumokat” védelmezik, valójában azonban ahhoz, hogy kiállják a próbát, olyan társadalmi rendet kell feltalálniuk és megalkotniuk, melyben nem az egyéni érdekek keresése és a profit individuális szenvedélye volna az egyedüli törvény, hanem amelyik helyet adhatna a *közösen kimunkált és elfogadott célok racionális keresését* célul tűző közösségeknek is.

Miért is ne kapna speciális helyet az állam, a nemzetállam, vagy még inkább a nemzetek feletti, vagyis európai állam (mely csak egy állomás a világállam felé vezető úton) ezen kollektív szerveződések, társaságok, szak-szervezetek, pártok között, képes lévén hatékonyan ellenőrizni és megadóz-

tatni a pénzpiacokon realizált profitot, és különösen, mivel képes szembe szállni ez utóbbiak által a munkaerőpiacra kifejtett romboló hatással, kimunkálva és védelmezve, a szakszervezetek segítségével, a *közérdek* fogalmát, mely magától soha nem fog előbújni, még néhány számolási hiba árán sem, a könyvelői (vagy ahogy egy másik korban hívták: szatócsi) vízióból, amit az új hit az emberi önmegvalósítás legmagasabb rendű formájának hirdet.

Fordította Illésy Miklós

NILS CHRISTIE

Drogkontroll – út a totalitárius viszonyok felé¹

A totalitárius államokról szóló tanulmányokban élénk tárt képekben az a veszély rejlik, hogy ezeket a rendszereket túlságosan sötétnek, irracionálisnak, semmivel össze nem hasonlíthatónak ábrázolják. Hasonló problémával találkozunk a bűnözők leírásánál: sokan úgy gondolják, hogy ezek az emberek szörnyetegek, akikkel szemben könnyű társadalmi távolságot teremteni, és könnyű elkülöníteni magunkat tőlük: eszerint ők soha nem voltak olyanok, mint mi, és mi soha nem leszünk olyanok, mint ők. Elgondolkodtató, hogy ez nem csak társadalmi, de állami szinten is érvényesül. A borzalmak elterelik a figyelmünket attól, hogy észrevegyük: a totalitárius és a demokratikus rendszerek között is akadhat néhány hasonlóság.

A magam részéről nem vagyok meggyőződve arról, hogy ezek a hasonlóságok elhanyagolhatóak lennének. A demokratikus társadalomban pl. a lakosság kétharmada társadalmon belüli, egyharmada azonban társadalmon kívüli, pénztelen és ezért a mi egydimenziós értékstruktúráinkban értéktelennek bizonyul. A fizetett munkanélküli,² a koldus annak a lehetősége nélkül éli életét, hogy valaha is fogyasztóvá válhat.

A parlamenti demokrácia elvben védelmet jelentett a hatalom, és uralkodó elit önkénye ellen. Manapság azonban abban a példátlan történelmi helyzetben vagyunk, hogy a többség relatíve jólétben él. Ezért a többség és az uralkodó elit koalíciót alkotott. Az általuk létrehozott szabályok egyfajta védőbástyát jelentenek a nincstelenekkel szemben. A drámaian megváltozott helyzet azonban újfajta gondolkodást kíván.

1 A tanulmány eredeti címe: Drug control as an inroad to totalitarian conditions.

2 A szerző Crime Control as Industry című művében az alábbiakat írja: „A munkanélküliség nem azt jelenti, hogy nincs elegendő elvégzendő munka a társadalomban, hanem azt, hogy nincs elegendő megfelelően fizetett munka. A munkanélküliség szervezeti probléma – komoly társadalmi következményekkel.” Eszerint célszerűbb a „fizetett munkanélküli” kifejezést használni a „munkanélküli” helyett. Versengés folyik a megfelelően fizetett munkákért a piacon és a fizetett munka nélküli egyén azért munkanélküli, mert bizonyos okoknál fogva esélytelen ebben a versengésben arra, hogy megfelelően fizetett munkát kapjon. A rosszul fizetett munka elvállalására pedig nincs feltétlenül rászorulva, mert az állam által folyósított munkanélküli segélyből fedezni tudja alapvezető szükségleteit (a fordító).

Kontroll

A legfontosabb alkotórész a fejlődésben: a kontrollrendszer.

Vizsgáljuk meg a totalitárius kontrollrendszer három legjellemzőbb tulajdonságát:

Az első: a határok elmosódása a közösségi és a magánszféra között.

Eszerint veszélyes lehet becsmélni a diktátort egy családi partin, mert esetleg a csalódott gyermek jelenti a rendőrségen. Avagy: a titkosrendőrség lehallgatókészüléke ott lapul valahol a szobában. Vagy: regisztrált az összes írógép az országban, és így könnyű beazonosítani, honnan származnak bizonyos levelek.

Nézzük a mi helyzetünket: Hasonlóan az egykori totalitárius kontrollrendszerhez, nem csak az válhat ismertté, hogy mi folyik a közösségi szférában, mi az, ami támadólag hat az államra nézve, s nem csak az utcai alkoholfogyasztás, de a dohányzási szokásaink is felmérhetők. Amiről itt szó van, az nem egyéb, mint a rendőrség módszereinek, eljárásainak sora, s ez igen hasonló a totalitárius rendszerek stílusához. Gondoljunk csak a provokációra, a telefonlehallgatásra avagy TIP-telefonokra³, ahol bárki – természetesen névtelenül – tippet adhat a rendőrségnek a számára gyanús személyről vagy esetekről. Garry Marx (1988, 207. o.) igen érdekesen ír erről *A rendőri felügyelet Amerikában* című könyvében:

[Mennyire felhagytunk a tizenharmadik–tizenkilencedik századi, amerikai attitűddel! Manapság úgy tűnik, hogy a tájékoztatás, a bejelentés a jó állampolgár egyik ismérve, amit az intézményi és technikai támogatórendszerek imponálás növekedése kísér.

A szövetségi kormány ügynökségei például napjainkban fel vannak szerelve ún. forródrótokkal, ahol az állampolgárok bejelentést tehetnek, pl. csalásról, visszaélésről, rongálásról. A Szövetségi Tanúvédelmi Program áttelepíti és új személyazonossággal látja el az informátorokat.

Olyan programok, mint a TIP, több száz közösségben találhatók... Egy texasi rendőrőrmester, aki sikeresen koordinál egy bűncselekmény-bejelentő programot, nyilatkozatában erre utalt, amikor azt mondta: „Vannak esetek, amikor férjek tesznek feljelentést feleségük ellen avagy a feleségek a férjeik ellen, sőt olyan is előfordult, hogy anyák jelentették fel fiaikat.” 1986-ban a miniszterelnök vezette háború a drogok ellen nem csak a szülőknek sugallmazta, hogy forduljanak a gyermekeik ellen, de a gyermekeknek is, hogy forduljanak szüleik ellen. (A drog-forródrót Bostonban elérte a napi 12 hívásos átlagot.)]

A totalitárius kontroll második legjellemzőbb tulajdonsága, hogy annak alapján gyakorol ellenőrzést az emberek felett, hogy kik ők, ahelyett, hogy az lenne a mérvadó, hogy mit tettek valójában. A hagyományos totalitárius

3 A TIP-telefonokat (Turn in Pusher) a rendőrség vezette be az Egyesült Államokban, majd Európában is azzal a céllal, hogy az állampolgárok segítségével több elkövetőt, bűncselekményt tudjon felderíteni, illetve megelőzni. A polgárok – névtelenül – a nap bármely szakában bejelentést, feljelentést tehetnek általuk ismert vagy számukra gyanús eseményekről, személyekről. A vármhatóság is bekapcsolódott ebbe a hálózatba. Norvégiában a kilencvenes évek elején hozták létre a TIP-telefonhálózatot és jó néhány elkövetőt, kábítószercsempészt azóta sikerült is felderíteni, lakossági bejelentések segítségével (a fordító).

rezsimekben is problémát jelentett, ha valaki a „nem megfelelő” bőrszínnel rendelkezett vagy a nem megfelelő „fajhoz” tartozott – pl. cigány volt vagy zsidó; netán „rossz” társadalmi osztály tagja volt – kapitalista, kulák, burzsoá. Az új rezsimben jobbára mi is ugyanezt tesszük. Megannyi ok miatt beavatkozunk a rossz társadalmi helyzetű emberek életébe. Holott valójában a beavatkozás indikátora legtöbbször maga a hátrányos társadalmi helyzet vagy szociális környezet. Ezt tükrözi a letartóztatott, bebörtönzött populáció is.

A kisebbségek minden ipari országban felülreprezentáltak a börtönökben, az Egyesült Államokban azonban a helyzet kétségbeejtő. A börtönnépességnek közel fele fekete bőrű. Marc Mauer két tanulmányában is (1991 és 1992-ben) vizsgálta a fekete bőrű férfi bebörtönzöttek megoszlását, és összehasonlította azt a Dél-Afrikai Köztársaság statisztikai adataival. (Lásd az 1. táblázatot!) Közel fél millió fekete bőrű férfi van ma bebörtönözve az Egyesült Államokban. Ez azt jelenti, hogy 100 000 főből 3400 fő – azaz a fekete bőrű lakosság 3,4 százaléka jelenleg börtönben van. Teljesen abszurdá válik a kép, ha összehasonlítjuk a Dél-Afrikai Köztársaság adataival, ahol 100 000 főből „mindössze” 682 fekete bőrű férfi van börtönben.

1. táblázat A bebörtönzött fekete bőrű férfiak aránya az USA-ban és a Dél-Afrikai Köztársaságban 1989-ben és 1990-ben

	USA	Dél-Afrikai Köztársaság
Fekete bőrű férfi lakosság összesen, 1989	14 625 000	15 050 642
Fekete bőrű férfi bebörtönzöttek összesen, 1989	454 724	109 739
100 ezer főre jutó, fekete bőrű férfi bebörtönzöttek aránya, 1989	3 109	729
Fekete bőrű férfi bebörtönzöttek összesen, 1990	499 871	107 202
100 ezer főre jutó, fekete bőrű férfi bebörtönzöttek aránya, 1990	3 370	681

A bebörtönzött 3,4 százalékon túl legalább még egyszer ennyi fekete bőrű férfit helyeztek feltételesen szabadlábra vagy bocsátottak próbára, ami azt jelenti, hogy a fekete bőrű férfi lakoságnak több mint 7 százaléka áll valamilyen büntetőjogi kontroll alatt az Egyesült Államokban.

A Correction Digest 1996. szeptember 16-i számában az alábbiakat találtam:

„Baltimore-ban a vizsgálat napján, 1991-ben, az afroamerikai fiataloknak 56 százaléka állt valamilyen büntetőjogi szankció alatt. Ez a példa nélkül álló tény az amerikai városok igazságügyi rendszerét vizsgáló tanulmányok második sorozatában került napvilágra.

Az adott napon, Baltimore-ban, a város afroamerikai, 18 és 35 év közötti férfi lakosságának 56 százaléka volt börtönben, fegyházban vagy feltételesen szabadlábra helyezve, esetleg próbára bocsátva, s várt bírósági ítéletre vagy állt körözés alatt.

A statisztikai adatok szerint 1991-ben közel 13 000 személyt tartóztattak

le a hatóságok kábítószer-bűncselekmények miatt, ebből több mint 11 000 volt afroamerikai.

Baltimore-ban egy afroamerikai fiatalnak egy fehér bőrű fiatallal szemben százszor nagyobb az esélye arra, hogy kábítószerrel való kereskedelem miatt vád alá helyezik.

A totalitárius kontrollnak harmadik eleme, hogy óriási mértékben növekszik a kontroll alatt álló személyek száma. E téren is itt az ideje szembenézni a korai totalitárius korszakok és napjaink valósága közötti hasonlóságokkal. A veszteseket nehéz kordában tartani, kontrollálni. A mi leegyszerűsített célstruktúránk azonban rengeteg vesztest kreál. A magasan fejlett ipari társadalmakban NINCSTELENEKNEK hívják őket. Robert Merton igen szemléletes képet adott helyzetükről: Ha a legfőbb társadalmi cél a pénz, a pénzszerezés, és ehhez a legális feltételek nem mindenki számára egyformán elérhetőek, akkor ez könnyen eredményezheti a bűnözés emelkedését. Amikor Merton 1949-ben publikálta híres tanulmányát, az ipari országok nagy része még tobzódott az optimizmusban. A háború sújtotta országokban minden kézre szükség volt az újjáépítéshez.

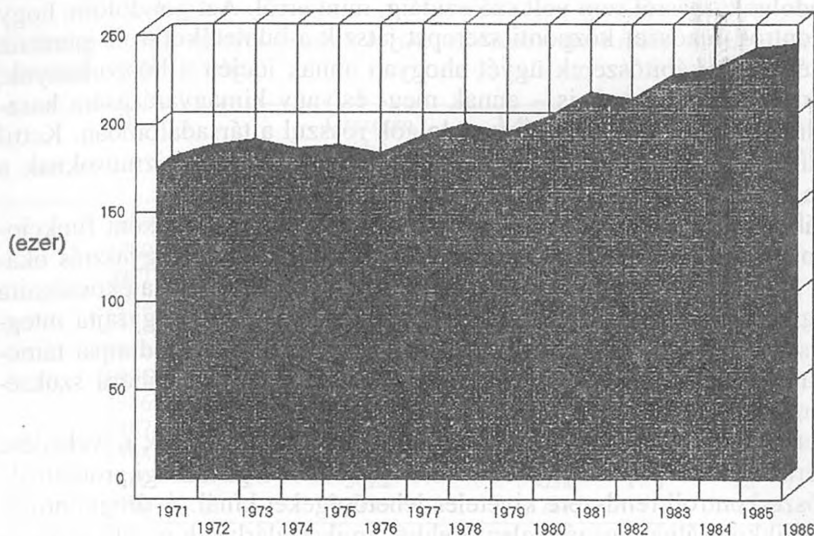
Azután ez a lelkesedés lelohadt, mattot kapott a túlzott optimizmus, Keleten és Nyugaton egyaránt. Jött a gazdasági stagnáció. Két folyamat azonban kivételt képez. Az egyik, amely néhány ázsiai országban ment végbe, a másik pedig a „BŰNÖZÉST KONTROLLÁLÓ IPARBAN” történt.

Ha realista képet akarunk festeni a jelenünkről, akkor meg kell állapítanunk, hogy a magasan fejlett ipari országokban nincs nagy szükség társadalmaink vesztés egyharmadainak munkaerejére. A legjobb emberi teljesítményeket is túlszárnyalják a gépek, az ipar teljesítményei. Mindenki jólétre vágyik – az öregek, betegek, alacsony iskolai végzettségűek is, azok, akiknek nem megfelelő a bőrszínük és azok is, akik rossz szocio-kulturális környezetben élnek. Ezeknek az embereknek a megfelelően fizetett munka csak távoli álom, akárcsak a fogyasztói-vásárlói szerep, hiszen ahhoz, hogy valaki vásárló lehessen, előbb elegendő pénzt kell keresnie.

Kétségtelen, hogy nem könnyű irányítani a szegény populációt. A helyzetben azonban benne rejlik egy növekvő „ipar” lehetősége is – a büntetőkontroll-iparáé, és amelyben a bűnözők a „büntetőkontroll-ipar” nyersanyagai.

A 2. táblázat a legtöbb nyugat-európai állam összefoglaló börtönstatisztikáját tartalmazza, 1971-től 1986-ig. Jól látható a növekedés az abszolút számokban. A 3. táblázat a Szovjetunió, Lengyelország, Magyarország, Kanada és az USA börtönnépességi adatait tartalmazza. Figyelmet érdemel a Szovjetunió és az Egyesült Államok közötti helyzet drámai változása. A 4. táblázat pedig egy áttekintést nyújt az USA börtönnépességének megoszlásáról.

2. táblázat A bebörtönzöttek számának növekedése az Európai Tanács tagállamaiban – beleértve Ausztriát, Izlandot, Hollandiát, Svájcot és Törökországot is, 1970-től 1986-ig (ezer fő)



3. táblázat A bebörtönzöttek számaránya a Szovjetunióban, Lengyelországban, Magyarországon, Kanadában és az USA-ban, 1979–1991-ig

	1979	1989	1991
Szovjetunió	660	353	
Lengyelország	300	107	
Magyarország		134	
Kanada	100	111	
USA	230	426	504

4. táblázat A büntetőjogi kontroll alatt álló regisztrált populáció az USA-ban, 1990–1991-ig

			Kumuláció
Szövetségi börtönökben levők	1991	71 608	71 608
Állami börtönökben levők	1991	751 806	823 414
Fegyházban levők	1991	429 305	1 252 719
Börtönnépesség összesen 1–3		1 252 719	
100 ezer lakosra jutó bebörtönzöttek aránya			504
Próbára bocsátottak száma	1990	2 670 234	3 922 953
Feltételesen szabadlábra helyezetttek száma	1990	531 407	4 454 360
Büntetőjogi intézkedések alatt állók összesen			4 454 360
100 ezer lakosra jutó büntetőjogi intézkedés alatt állók száma			1 794

A veszélyes osztályok kontrollja

Mindeddig nem sok szót ejtettem magáról a drokkontrollról. Ha azonban belegondolunk, másról sem volt szó ezidáig, mint erről. Azt gondolom, hogy a drokkontroll-rendszer központi szerepet játszik a büntetőkontroll iparának fejlődésében. A kábítószeresek ügyét ahogyan annak idején a boszorkányok, a zsidók, a kulákok ügyét is – annak meg- és/vagy kimagyarázására használták, hogy miért mennek bizonyos dolgok rosszul a társadalomban. Kettil Bruunnal egy egész könyvet szenteltünk ezeknek a mechanizmusoknak a leírására.⁴

A kábítószeresek elleni háború egyfajta társadalmi altatószerként funkcionál. A nyomor, a szenvedés megmagyarázható a kábítószerfogyasztás okaként és így a fejlett ipari országok valós gyengeségeire, fogyatékosságaira nem fognak rákérdezni. A kábítószerkontroll szükségessége egyfajta integrációs eszmeként működik, amely az állami propaganda- és médiaipar támogatásával közvetíti a társadalmi egyetértést a drogok elleni háború szükségességéről.

Ebben a helyzetben, amikor a megfizetett munka hiányának növekedése erősen érinti a fiatal populációt, valamint növekednek a gazdasági problémák, a kábítószerkontroll rendszere kivételes lehetőségeket kínál. A drokkontrollpolitikák akkor válnak igazán jelentősekké, amikor elérkezik az idő a veszélyes osztályok kontrollálására. A kábítószeresek elleni háború fölöttébb hasonlóvá vált ahhoz, amit Gusfield (1963) az amerikai alkoholtilalomról írt. Eszerint a húszas évek kereszteshadjárata Amerikában nemcsak az alkohol ellen irányult, hanem egyúttal egy új morális rendre igényt tartók ellen is. A fejlett ipari országokban a kábítószeresek elleni háború a társadalmi rendre potenciálisan veszélyes osztályok elleni háborúvá fejlődött, ezáltal az állam erősebb kontrollt gyakorolhat a veszélyes osztályok felett. Ők nem kihívói, ahogyan azt Gusfield írta, hanem életstílusukkal támadói a társadalmi rendnek. Nemcsak a hedonizmus és az elégedetlenség magyarázható ezzel a társadalomban, hanem a non-produktív populáció nagy részének rácsok mögé helyezése is. Az illegális kábítószeresek elleni, egyre szigorodó jogszabályok és rendőrségi gyakorlat okozta a börtönnépesség hihetetlen gyors növekedését az Egyesült Államokban. Az európai börtönök túlterheltsége is a drogok elleni háborúból ered.

Ennek a fejlődésnek a hatását Norvégiában az 5. táblázat tükrözi. Ebben nagyon egyszerű módon összeszámoltam, hogy összesen hány év börtönbüntetést szabott ki a bíróság minden egyes évben, 1979-től kezdődően. Amint látható a táblázatból, a „fájdalomadás” éves mennyisége majdnem megduplázódott tíz év alatt: 1620 évről 3022-re emelkedett. A következő oszlop azt mutatja, hogy összesen hány év börtönbüntetést szabott ki a bíróság kábítószer-bűncselekmények miatt, minden egyes évben. Jól látható a növekedés: 219 évről 789 évre emelkedett a büntetések száma, azaz mintegy megnégyeszerződött a „fájdalomadás” mennyisége. Az utolsó oszlopban pedig az látható, hogy a kábítószeresek egyre növekvő jelentőségre tettek szert a „fájdala-

4 Christie, Nils–Kettil Bruun: Den gode fiende, 1991. (A jó ellenség – a fordító.)

lom-büdzsében”, különösen 1983-ig. Norvégiában minden negyedik – a bíróság által – kiszabott év, azaz az összes év egynegyede, a kábítószerekkel összefüggő büntetés.

5. táblázat A bíróság által kiszabott börtönbüntetések éveinek száma Norvégiában, éves lebontásban, 1979–1990-ig

Év	Összesen (év)	Kábítószeres bűncselekmények miatt (év)	Kábítószeres bűncselekmények aránya (%)
1979	1620	219	14
1980	1630	245	15
1981	1792	326	18
1982	2073	388	19
1983	2619	650	25
1984	2843	684	24
1985	2522	592	24
1986	2337	458	20
1987	2586	683	26
1988	2688	756	29
1989	3022	832	28
1990	3199	789	25

Összességében tehát elmondható, hogy a kiszabott börtönbüntetések növekedése Norvégiában, az elmúlt tíz éves intervallumban – a büntetett évek számát és szigorúságát véve alapul – elsősorban a kábítószerrel kapcsolatos fejleményeknek köszönhető. Különösen a kimondottan hosszú időtartamra bebörtönözöttek körében vannak túlsúlyban a kábítószeres bűncselekmények elkövetői. Mindez világosan kitűnik az intézményi statisztikákból. Az elmúlt években három év börtönbüntetés kimondottan hosszúnak számított a norvég tradicionális ítélkezési gyakorlat szerint. Sőt, börtönbüntetések kiszabása is viszonylag ritkán fordult elő. A statisztikák világos képet adnak erről, ahol a börtönbüntetéseket kisebb egységekben, hónapokban, napokban határozzák meg. A börtönbüntetések az emberek életéből éveket vehetnek el. A Központi Statisztikai Hivatal egyszerű felosztást alkalmazott a kiszabott végrehajtandó szabadságvesztések kategorizálásánál: az első kategória tartalmazta az 1–3 évig terjedő büntetések megoszlását, míg a második, kombinált kategóriába az a néhány eset került, amelyekben a büntetés tartama több mint 3 év volt. Ez a rendszer megfelelő volt egészen 1986-ig. Ezután azonban a kombinált kategória kinőtte magát és részekre szakadt, úgymint 3–4, 5–6, 7–8, 9–10, 11–12, 13–14 év, valamint 15 év és afölötti büntetések. A kábítószer-bűncselekmények elkövetői alkotják a 3–8 év között végrehajtandó szabadságvesztésre ítélték jelentős részét.

A bűnözés kontrolljának szigorodása nemcsak a kábítószeres büntetőjogi kontroll alá helyezése miatt történt. Sőt, a kábítószeresek nagyon is fontosá váltak. A feltételezett veszélyes populáció immár két frontról támadható. Néhányuk kábítószer-dealer, „profi”, ahogyan mondani szokás. Néhányuk azonban kábítószerfüggő – itt gyakran ugyanazokról az emberekről van szó, ami

ezáltal fenyegeti a társadalmi rendet. Mindez alapos okot szolgáltat arra, hogy kényszerítő intézkedések irányuljanak ellenük.

A jelenlegi, nem éppen prosperáló gazdasági helyzetben, a kábítószer-abúzus különösen csábító felhívássá válik a büntetőkontroll bizonyos formái számára. A növekvő munkanélküliség visszatükröződik a lepusztult házakban, a hajléktalan szállókon menedéket keresők számának emelkedésében. A szegénység ismét láthatóvá vált. A hajléktalanok és a munkanélküliek kiszorultak az utcára. Koszosak, szenvedélybetegek, provokáló a haszontalan-ságuk. Az az érzésünk, hogy megismétlődik, ami a harmincas években történt, azzal a különbséggel, hogy a belső városrészek azóta újjáépültek. A rejtkehelyeket, a sötét sarkokat felváltották a fűtött árkádok, melyek csillogó bevásárló-paradicsomokba vezetnek. Természetesen a hajléktalan és a munkanélküli emberek is keresik azokat a közösségeket – pl. munkahelyet, ott-hont –, ahonnan ki lettek zárva. És természetesen ugyanazokat a problémákat teremtik újjá, amelyek miatt kivetették őket. A harmincas években hasonló kategóriákkal találkozhatunk: a „beteg”, a „kezelésre szoruló” elnevezésekkel. A „kezelés” is hasonló volt: Norvégiában speciális börtönt építettek ebben az időben, ahová az iszákosságuk miatt az utcán letartóztatott embereket, alkoholproblémájuk kezelésének ürügyén, hosszabb időre bezárták. Hasonló intézkedések léteztek Finnországban és Svédországban is. A hatvanas és a hetvenes években ezeket megszüntették. Manapság a nem kívánatos jövevények között ismét láthatók, betegek vagy legalábbis sérült pszichéjű egyének, olyanok, akik ellenállhatatlan vágyat éreznek a kábítószerre. És napjainkban ezek a kategóriák sokkal alkalmasabbak arra, hogy büntető akció irányuljon ellenük. A harmincas években ezeknek az embereknek a betegsége az alkohollal állt összefüggésben, egy legális anyaggal, amelyet a társadalom többsége használt. Csak a visszaélés volt büntetendő, maga az alkoholfogyasztás nem. Manapság jó néhány bódulatot keltő anyag ráadásul illegális, – habár a legfőbb drog a társadalomban még mindig az alkohol. És a jogtalan használat az, ami félreérthetetlen különbséget kreál köztük és köztünk.

A kábítószer-fogyasztók elleni, korlátozó intézkedések növekedését néhány egyéb fejlemény is előidézte:

A különböző rétegek közötti szakadék a szociáldemokrata jóléti államokban egyre szélesedik. Növekszik a nagyon gazdag emberek száma, miközben az átlagemberek életszínvonala egyre lejjebb csúszik. Ez pedig a legalsó rétegtől való távolságtartás szükségességét gerjeszti. A harmincas években azok, akik a legalsó réteghez tartoztak, egyben a munkásosztályt is reprezentálták. Manapság ezek az emberek átlag alattiak egy bizonyos értelemben, és úgy tűnik, indokolt, hogy az osztály kifejezés helyett a kasztot használjuk. Az intravénás kábítószer-fogyasztók felülreprezentáltak a HIV-pozitív és AIDS-betegek körében. Ez a tény köztudott, és a többségi társadalom nagyfokú ellenszenvet, valamint aggodalmat tanúsít irántuk. Ezért nyilvános vitákban javaslatként merült fel, hogy minden HIV-vírushordozó testére tetoválni kellene egy jelet, amely eltitkolhatatlanná tenné az állapotát. Ahogyan régebben csengőt kötöttek a leprásokra, azért, hogy a polgárok időben észlelhessék közeledtüket. A társadalmi kontroll területén ritkán születnek radikálisan új ötletek.

Az azonban nem teljesen igaz, hogy ezek az érinthetetlenek az adott társadalmi osztályukból elmozdultak volna egy kaszt felé. A helyzet ennél sokkal rosszabb. A tradicionális kasztrendszerű társadalomban a legalacsonyabb státusú kaszt tagjai ki voltak téve a diszkrimináció legszélősebb formáinak. Arra kényszerítették őket, hogy távol tartsák magukat a kiváltságosabbaktól. Van azonban egy határa a hátrányos megkülönböztetésnek. Az alacsonyabb státusú kasztok tagjaira ugyanis más szempontból szüksége van a rendszer többi részének, vagyis a magasabb kasztok felhasználják őket a szükséges javak előállításához, amikor a legnehezebb, legalantasabb munkákat kell elvégezni. Ezáltal lehetővé teszik az izolált kasztok számára, hogy izoláltak is maradjanak.

Néhány kábítószerfogyasztóról ugyanakkor nem mondható el, hogy hasznos lenne a rendszer számára, éppen ezért az ő hasznosságuk kizárólag ideológiai lehet, valamint abban merülhet ki, hogy nyersanyagként szolgálnak a büntetőkontroll-ipar számára. A drogok fogyasztóiból a kontroll fogyasztóivá változtatják őket. Így a társadalmi távolságok, valamint az irántuk érzett, társadalmilag gerjesztett ellenszenv és félelem miatt rendkívül kiszolgáltatott helyzetbe kerülhetnek.

A drogok elleni háború a gyakorlatban a társadalmilag legkevésbé hasznos és a népesség potenciálisan legveszélyesebb csoportjába tartozó személyek elleni háborúvá vált, akiket Spitzer (1974) „társadalmi hulladéknak” nevez, akik azonban sokkal veszélyesebbnek tűnnek bármiféle hulladéknál. Ezek az emberek azt jelzik, hogy semmi sem olyan, amilyennek lennie kéne a társadalomban, és ezzel egyidejűleg ők a társadalmi nyugtalanság potenciális eredői. Spitzer terminológiájával élve ők a társadalom hulladékai, és ezzel egy időben a társadalom dinamitjai is. A kábítószer elleni háború, a rákollók mozgásához hasonlóan, körülfogja őket. Némely tevékenységük miatt veszélyes bűnözőknek látszanak. Drog-cápáknak is nevezik őket, és hosszú időtartamú bebörtönzés vár rájuk, amennyiben több kábítószer importáltak vagy adtak el, mint a törvényben meghatározott, legkisebb mennyiség. A valóságban azonban a legtöbbjük maga is drogfogyasztó, és helyzetüknél fogva igen távol vannak a társadalom csúcsától (Bødal 1982, Bødal és Fridhov, 1993). Néhányuk külföldi állampolgárságú futár, így természetesen sokkal kevésbé védett a törvény szigorától. Nagyban eladók léteznek a közép-osztály és a felső tízezer körében is. Velük azonban kevés kivételtől eltekintve nem találkozunk a börtönökben. Ahogy a rákollók mozgásának másik oldalát vizsgáljuk, kezdeményezéseket láthatunk a kényszergyógyítás meghonosítására. Nagyon valószínű, hogy ezt jórészt ugyanazoknak rendelik el, akik ma származás, aszociális egyéneknek látszanak.

A rákollók mindkét oldalról erősen körbefogják és megragadják őket. Talán nem a kábítószer elleni háború jelenti a legfőbb problémát a jelen társadalmi helyzetben. Néhány legális drog használata éppen olyan veszélyes lehet, mint az illegális drogoké. Ha azonban a probléma megoldása csupán kábítószer elleni háborúra korlátozódik, ez komoly veszélyt jelent az egész politikai rendszerünkre.

Fordította Ritter Ildikó

IRODALOM

- Bødal, Kåre: 350 narkoselgere. Oslo, 1982.
- Bødal, Kåre-Inger Marie Fridhov: Hvordan gikk det med narkoselgene? Preliminary report, Ministry of Justice, Oslo, 1993.
- Burrowes, Robert: Totalitarianism. The revised Standard Version. World Politics, USA, 1968.
- Christie, Nils: Crime Control as Industry. Towards Gulags, Western Style? London and N. Y. 1993.
- Christie, Nils-Ketil Bruun: Den gode fiende. Németül: Der nützliche Feind die Drogenpolitik und ihre Nutzniesser, AJZ, Bielefeld, 1991.
- Hagtvedt, Bernt: Totalitarianizme. PaxLeksikon, vol 6, pp. 285-286. Oslo, 1981.
- Jowitt, Ken: New World Disorder. The Leninist Extinction. Berkeley, 1992.
- Linz, Juan: Totalitarian and Authoritarian Regimes. In: Greenstein and Polsby: Handbook for Political Science, vol 3. Massachusetts, 1975.
- Marx, Garry: Undercover. Police Surveillance in America. Berkeley, 1988.
- Mauer, Marc: Americans Behind Bars: A Comparison of International Rates of Incarceration. The sentencing project. Washington, 1991.
- Merton, Robert K.: Social theory and social structure. Chichago, 1949.
- Spitzer, Steven: Toward a Marxian Theory of Deviance. Social Problems, 1974, pp. 638-651.

NÉMETH GYÖRGY

A nyugdíjreform makroökonómiája

– Ugyan, Dowley testvér, hát nem érted? A ti béreitek csak *névleg* magasabbak a mieinknél, nem pedig *valójában*.

– Halljátok! A mi béreink éppen kétszer akkorák ... te magad is elismerted.

– El hát, persze, egyáltalán nem tagadom. De ennek semmi köze a dolog lényegéhez: az mindegy, hogy valamilyen pénzegységben kifejezve *mekkora* a bér, hiszen a pénzegység neve voltaképp teljesen értelmetlen, s csak arra szolgál, hogy megkülönböztethessük más pénzegységektől. Az a lényeges, hogy mennyit *vásárolhatsz* a béréért. Jó, igaz, hogy nálatok egy jó iparos körülbelül évi három és fél dollárt keres, nálunk pedig csak körülbelül egy dollár hetvenötöt ...

– Na ugye ... megint elismerted, megint elismerted.

– Eh, az ördögbe, hiszen sohasem tagadtam, ha mondom! Értsük már meg egymást. Nálunk egy *fél* dolláron többet lehet vásárolni, mint nálatok egy *egész* dolláron ... *következésképpen* logikus tény és még a szopósgyerek is megértheti, hogy a mi béreink *magasabbak* a tieitekénél.

Dowley bárgyún nézett rám, majd kínlódvá megszólalt:

– Akárhogy is nézem, nem leszek okosabb tőle. Magad mondtad, hogy a mi béreink a magasabbak, s aztán mielőtt becsuknád a szádát, visszaszívod, amit mondtál.

(Mark Twain: *Egy jenki Arthur király udvarában*, 1889 – fordította Réz Ádám)

E könyv megírása a szerző számára a felszabadulásért vívott hosszú harc ... Le kell küzdeni a megrögzött gondolkodási és kifejezési formákat. Az itt oly fáradtságosan kifejtett gondolatok rendkívül egyszerűek, úgyhogy nyilvánvalóaknak kellene lenniük. Nem az új gondolatok megértése a nehéz, hanem a régiektől való megszabadulás; mert ezek behálózják agyunk minden zugát annak a nevelésnek a következtében, amelyben legtöbbünk részesült.

(John Maynard Keynes: *A foglalkoztatás, a kamat és a pénz általános elmélete*, Előszó, 1935. december 13. – fordította Erdős Péter)

A nemzetközi technokráciát csak akkor lehet eredményesen legyőzni, ha a saját területén, a gazdaságtudomány területén állunk ki ellene, és ha az általa felhasznált, eltorzított tudással olyan tudást szegezünk szembe, amely több tisztelettel van mind az emberek, mind a realitások iránt, akikkel és amelyekkel a technokraták szemben állnak.

(Pierre Bourdieu *beszéde a sztrájkolókhöz a párizsi Lyoni pályaudvaron*, 1995. december 12. – fordította Szmodits Anikó)

A magyar nyugdíjrendszerben az 1997-ben végrehajtott, nyugdíjreformnak nevezett változtatások makroökonómiai szempontból két részre oszthatók: az első rész a majdan fizetendő nyugdíjak jelenértékének drasztikus csökkentése (ide értve az ezt szolgáló nyugdíjkorhatár-emelést, melyre már 1996-ban sor került¹), a második rész pedig az a lehetőség, illetve a pályakezdők számára az a kötelezettség, hogy nyugdíjjárulékuk egy részét (körülbelül negyedét) a Nyugdíjbiztosítási Alap helyett ezentúl a maguk választotta nyugdíjpénztárba fizessék (ennek mértéke 1998-ban 6%, 1999-ben 7%, 2000-től 8%²). Az egyszerűség kedvéért a továbbiakban az F-K elven működő Nyugdíjbiztosítási Alapot a nyugdíjrendszer első pillérének, a tőkefedezeti elven működő nyugdíjpénztárat második pillérnek (bár pontosabb lenne e kifejezést a nyugdíjpénztárak összességére használni), a második pillérbe történő járulékfizetés lehetőségét, illetve kötelezettségét járulékcsoportosításnak nevezzük.

Előjáróban szükség van néhány alapfogalom tisztázására. Az első pillér felosztó-kirovó elvű működése annyit jelent, hogy az esedékes nyugdíjakat az esedékes járulékokból fizetik, emiatt az első pillérben nem keletkeznek a tőkepiacon befektethető tartalékok (vagy ha mégis, csak esetlegesen és nem túl jelentős mértékben), ezzel szemben a második pillér tőkefedezeti elvű működésének éppen az a lényege, hogy a befizetéseket befektetik (döntően pénzügyi eszközökbe [financial assets]), a nyugdíjakat pedig az akár több évtizedes befektetési tevékenység során felhalmozódott hozammal növelt befizetésekből folyósítják. Mindebből úgy tűnhet, hogy a felosztó-kirovó (a továbbiakban: F-K) és a tőkefedezeti (a továbbiakban: TF) elven működő nyugdíjrendszer olyan tökéletes ellentétei egymásnak, mint az ég és a föld. A széleskörűen használt megfogalmazással az F-K nyugdíjrendszer a generációk közötti íratlan társadalmi szerződés terméke, melyben az egyes generációk ígéretet tesznek az előttük járó generációk nyugdíjának fizetésére, cserébe viszont az ő nyugdíjukat majd az utánuk jövő generáció fogja fizetni. Ezzel ellentétben a TF nyugdíjrendszerben mindenki maga gondoskodik jövőendő nyugdíjáról, emiatt nem szorul arra, hogy az utána következő generációk eltartására szoruljon. Csillag István hasonlatával élve: az F-K nyugdíjrendszerben a nagypapák unokáik elől isszák el a kakaót, míg a TF nyugdíjrendszerben a saját számlájukról fizetik. E tanulmány ezt kívánja bizonyítani, hogy a fenti állítások mindegyike hamis és félreértéseken alapul.

A nyugdíjreformmal az azt végigvivő Horn-kormány számos nemzetközi

1 A nyugdíjkorhatár mindkét nem esetén 62 évre történő fokozatos emeléséről az 1997. január 1-jén hatályba lépő, az *öregségi nyugdíjkorhatár emeléséről és az ezzel összefüggő törvénymódosításokról* szóló 1996. évi LIX. törvény rendelkezett.

2 A bruttó bér százalékairól van szó. A nyugdíjpénztárba utalandó, tagdíjnak nevezett járulék fizetése a munkavállaló kötelezettsége – bruttó béréből. A munkavállaló kötelezettsége a bruttó béréből 1%-ot, a munkáltató kötelezettsége 1998-ban 24%, 1999-ben 23%, 2000-től 22%-ot a bruttó bér után a Nyugdíjbiztosítási Alapba járulékként átutalni. Aki nem lép pénztárba, az bruttó béréből – az évek sorrendjében – 7, 8, 9%-ot fizet a Nyugdíjbiztosítási Alapba. (A járulék összege minden esetben a bruttó bér 31%-a.) E kötelezettségek csak számviteli értelemben állnak fenn, a fizetés lebonyolítása minden esetben a munkáltató kötelezettsége. Megjegyezzük, hogy e kettős rendszer (ui. a nyugdíjjárulékot a munkavállaló és munkáltató egyaránt fizeti) közgazdasági értelemmel nem bír (pusztán történetileg alakult így), viszont alkalmas arra, hogy a munkavállalók *jogszerűen* hivatkozassanak magas béterheikre, s annak csökkentését követeljék. A történet valójában az élömunka költségeinek csökkentéséről szól. Később erre még visszatérünk.

szervezet, külföldi és hazai tekintély dicséretét vívta ki. Közülük talán a Világbank azon magas rangú tisztségviselőjének elismerő szavai nyomnak legtöbbet a latban, mely a reformot példaként állította nem csak a kelet-európai átalakuló, hanem még a fejlett nyugat-európai országok elé is. Azt, hogy a kormányzat nem szükséges rosszként értelmezte a nyugdíjreformot, a választott PR mondat tanúsítja: Lépés a jövőért.

Az aligha remélhető, hogy a majdan fizetendő nyugdíjak jelenértékének csökkentését, a nyugdíjazás feltételeinek szigorítását és a megállapított nyugdíj mértékének leszállítását mint a pozitív tartalmú jövő előhírnökét ünnepljék azok, akiket érint. Ehhez persze az is szükséges, hogy megértsék következményeit. Nem véletlenül vetette papírra Gál Róbert, a TÁRKI kutatója, hogy benyomása szerint „alig esik szó az új törvény azon eleméről, nevezetesen a társadalombiztosítási nyugdíj radikális lefaragásáról, ami a nyugdíjak várható értékét leginkább befolyásolni fogja a következő évtizedekben”³. Tehát, kizárásos alapon, csak a második pillér létrehozása és az oda történő járulékcsoportosítás lehet a jövőért tett lépés, mégpedig akkora, mely feledtetni képes az elsőben pillér nyugdíjainak radikális lefaragását.

A nyugdíjrendszer komoly finanszírozási problémát jelentett az 1990-es évtized elejének-közepének Magyarországon. A magyar nyugdíjrendszer éretté vált (minden aktív járulékfizető és minden volt járulékfizető nyugdíjas – legalábbis elvileg), s a magyar társadalom öregszik – hasonlóan a fejlett világ társadalmaihoz –, ami változatlan körülmények között (nyugdíjkorhatár, nyugdíjjárulék mértéke, nyugdíjszámítás módja stb.) és a nyugdíjaskorúak javuló halandóságával (a nyugdíjkorhatár betöltése után leendő időtartam lassú, de folyamatos emelkedésével) növekvő terhet jelent az államháztartás számára. A finanszírozás beprogramozott problémáját tetézte a politikai rendszerváltást követő transzformációs gazdasági válság, mely a gazdaság teljesítményének jelentős visszaeséséhez, a foglalkoztatottság jelentős csökkenéséhez és az addig szinte ismeretlen munkanélküliség megjelenéséhez és gyors növekedéséhez vezetett. Mindez éppen akkor vezetett jelentős nyugdíjjárulékbevételek kieséséhez, amikor tömegessé vált a munkanélküliség előli nyugdíjba-menekülés, ami jelentős nyugdíjkiadás-növekedéshez vezetett. Azt, hogy a kormányzat ezt megakadályozni nem igyekezett, s ezzel a nyugdíjrendszer az idősebb, de a nyugdíjkorhatárt el nem ért munkanélküliek és munkanélküliséggel fenyegetettek számára szociális védőhálóként működött, persze lehet kifogásolni, de ez a megoldás az adott történelmi helyzetben célszerűnek és emberségesnek tűnt, s jelentős megtakarítást aligha lehetett volna azzal elérni, ha a nyugdíj előtt álló munkanélküliek számára külön szociális ellátórendszert vagy ellátási formákat hoztak volna létre.

A magyar nyugdíjrendszer mindenképpen a szigorítás irányába mutató

3 Gál Róbert: Nézzünk bizakodva a jövőbe! Az új nyugdíjtörvény várható hatásai. *Beszélő*, 1998. január, 18. o. Hasonlót érzékel máshonnan indulva Urbán László, az Orbán-kormány első pénzügyminiszter-jelöltje: „felvetődik a kérdés, hogy nem a fenti kiigazító lépések [az első pillér – Urbán szóhasználatával – „korrekciója”-ról, a kormányzat szóhasználatával „korszerűsítéséről” van szó] jelentik-e a nyugdíjreform lényegét, amihez képest a (részleges) modellváltás kérdése másodlagos.” Urbán László: Nyugdíjreform-vita Magyarországon. In: A „túlzott központosítástól” az átmenet stratégiáig. Tanulmányok Kornai Jánosnak. KJK, Budapest, 1998. 392. o.

változtatásokra szorult; a transzformációs gazdasági válság csupán kiélezte az egyébként is meglévő problémákat, felgyorsította felszínre kerülésüket. Nem lehet kétséges, hogy a nyugdíjkorhatár emelése (mindkét nemnél 62 évre, amit – biztosak lehetünk benne – további emelés fog követni előbb 65 évre, majd talán a fölé is), a nyugdíjjogosultság megszerzéséhez kívánt szolgálati idő növelése és a járulékfizetés nélkül szerezhető szolgálati idő megritkítása, a nyugdíjmegállapítás módjának megváltoztatása (az utolsó néhány év helyett az életkereset alapul vétele) stb. elkerülhetetlen volt. Viszont elkerülhető lett volna a megszokott, a kormányzat gondolati sémáiból való ki nem mozdulás. Az alábbiakban a nyugdíjügy egy teljesen új értelmezési keretét vázoljuk fel, mely a szerző meggyőződése szerint nyugdíjba küldi az eddig használt paneleket.

I. Az F-K nyugdíjrendszer és az implicit államadósság

A Magyarországon működő F-K nyugdíjrendszer a magyar állam azon ígéretét testesíti meg (a továbbiakban ezt az ígéretet nyugdíjígérvénynek fogjuk nevezni), hogy akik már nyugdíjasok, azok nyugdíját, a nyugdíj összegét meghatározott szabályok szerint időről időre a bérek és/vagy árak emelkedéséhez igazítva (indexálás) életük végéig folyósítja, akik pedig aktívak (tehát járulékfizetők), azok, elérve a nyugdíjkorhatárt – bizonyos feltételek teljesülése esetén –, jogosultakká válnak nyugdíjra, melynek összegét előre meghatározott szabályok szerint állapítják meg és időről időre indexálva életük végéig folyósítja (öregségi nyugdíj). A magyar állam nyugdíjígérvénye ennél bonyolultabb: a járulékfizetésért cserébe – bizonyos feltételek teljesülése esetén – már a nyugdíjkorhatár betöltése előtt is járhat nyugdíj (rokkantsági nyugdíj, baleseti rokkantsági nyugdíj), illetve nem csupán a járulékfizetőnek jár, hanem halála esetén a hozzátartozó(i)nak is (özvegyi nyugdíj, árvaellátás, szülői nyugdíj, baleseti hozzátartozói nyugellátások). A magyar állam nyugdíjígérvényeinek összessége, illetve ennek jelenértéke a magyar állam adóssága, de mivel ezt az adósságot nem tartják nyilván (nem szerepel az államháztartás „könyveiben”), *implicit államadósságnak* nevezzük, megkülönböztetésül a „rendes” – állampapírokban megtestesülő – explicit államadósságtól.

Az, hogy egy adott időpontban mekkora a magyar állam nyugdíjígérvényeinek összessége, illetve ennek jelenértéke, utólag pontosan kiszámítható – legalábbis elvileg. (Az adatok 60–70 év múlva már nagy pontossággal rendelkezésre állnak, s talán száz év se kell, hogy a végleges, „fillérre pontos” adat is rendelkezésre álljon – már ha lenne, aki fontosnak tartaná és hajlandó lenne a szükséges számításokat elvégezni.) Az sem lehetetlen, hogy a jelenben megalapozott becslések szülessenek; a megalapozott becsléshez olyan modell szükséges, mely számol a már legalább egy havi nyugdíjjárulékot fizetettek longitudinális halandósági táblájával, az elhunytak családi állapotával (beleértve válással megszűnt házasságát), illetve életjárási kapcsolatával, a járulékfizető elhunytakor özvegyük életkorával és longitudinális halandósági táblájával, valamint gyermekeik életkorával és továbbtanulási

valószínűségeivel, a megrokkadási valószínűségekkel, s a megrokkantak longitudinális halandósági táblájával, a nyugdíjjárulék-alapot képező keresetek alakulásával, a bérek és az infláció alakulásával stb. A modell természetesen szinte tetszőlegesen tovább finomítható.

Magyarországon mind ez ideig egyetlen nyugdíjígervényjelenérték-számítás kapott szélesebb nyilvánosságot. A Világbank 1994. február havi adatok alapján, nagyon egyszerű modellre támaszkodva az implicit államadósságot az 1994. évi GDP 263%-ában határozta meg, 2%-os diszkontrátával számolva (ha a diszkontrátát magasabbnak tételezzük, az implicit államadósság mértéke természetesen ennél kisebb). Ez annyit jelent, hogy a GDP több mint két és félszeresét kitevő az a vagyontömeg, mely elegendő fedezetet nyújtana a magyar állam 1994 februárjában fennálló nyugdíjígervényeinek teljesítéséhez. Vagyis ha az Országgyűlés úgy döntene, hogy a Nyugdíjbiztosítási Alap meghatározott időpont után nem fogad el több járulékot (vagyis a magyar állam nem ad járulékfizetésért cserébe nyugdíjígervényt), de e döntés időpontjában fennálló, törvénybe foglalt kötelezettségeinek maradéktalanul eleget kívánna tenni, e kötelezettségek teljesítésére ennyi készpénzt, illetve azzal egyenértékű vagyontömeget kellene előteremtenie, s annak befektetésével a diszkontrátának megfelelő kamatot elérnie. Ez az implicit államadósság két részre osztható: az 1994. évi GDP 118%-át kitevő kisebbik rész az akkor már nyugdíjasoknak, az 1994. évi GDP 145%-át kitevő nagyobb rész az akkori aktívoknak (járulékfizetőknek) tett ígervény jelenértéke.⁴ A Világbank-ország tanulmány más helyén a fentiekől eltérő adatok szerepelnek: az implicit államadósság, 2 %-os diszkontrátával számolva az 1994. évi GDP 239, illetve 249 %-a, attól függően, hogy a nyugdíjjogosultsághoz megkövetelt-e legalább 10 évi járulékfizetés, avagy semmilyen explicit követelmény nincs. (Ez utóbbi értelemszerűen a magasabb implicit államadósságot jelenti.) A már nyugdíjasok esetén ennek nincs jelentősége, a nekik tett nyugdíjígervény az 1994. évi GDP 107%-át teszi ki, az aktívok esetén pedig az 1994. évi GDP 132, illetve 142%-át. Ugyanez 4 százalékos diszkontrátával számolva 204, illetve 213%, amiből a már nyugdíjasok 93, az aktívok 112, illetve 120%-ot tudhatnak magukénak.⁵ A magyar állam nyugdíjígervényeiben megtestesülő implicit államadósság nagyságrendje azonosnak tekinthető a fejlett világ számos országának hasonló államadósságával, bár inkább a magasabbak közé tartozik.⁶

A Világbank az implicit magyar államadósság nagyságrendjét *kijózanító-nak*⁷ minősíti, de önmagában a nagyságrend nem elégséges ok erre, azt akár

4 Világbank ország tanulmány: *Magyarország. Szerkezetváltás és tartós növekedés*. Washington, D. C., 1995. 36. o.

5 Uo. 125. o. A számításoknál a Világbank az IMF 1994. évi GDP-re vonatkozó – 1995 januárjában készült – becslését használta, mely szerint Magyarország bruttó hazai összterméke 4314,5 milliárd Ft volt. (Uo.) Az idézett Világbank-kiadvány még egy számot használ, mely szerint az implicit államadósság 250%. (Uo. 41. o., jegyzetben.) A véglegesnek tekinthető GDP ennél valamivel magasabb, 4364,8 milliárd Ft (MNB Éves jelentés, 1996.; folyó áron), ami szerényen, de csökkenti az implicit államadósság mértékét.

6 Uo. A Világbank-ország tanulmány hét OECD-ország implicit nyugdíjadósságát összehasonlító tanulmányra hivatkozva állítja ezt, de megjegyzi, hogy a hivatkozott tanulmányban más módszerekkel történt a számítás, valamint azt, hogy Magyarország adata Olaszorszáéhoz áll a legközelebb.

7 Uo. 36. o.

sajátos nemzeti preferenciaként is szemlélhetjük. Az F-K nyugdíjrendszer(ek) problémáját elsősorban nem az implicit államadósság nagyságrendje jelenti, hanem ha ezen államadósság a járulékok túlságosan magas kamata miatt alakult ki (az alacsony nyugdíjkorhatár, az ehhez képest magas nyugdíjasként várhatóan leélendő évek száma, a – fizetett nyugdíjjárulékhoz képest – nagyvonalúan megállapított nyugdíj, járulékfizetés nélkül elismert túl sok szolgálati év stb.).⁸

Az implicit államadósság szóban forgó mértéke csak annak kijózanító, aki az államadósságot csak explicitként, tőkepiacon felvett hitel formájában tudja elképzelni. Az explicit és az implicit (nyugdíjígervény) államadósság között az a különbség, hogy az állam az előbbi tőkepiacon, piaci kamatozású hitel formájában felvéve „hozza össze” és adóbevételeiből törleszti, az utóbbi pedig a társadalom tagjainak járulékfizetés ellenében adott nyugdíjígervények összességéeként halmozódik fel, amit *általában* az aktívak járulékfizetéséből törleszt, de ha járulékbetételei a törlesztésre nem elegendők, azt adóbevételeiből kell pótolnia. Amennyiben az állam explicit adósságának törlesztése érdekében hitelt vesz fel, adósságát (azonos kondíciókat feltételezve) pusztán prolongálja, az nem változik. Amennyiben implicit államadósságának törlesztése érdekében teszi ugyanezt, explicit államadóssága ugyan megnő, de implicit államadóssága ugyanannyival csökken (szintén azonos kondíciókat feltételezve). Bár makroökonómiai szempontból a kettő között lényegében különbség nincs, az implicit államadósság explicitté tételét, az utóbbi növekedését idegesen veszik tudomásul a gazdasági szereplők.⁹

A két államadósság-típus különbsége úgy is leírható, hogy míg az explicit államadósság a gazdaság, az implicit államadósság a társadalom szövetéhez kapcsolódik elsősorban. Az explicit államadósságnak van egy olyan mértéke, mely nem léphet túl: a határ ott húzódik, ahol a kamatfizetési kötelezettség meghaladja a költségvetés teljes bevételeit. Az állampapírokon kívüli pénzügyi eszközöknek is van felső határa: úgy tűnik, hogy egy zártnak tétélezett gazdaságban ez körülbelül a GDP kétszerese. Az implicit államadósság felső határa a csillagos ég, ígérni bármit lehet. De korrekt ígéret esetén (pl. az F-K nyugdíjrendszerbe fizetendő járulék kamatozása az „explicit” állampapírokkal megegyező) jócskán túllépheti azt a határt, amit explicit államadósság, illetve pénzügyi eszközök esetén nem lehetséges, mert a visszafizetés elsősorban a demográfiai viszonyok alakulásának függvénye. Ez azt is jelenti, hogy a TF nyugdíjrendszer nem terjeszkedhet túl egy bizonyos határon, s ez a határ kisebb, mint F-K nyugdíjrendszer esetén.

Az implicit államadósság értelmezése az F-K nyugdíjrendszer nyugdíjígervényén kívül számos más területre is kiterjeszthető, ami parttalanává válásának veszélyével járhat. Például a központi költségvetés aligha szabadulhat meg bármikor is az olyan – a magyar államisághoz és a magyarsághoz kötődő – nemzeti kulturális intézmények, mint a Magyar Nemzeti Múzeum, az Országos Széchényi Könyvtár, a Magyar Állami Operaház stb. finanszírozásától. Tehát ezen intézmények léte önmagán túlra mutatva egy implicit

⁸ Később részletesen tárgyaljuk az F-K nyugdíjrendszerbe fizetett járulék kamatozását.

⁹ Ennek az explicit államadósság abszolút nagyságához van köze; látni fogjuk, hogy miért.

államadósságot is megtestesít (mely elvileg örökjáradékként kiszámítható), melynek nagyságára szintén el lehetne mondani, hogy *kijózanító*.

Implicit államadósság keletkezésének lehet leírni egy gyermek születését is, akinek majd óvodára, iskolákra, orvosi ellátásra stb. lesz szüksége. Rövidre zárva: minden újabb gyermek születését a pénzügyi kormányzat államháztartásért felelős bürokratai valóságos csapásként élhetik meg, mert ezzel növekszik az implicit államadósság. Hosszabb távon azonban e gyermekekből keresők és adófizetők lesznek, de ez – mondhatják a bürokrata – minden hagyományos és megszokott tervezési időtávon kívül esik (egy generációt ölel fel) és akkor is esetleges, legalábbis sokkal esetlegesebb, mint azok a kiadások, melyeket az államháztartásnak e gyermekekre biztosan költenie kell. Például függ az iskolarendszer színvonalától és korszerűségétől, vagyis attól, hogy mennyire tudja felkészíteni a jövő dolgozóit mindazon készségekre és ismeretekre, melyeket majd az akkori korszerű gazdaság igényelni fog. A mainstream közgazdaságtan jól érzékelhetően nem tud és valószínűleg nem is akar mit kezdeni a társadalommal, melybe a gazdaság végül is beágyazódik,¹⁰ de – főleg az új növekedésméletek hatására – a társadalmi (humán) tényezők gazdasági fontossága egyre kevésbé negligálható.

Az explicit és az implicit államadósság között egyrészt csekélyek a különbségek, s csupán a megszokás és a számbavétel nehézsége az, ami akadályt jelenthet együttes nyilvántartásuk előtt, másrészt egyáltalán nem elhanyagolhatók: a magas explicit államadósság pénzügyi sebezhetőséget jelent (a körülmények kedvezőtlen alakulása folytán gondot jelenthet, hogy a lejáró állampapírok helyett újak kibocsátása csak jelentős kamatprémiummal lehetséges¹¹), tehát – ha választani lehet – kedvezőbb, ha egy adott ország adóssága implicit.

10 Ez persze nem csupán a mai főáram, hanem a Keynes előtti neoklasszikus közgazdaságtan jellemzője is volt. (A mainstream közgazdaságtan legnevesebbjai közül talán a Nobel-díjas Garry S. Becker jelenti a kivételt.) Magyarországon az 1920-as évek végén, az 1930-as évek elején, a közelítő világgazdasági válság fenyegető árnyékában viták folytak a szerény költségvetési források és – sokkal inkább – az évtized közepén kapott népszövetségi kölcsön felhasználásáról. Az 1924 és 1929 között rendelkezésre álló 931 millió pengő beruházásáról, melyből 482,1 millió pengő vissza nem térülő kihelyezés volt, amit a kortársak improduktív beruházásnak tekintettek, beleértve út- és hídépítést, illetve -felújítást, a csepeli szabadtéri színház, ártérítés stb. Improduktivitás címen legnagyobb tűz alá a kulturális, szociális és közegészségügyi célú beruházások kerültek (debreceni, pécsi, szegedi egyetemi klinika, állami kórházak építése, mátrai tüdőszanatórium stb.), melyek közül kiemelkedett a Klebelsberg-féle program. Mivel e beruházások az államot terhelték és közvetlen hasznát nem lehetett papíron megjeleníteni, a bankárok jó része és a Magyar Nemzeti Bank vezetői hajlottak e beruházások költségeit luxuskiadásoknak minősíteni. Például Schober Béla, az MNB igazgatója az improduktív kiadásokat kárhózzátva elsősorban az iskolákat kifogásolta. Ezzel szemben a pénzügyminisztérium adatokkal támasztotta alá, hogy a tüdőbaj vagy az analfabetizmus súlyosan károsítja a gazdaság érdekeit, ezért leküzdésük éppen a gazdaság érdekében alapvető fontosságú. Lásd Ormos Mária: Gondolatok a magyar újjáépítésről az 1920-as években. *Mozgó Világ*, 1998. június, 43–54. o.

Tehát nincs új a Nap alatt! Több mint félévszázad múltán nem lehet kétséges, hogy melyik álláspont volt a helyes, s mi az, ami abból a korból máig hatóan maradandónak bizonyult. Arra a különbségre azonban érdemes figyelni, hogy a pénzvilág érdekei és rövid távú szemlélete ellenében a pénzügyminisztérium távolos szemlélettel vette védelmébe az ország hosszú távú érdekeinek megfelelő lépéseket.

11 Erre csak egyetlen példa: az USA pénzügyi vezetése szinte retteg attól, hogy az otthoni válság hatására az USA-állampapírokban lévő Japán tartalékok elindulnak hazafelé. Ha Japán a lejáró USA-állampapír-állománya helyett nem vásárolna jelentős részben automatikusan új kibocsátást, az USA-nak jelentősen meg kellene emelnie új kibocsátású állampapírjainak kamatait, ami megdrágítja adósságának finanszírozását. S ez még csupán a kisebb bajok egyike lenne.

2. Az állami nyugdíjkötvény

Tegyük fel, hogy a jövőben a magyar állam a nyugdíjjárulék-fizetőknek minden havi nyugdíjjárulék-fizetésükért¹² cserébe különleges, Állami Nyugdíjkötvénynek nevezett értékpapírt ad, melynek névértéke a havi járulékkal megegyező (a továbbiakban az egyszerűség kedvéért nyugdíjkötvényt mondunk). Ezen értékpapír dematerializált, s a járulékfizető Nyugdíjbiztosítási Alapnál vezetett számláján tartják nyilván. A nyugdíjkötvény rendkívül bonyolult konstrukció, mely a következő elemeket tartalmazza:

- *Zártkörűen, természetes személyek számára hozzák forgalomba.* Nyugdíjkötvényhez csak járulékalapot képező jövedelemmel rendelkező természetes személy juthat nyugdíjjárulék-fizetés ellenében.

- *Vásárlása kötelező.* Aki járulékalapul szolgáló jövedelemmel rendelkezik, az köteles nyugdíjkötvényt vásárolni. A kötelezően vásárlandó nyugdíjkötvény mennyiségét törvény írja elő a nyugdíjjárulék meghatározásával. A nyugdíjjárulék a járulékalapul szolgáló jövedelem meghatározott százaléka.

- *Az átruházás korlátozott.* Átruházásra csak a nyugdíjkötvény-tulajdonos természetes személy halála esetén kerülhet sor, az új tulajdonos kizárólag csak a természetes személy gyermeke(i), házastársa/elvált házastársa/élettársa, valamint szülője (szülei) és nagyszülője (nagyszülei) lehet (lehetnek).

- *A visszafizetés szabályai a futamidő alatt a tulajdonosok számára kedvezőtlen irányban is megváltoztathatók.* A nyugdíjkötvény visszafizetését az Országgyűlés a nyugdíjtörvényben, illetve a kormány e törvény végrehajtási rendeletében szabályozza, amit bármikor módja van megváltoztatni, e kötvények tulajdonosai számára kedvezőtlen irányban is.

Kapcsolódó jogok:

Az a természetes személy válik a visszafizetés jogosultjává,

- aki 62. életévét betöltötte és legalább 20 éven keresztül vásárolt nyugdíjkötvényt. (Aki nem mondhatja el magáról, hogy legalább 20 éven keresztül vásárolt nyugdíjkötvényt, annak semmit sem fizetnek vissza.¹³) A visszafizetés havi részletekben történik egészen a tulajdonos haláláig. A havi részletek nagysága a vásárlás években kifejezett időtartamának és a havi bruttó átlagkereset százalékában megadott kulcs szorzatának a függvénye, s évente indexálásra kerül (*öregségi nyugdíj*);

- aki munkaképességét 67 százalékban elvesztette és javulás egy évig nem várható (közönségesen: megrokkánás), bizonyos – életkortól függő – időtartamon keresztül vásárolt nyugdíjkötvényt (a megkívánt időtartam 22 éves életkor betöltése előtti 2 évtől az 55 éves életkor betöltése utáni 20 évig terjed, amennyiben kordedvezményre jogosító munkakörben szerzett járulékalapul szolgáló jövedelemből történt nyugdíjkötvény-vásárlás, akkor valami-

12 Kizárólag azt a foglalkoztatottat tekintjük nyugdíjjárulék-fizetőnek, aki – *jogilag* – a munkaadó számára előírt nyugdíjjárulék-fizetési kötelezettségnek is eleget tesz.

13 2013-tól érvényes, addig 10 év a határ.

vel rövidebb időtartam is elegendő¹⁴), valamint rendszeresen nem dolgozik vagy keresete lényegesen kevesebb a megrokkulás előtti kereseténél. A visszafizetés (mely nem feltétlenül a tag haláláig történik, bizonyos feltételek fennállta esetén felülvizsgálatra kerül) havi részletének nagysága függ a megrokkulás időpontjában a nyugdíjkötvény tulajdonosának életkorától, a vásárlás időtartamától és a rokkantság fokától (*rokkantsági nyugdíj*);

– aki munkaképességét 67 százalékban elvesztette, de amire túlnyomórészt üzemi baleset vagy foglalkozási betegség következtében került sor, valamint rendszeresen nem dolgozik vagy keresete lényegesen kevesebb a megrokkulás előtti kereseténél. Aki munkaképességét 50 százalékban (tehát nem túlnyomórészt) szilikózis következtében veszítette el és nem dolgozik; vagy szilikózisveszély-mentes munkakörben, illetőleg munkahelyen nem rendszeresen dolgozik vagy keresete lényegesen kevesebb a megrokkulás előtti kereseténél. A visszafizetés (mely nem feltétlenül a tag haláláig történik, bizonyos feltételek fennállta esetén felülvizsgálatra kerül) havi részletének nagysága a rokkantsági nyugdíj megállapításával azonosan, illetve némileg előnyösebben kerül megállapításra (*baleseti rokkantsági nyugdíj*);

– akinek házastársa, elvált házastársa, élettársa elhunyt. Az elhunyt nyugdíjkötvényei automatikusan átruházódnak. A visszafizetésre az elhunyt házastársa akkor lesz jogosult, ha az elhunyt házastárs öregségi, illetve rokkantsági nyugdíjasként halt meg, illetve tulajdonában volt az öregségi, illetve rokkantsági nyugdíjhoz megkívánt időtartam alatt vásárolt nyugdíjkötvény. Az élettárs a házastárshoz hasonlóan szintén jogosult a visszafizetésre, de azon feltétel fennállta esetén, hogy több mint tíz évet megszakítás nélkül együtt éltek, azonban egy éves megszakítás nélküli együttélés is elegendő, ha gyermekük született (*özvegyi nyugdíj*);

– akinek szülője elhunyt és 16. életévét még nem töltötte be, vagy betöltötte, de oktatási intézmény nappali tagozatán tanul, a tanulmányok időtartamára, legfeljebb azonban 25. életéve betöltéséig, amennyiben az elhunyt szülő öregségi, illetve rokkantsági nyugdíjasként halt meg, illetve tulajdonában volt az öregségi, illetve rokkantsági nyugdíj megállapításához megkívánt időtartam alatt vásárolt nyugdíjkötvény-mennyiség. Amennyiben az elhunyt szülő több gyermeke válik a visszafizetésre jogosulttá, a visszafizetés nem kerül megosztásra (mint az özvegyi nyugdíjnal), hanem minden gyermeket megillet. A visszafizetés havi nagysága annak a nyugdíjnak a 30 százaléka, ami az elhunyt halála időpontjában mint öregségi, rokkantsági vagy baleseti rokkantsági nyugdíjast megillette, illetve megillette volna. Ha mindkét szülő meghalt, a magasabb nyugdíjú szülő nyugdíjának 60 százaléka a visszafizetés havi nagysága (ha csak az egyik szülő jogosult, akkor is; ha mindkét szülő, a kisebb nyugdíjú nyugdíjkötvényei után visszafizetés nincs). Amennyiben az életben lévő szülő rokkant vagy gyermekét (gyermekét) a róluk való

14 A társadalombiztosítási nyugellátásról szóló 1997. évi LXXXI. törvény 24. (1) bekezdés. Azon 22 éves életkora előtt rokkanttá vált esetén, aki iskolai tanulmányai megszűnését követő 180 napon belül legalább egyszer Állami nyugdíjkötvényt vásárolt, nem kívántatik meg a két éves időtartam [(2) bekezdés]. 22–24 éves életkorban 4, kordedvezményre jogosító munkakörben dolgozó esetén 3 éves időtartamú vásárlás a megkívánt. A további korcsoportokban: 25–29: 6, 4; 30–34: 8, 6; 35–44: 10, 8; 45–54: 15, 12; 55 éves életkor betöltésétől 20 év, illetve 16 év [(1) bekezdés].

gondoskodás nélkül elhagyta, a visszafizetés havi nagysága 60 százalék (*árvaellátás*);

– akinek gyermeke (unokája) elhunyt és halálát megelőzően legalább egy éven át öt gyermeke (unokája) túlnyomó részben eltartotta, valamint gyermekének (unokájának) halálakor rokkant (a rokkantság tartamára) vagy 65 évesnél idősebb volt, amennyiben az elhunyt öregségi, illetve a rokkantsági nyugdíjasként halt meg, illetve tulajdonában volt az öregségi, illetve rokkantsági nyugdíj megállapításához megkívánt időtartam alatt vásárolt nyugdíjkötvény-mennyiség. A nyugdíjkötvény visszafizetése nem csak a gyermek (unoka) elhunytától kezdődhet, hanem jóval később is: arra akkor is sor kerülhet, ha a szülő gyermeke (unokája) halálakor 65 évnél fiatalabb és nem rokkant, de 10 éven belül rokkanttá válik és nincs tartásra köteles és képes hozzátartozója. A visszafizetést több jogosult szülő (illetve nagyszülő) között meg kell osztani (hasonlóan az özvegyi nyugdíjhoz, de ellentétben az árvaellátással) (*szülői nyugdíj*);

– akinek hozzátartozója (1) üzemi baleset következtében meghalt, vagy (2) nem üzemi baleset következtében halt meg, de a baleseti táppénz folyósításának tartama alatt, és vélelmezhető, hogy életben maradása esetén baleseti rokkantsági nyugdíjra lett volna jogosult, vagy (3) baleseti rokkantsági nyugdíjas volt. A hozzátartozó alatt az özvegy (elvált házastárs, élettárs), a gyermek és a szülő (nagyszülő) értendő. A nyugdíjkötvény visszafizetése az özvegyi nyugdíj, az árvaellátás és a szülői nyugdíj formájában történik, de azok megállapításánál nem kell figyelembe venni az ezen visszafizetési módoknál egyébként megkívánt időtartamú nyugdíjkötvény-mennyiséget, tehát elvileg egyetlen havi járulékalapul szolgáló jövedelemből vásárolt nyugdíjkötvény is elegendő a visszafizetésre (*baleseti hozzátartozói nyugellátások*).

Az olvasó talán ráismert: a nyugdíjkötvény a mai magyar nyugdíjrendszer első pillérével azonos. A leírás természetesen elnagyolt, de ami az értékpapíroknál a kibocsátási tájékoztató, az nyugdíjkötvény esetén az első pillérre vonatkozó jogszabályok összessége. Mindezzel azt szándékozunk bizonyítani, hogy az explicit és az implicit államadósság lényegét tekintve nem különbözik egymástól, lényegében megegyeznek: az implicit államadósság létrejötte leírható az explicit államadósságot jellemző kötvénykibocsátással. A tőkepiacon kibocsátott államkötvény (mely államadósságként kerül számbavételre) és az állam által járulékalapot képező jövedelemmel rendelkezők számára kibocsátott nyugdíjkötvény (mely államadósságként jelenleg nem kerül számbavételre) között a lényegi hasonlóság ellenére számos különbség van.¹⁵

A különbségek közül a legfontosabb az, hogy az állam a megtakarítások tulajdonosait nem kötelezheti az általa kibocsátott „normál” kötvényének megvásárlására (legalábbis piacgazdaságban és békeidőben), hanem a számára szükséges hitelért versenyeznie kell a többi hitelfelvevővel; a verseny pedig kialakítja a megtakarítások kölcsönvételének piaci árát, a kamatot. Ezzel szemben az állam kötelezheti a járulékalapot képező jövedelemmel ren-

¹⁵ A továbbiakban, az egyszerűség kedvéért, állampapír helyett az ennél valójában szűkebb jelentésű államkötvényt, pénzügyi piacok helyett a szintén szűkebb értelmű tőkepiacot mondunk.

delkezőket a nyugdíjkötvény megvásárlására, s a piac helyett az állam szabja meg az árat, azt a nyugdíjgérvényt, amit az nyugdíjkötvény megtestesít. A járulékfizetésért kapott nyugdíjgérvényhez hozzárendelhető egy kamatszint, de az a nyugdíjkötvény rendkívüli összetettsége miatt kevésbé nyilvánvaló és nehezen számítható. Ugyanis míg a „normál” államkötvény tőketörlesztésének és kamatfizetésének időpontja és mértéke előre meghatározott – ennek ismerete nélkül aligha lehetne rá vevőt találni –, addig a törlesztés a nyugdíjkötvény természetes személy tulajdonosa (illetve örököse) egyéni életútjának függvénye. Vagyis az évtizedekig gyűjtögetett nyugdíjkötvény annak, aki gyermek és özvegy hátrahagyása nélkül éppen a nyugdíjkorhatár elérése előtt hal meg, ráfizetésnek bizonyul, a százévesen feltucat kiskorú gyermeket hátrahagyó számára pedig nyugdíjkötvény-tulajdonosnak lenni nagy üzlet. E két szélsőség között az F-K nyugdíjrendszer kamatszintje az „átlagember” esetén számítható. (Átlagos hosszúságú szolgálati idő alatt átlagos mértékű járadékot fizetett, s halála nyugdíjasként átlagos öregségi nyugdíjban töltött idő után következett be, s őt átlagos időtartammal túlélő özvegyet hagy hátra; szülei ekkor már nem élnek, gyermekei felnőttek, s önálló keresők stb.)

Fontos különbség, hogy a „normál” államkötvény a Polgári Törvénykönyv öröklési szabályai szerint örökölheto, míg – mint láttuk – a nyugdíjkötvény örökölhetoisége korlátozott, a lehetséges örökösök körét és jogosultságait a nyugdíjra vonatkozó jogszabályok határozzák meg. A „normál” államkötvény nem csupán természetes személy tulajdonában lehet és szabadon adható-vehető, míg a nyugdíjkötvény kizárólag természetes személy tulajdonában lehet, nem eladható (átruházására csupán az említett korlátozott örökölhetoiség keretében kerülhet sor), venni is csak az arra kötelezetteknek az előírt mennyiségben lehet, se többet, se kevesebbet vásárolni nincs mód.

A „normál” államkötvény és a nyugdíjkötvény között további fontos különbség, hogy a „normál” államkötvény kibocsátásakor meghatározott feltételek szerint törleszteni kötelező, a törlesztés feltételeit a kibocsátás után módosítani csak a vásárlók számára kedvező irányba lehet (pl. kamatprémium adásával), ennek ellenkezője az állam mint adós megbízhatóságába, fizetőképességébe vetett hit megingását, az államkötvények piacának összeomlását, államcsődöt jelentene. (Az államok csődbe általában csak akkor mennek, ha külföld felé adósodtak el, a belföldi eladósodottságból az infláció felpörgetésével igyekeznek szabadulni.) A „normál” államkötvénnyel szemben a nyugdíjkötvény törlesztésének feltételeit az adott ország kormánya, illetve törvényhozása bármikor a tulajdonosok számára kedvezőtlen irányban is megváltoztathatja. A feltételek utólagos megváltoztatásának jogát sokan az F-K nyugdíjrendszer *politikai kockázatának* tekintik, s ennek kiküszöbölésére ajánlják a TF nyugdíjrendszert. Ez nagyrészt helytálló, mely abból következik, hogy mód van a nyugdíjjárulék kamatának bármilyen előnytelen megváltoztatására, ami ellen a járulékfizetők, illetve a nyugdíjasok nem fo-

ganatosíthatnak hatékony ellenlépéseket.¹⁶ Hasonló eset „normál” államkötvényekkel nem fordulhat elő: a megtakarítások tulajdonosai megtagadnák az állam hitelezését, s tőkéjük külföldre vagy ingatlanba, értéktárgyakba, nemességbe stb. menekítésébe kezdenének; emiatt a kormányzat jó okkal még a látszatát is kerülni igyekszik annak, hogy adósságainak „felülvizsgálatára” készülne, s adósságait a fizetéseképtelenség bejelentéséig törleszti.¹⁷

3. A járulékátcsoportosítás

Mint említettük, a nyugdíjreform makroökonómiai szempontú második része a járulékátcsoportosítás: az eddig az első pillérbe fizetett járulék egy részének ezentúl a második pillérbe – egy választott nyugdíjpénztárba – történő fizetése. Nézzük, hogy mi játszódik le a járulékátcsoportosítással!

Az állam vállalta, hogy lemond az új nyugdíjrendszer első pillérévé lett F-K nyugdíjrendszerben a nyugdíjjárulék formájában általa felvehető hitel egy részéről (a már említett 6, 7 és 2000-től 8 százalékról), ha ez egy választott nyugdíjpénztárba kerül. Tehát a nyugdíjjárulék-fizetési kötelezettség szintje változatlan maradt, csak címzettje változott részlegesen. A csökkent járulékért cserébe természetesen arányosan kisebb nyugdíjigértvényt ad az állam.

Az államnak azonban hónapról hónapra be kell váltania nyugdíjigértvényeit, nyugdíjat kell fizetnie. Ha lemondott a nyugdíjjárulék formájában felvehető hitel egy részéről, az hiányként jelentkezik, amit pótolnia kell. Ha eltekintünk az adóemeléstől, csak a tőkepiachoz fordulhat, s a legjobb hitel-felvevőket megillető aktuális piaci kamaton hitelt vehet fel. A tőkepiacon tehát új hitelkereslet jelenik meg, mellyel szemben – minő szerencse, mert enélkül a megtakarításokért folyó verseny kamatemelkedéshez vezetne – közel megegyező nagyságú új tőkekínálat is megjelenik. Azért csak közel megegyező nagyságú, mert a nyugdíjpénztáraknak, ezen nem csodálkozhatunk, működési költségeik is vannak. Az évente keletkező új hitelkeresletnél (jó esetben) körülbelül 3-4 százalékkal kisebb az azévnél keletkező új tőkekínálat; körülbelül ennyi a nyugdíjpénztárak működési költsége.

Nézzük, mi történik! Kezdjük az állam oldaláról: az állam számára akkor kedvező a járulékátcsoportosítás, ha a tőkepiacon felvett hitelekkel olcsóbban képes finanszírozni nyugdíjigértvényei teljesítését, mint az aktív keresőktől felvett nyugdíjjárulék-hittel. De melyik hitel az olcsóbb? Nem lehet kétsé-

16 Természetesen más megítélés alá esik a rosszul tervezett F-K nyugdíjrendszer túlzottan magas, az államkötvények kamatait, sőt piaci kamatokat meghaladó kamatozásának csökkentése. (A határvonal az állampapírok kamata.) Egy példa az indokolt kamatcsökkentésre: az Egyesült Államokban az 1983 elején érvényes szabályok szerint egy maximális keresetű bérből élő, ha egyedülálló vagy dolgozó családtaggal rendelkezett, négy év alatt kapja vissza nyugdíjba vonulása után az egész élete alatt befizetett nyugdíjjárulék összegét (beleértve a jogilag a munkáltató által fizetett részt is), ha eltartott családtagokról kellett gondoskodnia, akkor két év és nyolc hónap alatt. *Newsweek*, 1983. január 24., 33. o. Idézi Szamuely László: A jóléti állam ma. Magvető Kiadó, 1985. 47. o. Aligha lehet kétséges, hogy ez esetben a járulékfizetés kamatozása túlzottan magas, s elkerülhetetlen a csökkentés. A kérdés az, hogy milyen szintre.

17 Csak az 1970–1980-as évek fordulójának, az 1980-as évek első felének nemzetközi adósságválságára utalunk, de az utóbbi évtized első felének magyar gazdaságtörténetéből és találhatnánk példákat.

günk, hogy a nyugdíjjáradék-hitel kamata alacsonyabb, mert ha ez nem így lenne, az F-K rendszerrel azonnal és teljes mértékben a TF rendszerrel kellene felváltani, az lévén az olcsóbb, ezért racionális megoldás. Ha nem így lenne, s a tőkepiacon felvett hitel kamata magasabb a járadék kamatánál, akkor az állam szempontjából bármily mértékű járadékátcsoportosítás értelmetlen.

De mivel bizonyítható, hogy a nyugdíjjáradék-hitel kamata alacsonyabb az állam által a tőkepiacon felvett hitel kamatánál, ha az előbbi hitel kamata végül is nem ismert? Nos a legjobb bizonyíték a nyugdíjrendszerrel való általános elégedetlenség és az az immár több mint egymillió ember, akik a járadékátcsoportosítás mellett döntve nyugdíjpénztárat választottak maguknak.¹⁸ Ők felismerték, hogy a két kamat között szakadék tátong, s azért léptek nyugdíjpénztárba, hogy legalább járadékuk egy részének piaci kamatozása legyen, ha már a többi része esetén nem lehet az. A nyugdíjreform „sikerének” oka tehát a nyugdíjjáradék-hitel kamatának rendkívül alacsony szintre történt leszorítása volt: minél alacsonyabb e kamat, annál többen lépnek nyugdíjpénztárba, mert az emberek minimalizálni kívánják a kormány, illetve az Országgyűlés okozta veszteségeiket.

A fentiek alapján arra a következtetésre kell jutnunk, hogy a járadékátcsoportosítás az államnak rossz üzlet, mert drágábban – tőkepiacon felvett hitellel – finanszírozza azt, amit olcsóbban – *kikényszerített* nyugdíjjáradék-hittel – is finanszírozhatna. A járadékátcsoportosítás az állam járadékfizető polgárának viszont jó üzlet, mert nem az államot kell hiteleznie piacinál alacsonyabb kamattal, hanem – legalábbis járadéka egy részéért – piaci kamatra tehet szert. A kamatkülönbözet miatti – immár explicit – államadósságnövekedés persze nem a semmiért történik, hanem a második pillérben tagok időskori szociális biztonsága lesz belőle – hacsak ezt előre nem látható események meg nem ingatják.

A dolog azonban még egy fokkal bonyolultabb. Ugyanis nem egyszerűen az történik, hogy a járadékfizető az államot nyugdíjjáradék-hitelkamattal helyett a tőkepiacon legalacsonyabb államkötvény-kamattal hitelezi, hanem opcióval rendelkezik ennél magasabb hozam elérésére, mivel nyugdíjpénztárának lehetősége van magasabb hozammal kecsegtető, bár magasabb kockázatot hordozó részvények és vállalati kötvények piacára lépni. (Ezen opció ára a nyugdíjpénztárának működési költsége.) Ez az opció növeli a nyugdíjpénztárba lépés vonzerejét. Tehát a járadékfizető a nyugdíjkötvény kamatát elsősorban nem az „explicit” államkötvények piaci kamatához hasonlíttja, hanem a tőkepiacon elérhető hozamhoz.

Foglaljuk össze eddigi megállapításainkat! Az állam azzal, hogy lehetővé, illetve kötelezővé teszi a járadékátcsoportosítást, lemond nyugdíjfizetési kötelezettségének teljes egészében az olcsóbb nyugdíjjáradék-hitelből történő finanszírozásáról, ami miatt piaci kamatozású hitel kell felvennie. Ha az állam megnövekedett „explicit” hitelszükségletét kizárólag a második pillér nyugdíjpénztárai biztosítanák (vagy a jogszabály rendelkezésének megfelelően lennének kénytelenek biztosítani), az állam és (második pillérben tag)

18 Az Állami Pénztárfelügyelet hivatalos adata szerint a taglétszám 1998. június 1-jén több mint 945 ezer fő volt. Az egymilliót meghaladó létszám azóta több sajtónyilatkozatban is elhangzott.

polgárának együttes pozíciója változatlan marad: ugyanis amilyen mértékben növekszik az állam explicit adóssága, épp olyan mértékben gyarapszik a nyugdíjpénztárak tagjainak egyéni számláin nyilvántartott összegek együttes nagysága. (Feltéve, hogy a nyugdíjpénztárnak nincs működési költsége, s az átcsoportosított járulék teljes egészében az egyéni számlára kerül. Mivel ez természetesen nincs így, a járulékcsoportosítás az állam és polgárának együttes pozíciójának romlásával jár, a romlás mértéke, mint említettük, a második pillér működési költségeivel azonos.¹⁹)

A nyugdíjpénztárak számára azonban nem kötelező államkötvények vásárlásával a költségvetés finanszírozása (amit persze teljes mértékben aligha tudnak elkerülni), vagyis opciójuk van a tőkepiacra való kilépésre, ami lehetővé teszi számukra, hogy az elviselhetőnek tartott kockázat fejében az államkötvények kamatainál magasabb hozamra tegyenek szert. Ha ez bekövetkezik, az állam és (második pillérben tag) polgárának együttes pozíciója javulhat a járulékcsoportosítás nyomán. (Elvileg az sem kizárt, hogy romlik, de hosszabb távot és normál viszonyokat feltételezve a javulás összehasonlíthatatlanul valószínűbb.)

Kérdés, hogy ez azt jelenti-e, hogy a járulékcsoportosítás, mely képes az állam és polgárának együttes pozíciójának javítására, növeli a nemzetgazdasági szintű megtakarításokat? Nos ez csak a látszat. A történetnek ugyanis harmadik szereplője is van: mindazok, akik jövedelemmel rendelkeznek, aminek legalább egy részét meg kívánják takarítani, s e célból pénzügyi eszközök (financial assets) iránt támasztanak keresletet. E harmadik szereplőt nevezzük „hagyományos” megtakarítóknak, szemben a második pillér „új” megtakarítóival. Az „új” megtakarító belépése, köszönhetően a járulékcsoportosításnak, a tőkepiac felfúvódását eredményezi: amennyivel növekszik az állami hitelkereslet, épp annyival növekszik a tőkekínálat (leszámítva természetesen a működési költségeket). Elképzelhető, hogy az „új” megtakarítók épp azokat az államkötvényeket vásárolják meg, amit a járulékcsoportosítás miatt az első pillérben keletkező hiány miatt bocsátottak ki, s ezzel nem zavarják a „hagyományos” megtakarítók köreit. De a nyugdíjpénztáraknak a tőkepiacra való kilépésre szóló opciója van, ezért versenyre kelhetnek a „hagyományos” megtakarítókkal az újonnan kibocsátandó értékpapírokért és az eladásra kínált „rég” értékpapírokért. Ha versenyre kelnek, megszűnik a „hagyományos” megtakarítók értékpapírpia „monopóliuma”, mert a nyugdíjpénztárak „elvásárolják” a tőzsdei részvények és kötvények egy részét előlük, ami miatt a „hagyományos” megtakarítók az állam új hitelkeresletét megtestesítő államkötvényeket „kénytelenek” megvásárolni. Tehát az opció csupán a nyugdíjpénztárak „javára” és a „hagyományos” megtakarítók „kárára” történő átrendezést jelent, az állam (második pillérben tag) polgárának és a „hagyományos” megtakarítóknak együttes pozíciója változatlan marad (leszámítva természetesen a második pillér működési költségeit). Vagyis nemzetgazdasági szintű többletmegtakarítás nem keletkezik.

19 A pozícióromlás mértéke ennél valamivel kisebb, mert a működési költségek egy része különböző adók formájában visszakerül a költségvetésbe.

4. A járulékcsoportosítási (ál)paradoxon

A járulékcsoportosításnak van egy eddig figyelmen kívül hagyott eleme: az állam nem csupán a pályakezdőket, az eddig az államnak nyugdíjjárulékhitelt még soha sem nyújtókat (belépő) szabadítja meg – részlegesen – a (kényszer)hitelezetési kötelezettségétől, hanem lehetőséget ad mindazoknak, akik ilyen hitelt valaha is nyújtottak, hogy nyugdíjpénztárba lépjenek (átlépő). Az átlépésnek azonban ára van: az átlépőknek ugyanis le kell mondaniuk addig összegyűjtött nyugdíjigérvényeik hajszállal több mint 26 százalékról.²⁰ Tehát nem csak a kormány, illetve az Országgyűlés az, mely hatalmánál fogva csökkenti a nyugdíjigérvényeket, hanem ezt teszi maga a járulékfizető is, amikor a nyugdíjpénztárba lépés mellett dönt.²¹ Paradoxonnak tűnő jelenség, hogy minél drasztikusabban kerül lefaragásra az első pillér kamatszintje, annál több lesz az átlépő, mivel annál kisebb veszteséggel jár az átlépés, így arra egyre magasabb életkorban kerül sor.²² Tehát minél hátrányosabb lesz az első pillér, annál sikeresebbnek tűnik a második; vagyis minél alacsonyabb kamatozású nyugdíjjárulékhitel nyújtására kényszerítik a járulékfizetőket, annál jogosabbnak *tűnőként* mondható el, hogy az átlépők magas száma az új nyugdíjrendszer melletti népszavazásként értékelhető.²³

Tehát az az állítás, hogy a járulékcsoportosítás az államnak rossz üzlet, mert drágábban – tőkepiacon felvett hitellel – finanszírozza azt, amit olcsóbban – *kényszerített* nyugdíjjárulékhittel – is finanszírozhatna, annyiban finomítható, hogy az üzlet kevésbé rossz, mert az átlépők átlépésükkel önként lemondanak addig összegyűjtött nyugdíjigérvényük több mint negyedéről, ami csökkenti a nyugdíjigérvények jelenértékét, az implicit államadósságot.

5. A járulékcsoportosítás makrogazdasági mérélege: implicit-explicit konverzió

A második pillér létrehozásának és járulékcsoportosítással való feltöltésének makrogazdasági mérlegét az 1. és 2. ábrával lehet szemléltetni; az 1. ábra a pályakezdőként nyugdíjpénztárba kötelezően belépők (a járulékfizetés

20 Pontosan $1 - (1,22/1,65) = 0,2606 = 26,06$ százalékról.

21 Kornai János egy tanulmányában azt javasolja, hogy azon járulékfizetők, akik a tőkefedezeti rendszerbe átlépnek, magukkal vihessék addigi befizetéseik felhalmozott értékét állami váltó formájában. E váltó speciális hosszú lejáratú államkötvény, amely forgalmazható a másodlagos értékpapírpiacon. Kornai János: Az állampolgár és az állam: a jóléti rendszer reformja. *Mozgó Világ*, 1996. február, 33–45. o. A Kornai javasolt megoldás a nyugdíjreform során természetesen szóba sem kerülhetett, mert a járulékcsoportosítás kormányzati szempontból racionális célja a nyugdíjigérvények (az implicit államadósság) egy részének megsemmisítése volt. Az más kérdés, hogy – mint bizonyítani fogjuk – ez távolról sem teszi makroökonómiai szempontból racionális akcióvá a járulékcsoportosítást.

22 Ennek legszélsőségesebb esete az lett volna, ha a kormány, illetve az Országgyűlés semmisnek nyilvánít minden nyugdíjigérvényt: ekkor mindenki átlépne a második pillérbe.

23 Az első pillér nyújtotta nyugdíj megítélésében – mivel nem ismerjük a nyugdíjjárulékhitel kamatát – még leginkább az a figyelembe vehető havi bruttó átlagkereset százalékában kifejezett szám igazít el, mely az éven kifejezett szolgálati idővel szorozva a havi nyugdíj összegét adja. Ez a szám jelenleg 1,65. Megjegyezzük, hogy a kormányzat eredetileg 1,5-et szándékozott elfogadtatni, de ez nyilvánvalóan oly gyalázatosan alacsony nyugdíjjárulékhitelkamatnak felelt volna meg, hogy végül is 10 százalékkal meg kellett emelnie.

és a tagdíjfizetés kezdete azonos), a 2. ábra a saját döntés alapján átlépők (a járulékfizetés előbb kezdődik, mint a tagdíjfizetés) helyzetét mutatja be. Az ábrákon térben elhelyezett téglatestek láthatók, a három dimenzió az (1) idő (a járulékfizetés kezdetétől annak befejezéséig, a nyugdíjbemenetelig), a (2) járulék mértéke (megosztva az első és a második pillér között) – e két tengely a vízszintes síkban található, míg a (3) nyugdíjrendszer kamatozása a függőleges tengely. Az ábrákon látható téglatestek térfogata mutatja a nyugdíj nagyságát.

Kezdjük az 1. ábrával! Mint említettük, a nyugdíjreform makroökonómiai szempontú első része a majdan fizetendő nyugdíjak jelenértékének drasztikus csökkentése volt, ami az EFGH téglalap síkjának lefelé nyomását jelentette – jóval a 0 reálhozam alá (ennek pontos mértéke nem ismert, de ez jó okkal feltételezhető²⁴). Aki nem lép nyugdíjpénztárba, az ABCDEFGH téglatestnek megfelelő nyugdíjat fog kapni. Akinek viszont – pályakezdő lévén – kötelező belépnie, az ennél többet; a többletet az EKLHX'Y'VU téglatest jelöli. Ez esetben feltételeztük, hogy a nyugdíjpénztár befektetéseivel piaci hozamot kíván elérni. Ha a nyugdíjpénztár semmiféle kockázatot nem vállal, s megelégszik azzal, hogy kockázatmentesnek tekinthető államkötvényeket gyűjt portfóliójába,²⁵ természetesen kisebb a többlet, azt a EKLHXYZW téglatest jelöli. A nyugdíjpénztár érdemi befektetési tevékenységének célja kizárólag az államkötvények kamata és a piaci hozam közötti többlet megszerzésére irányulhat, melyet az XYZWX'Y'VU téglatest jelöl. Ezen többlet áll szemben a nyugdíjpénztár működési költségével. Ha az 1. ábrát a második pillér modelljének tekintjük, akkor e többlet a második pillér teljes működési költségével áll szemben.

Vajon mennyi lehet az államkötvények kamata és a piaci hozam közötti többlet, melynek megszerzésére a nyugdíjpénztárak teljes működési költsége fordítódik? Hosszú távú adatsorok az USA-ban állnak rendelkezésre. Eszerint 1926 és 1993 között a részvényindex átlaghozama 12,31% volt, míg a hosszú lejáratú államkötvények kamata 5,35% – 3,23%-os infláció mellett.²⁶ A különbség tehát kevesebb mint hét százalék, ami összevetendő a nyugdíjpénz-

24 Erre közvetett bizonyítékul a nyugdíjpénztárba lépők magas száma szolgál. A kormány eredetileg azzal számolt, hogy az első két évben 1,3 millió fő lesz, mostanában már a 2 millió szám is hallható.

25 Ferge Zsuzsa szerint a „piacnak kiszolgáltatandó »fogoly klientéla« speciális esete a magán nyugdíjpénztárba való kötelező belépés” (kiemelés a szerzőtől). Ferge Zsuzsa: Egy mítosz társadalmi ára. Nemzetközi paradigmaváltás és a magyar szociálpolitika. *Társadalmi Szemle*, 1998/8–9. szám, 80. o. Ha a nyugdíjpénztár csupán államkötvénybe fektet, szó nincs a piacnak való kiszolgáltatottságról, sőt a piac nagyobb védelmet nyújt, mivel – mint említettük – a kormányzat a „normál” államkötvények visszafizetését megtagadni vagy annak kamatozását megváltoztatni nem meri, míg a nyugdíjgervényekét (nyugdíjgervényekét) minden további nélkül. Végül is a mindenkor kormányzat intelligenciájáról (illetve ennek hiányáról) van szó: az, hogy a kormányzat tisztességesen, az előre kialakított feltételeknek megfelelően törlessze explicit adósságait, nem belső tartás és tisztesség következménye, hanem a megtorlástól való félelemé. Ezzel szemben a kormányzatnak nem kell attól tartania: amennyiben a járulékfizetőktől felvett nyugdíjhitel visszafizetésének kamatait csökkenti, a nyugdíjasok ezt nem tudják megtorolni, s a járulékfizetők eszközei is rendkívül korlátozottak. (Sokkal kevésbé tudnak a feketegazdaságba átvonulni, mint ahogy azt a kormányzat feltételezni hajlamos.)

Tehát ne aggódjunk a piacnak való kiszolgáltatottság miatt! Kifogásoljuk inkább a kormányzati intelligenciahiányt, ami legfőbb szövetséges a „piaci” járulékavadászoknak, s azt, hogy e „piac” egyáltalán nem hatékony, hanem pazarló.

26 Bodie–Kane–Marcus: *Befektetések*. Első kötet, Budapest, 1996. 120. o.

tárak (a második pillér) működési költségeivel.²⁷ E kettő különbsége a pályakezdők *tényleges*, a nyugdíjreformnak köszönhető nyeresége, de – mint szó volt róla – ez a hozamkülönbség nem makrogazdasági többletmeztakarításként keletkezik, hanem a „hagyományos” megtakarítóktól kerül elvételre.

Magyarázatra szorul, hogy miért csupán az államkötvények kamata és a piaci hozam közötti többlet megszerzésére irányuló befektetési tevékenységet neveztük *érdemnek*, s miért csupán a kettő közötti hozamkülönbséggel állítottuk szembe a nyugdíjpénztár (második pillér) *teljes* működési költségeit? Ahhoz nem szükséges a második pillér és a járulékátcsoporthoz, hogy előállítsuk a semmiféle kockázatot nem vállaló, portfóliójába kockázatmentes államkötvényeket gyűjtő nyugdíjpénztárat: minden járulékfizető Nyugdíjbiztosítási Alapnál vezetett egyéni számláján 6, 7 és 2000-től 8 százaléknyi járulék úgy kerül számbavételre, mintha államkötvény lenne. De ennél sokkal kézenfekvőbb és egyszerűbb a nyugdíjrendszer kamatozásának némi megemlése – az ábrán az EFGH téglalap síkjának felfelé mozdítása –, ami egyetlen, de az ABCDEFGH és az EKLHXYZW téglalattal azonos térfogatú téglalattal fog eredményezni. S mindez megtehető költségek nélkül! (Persze ehhez a Nyugdíjbiztosítási Alapnak képesnek kell lennie egyéni nyilvántartások vezetésére.) Tehát költségről csupán az államkötvények kamata és a piaci hozam közötti hozamkülönbség megszerzése kapcsán jogos beszélni.

Bár mindaz, ami a második pillér létrehozásával és a járulékátcsoporthoz való feltöltésével elérhető – egy apró különbséget leszámítva –, az első pillér megfelelő kialakításával is elérhető (az egy apró különbség, a hozamkülönbség megszerzésének lehetősége), más vonatkozásban nagyon is jelentős különbséghez vezet. Az AIJDEKLH téglalattal jelölt, implicit államadósságként létező nyugdíjigérvény explicit államadóssággá konvertálódik. Ennyiben elmondható, hogy csupán felszínre kerül az, ami eddig rejtve volt. Azonban az implicit államadósság *több* explicit államadóssággá alakul, a többletet az EKLHXYZW téglalattal jelenti. Vagyis a nyugdíjreform látszatra a nyílt, explicit államadósság növekedését eredményezi, ami a fiskális és a monetáris politikáért felelős köztisztviselőknek hivatkozási alapot teremt további megszorító intézkedések foganatosításához, miközben – minden más változatlanul tételezve – a helyzet e növekedés ellenére valójában változatlan. Ha az első pillért a fent említettek szerint alakították volna ki, nem lenne államadósság-konverzió, s még a látszata is elkerülhető lett volna annak, hogy növekszik az (explicit) államadósság.

A 2. ábrán az átlépés dilemmáját követhetjük nyomon. A nem pályakezdő járulékfizető számára a kérdés úgy vetődik fel, hogy az átlépésével járó nyereség meghaladja-e az ezzel járó veszteséget. A veszteség – mint ismert – az, hogy az átlépő elveszíti addig megszerzett nyugdíjigérvényének hajszállal több mint 26 százalékát – ezt ábránkon az AINMEKRQ téglalattal jelöli. Ha e veszteséget meghaladja az elérhető nyereség, akkor érdemes az átlépés mellett dönteni. E nyereség mibenléte azonban nem egyértelmű: ha az átlépő

²⁷ Az USA-n kívül mindenütt „túl szép” ez a hét százalékos különbség. A magyar kormány, mint látni fogjuk, mindössze két százalékos különbséggel számolt.

reméli, hogy nyugdíjpénztára eléri a piaci hozamot, akkor e nyereséget a QRLHOPVU téglatest jelöli, ha viszont azzal számol, hogy nyugdíjpénztárának befektetései csupán az államkötvények kamatát érik el, akkor a mérlegelés tárgyát az képezi, hogy a QRLHSTZW téglatest térfogata vajon meghaladja-e az AINMEKRQ téglatestét.

Könnyen belátható, hogy a kormányzat számára előnyösebb az átlépés, mert az átlépők – minél hosszabb ideje voltak járulékfizetők, annál inkább – jelentős mértékű már megszerzett nyugdíjígérvényükről mondanak le. Mint szó volt róla, az átlépők száma annál magasabb, vagyis annál idősebb korban racionális döntés az átlépés, minél előnytelenebb az első pillér, vagyis minél közelebb van az EFGH téglalap síkja a „padlóhoz”. Ekkor ugyanis az átlépés miatti veszteség egyre kisebb, miközben az elérhető – természetesen *relatív* – nyereség viszont nagyobb, mert az EFGH téglalap síkja fölé toronymagasan emelkedik az államkötvények kamatának, illetve a piaci hozamnak a síkja.

Felvetődhet a kérdés: vajon a nyugdíjreform lényege nem az átlépés, mely a megszerzett nyugdíjígérvényről való lemondást úgy teszi az egyén számára racionális választássá, hogy az egyúttal csökkenti az implicit államadósságot? Vagyis nem lehetséges-e, hogy a kormányzat éppen ezzel találta meg annak a módját, hogy a kecske is jóllakjon, s a káposzta is megmaradjon?

Ezt az érvelést el kell utasítanunk: a nyugdíjreform lényege a jövőben megállapítandó nyugdíjak drasztikus lefaragása volt (az ábrákon az EFGH téglalap síkjának „padló” felé nyomása). E drasztikus lefaragásnak „köszönhető”, annak sajátos következménye, hogy a második pillér – mely e lefaragásból valamennyit „nagylelkűen” a járulékfizetőknek visszaad – mézesmadzagként funkcionál: bár a járulékfizetők hatalmas érdeksérelmet szenvedtek el, de ezt egyszerűen nem vették észre, mert minden figyelem a már nyugdíjasokra és a második pillérre irányult. Mivel a második pillér a fiatalabb járulékfizető korosztályoknak előnyt jelent a „korszerűsített” első pillérhez képest, ezért a nyugdíjreformot, a nyugdíjpénztár-választás lehetőségét mint eljövendő nyugdíjaskorúk helyzetük jobbra fordításának lehetőségét élték meg – s ez az érzés bizonyul maradandónak, felerősítve a nyugdíjpénztárak működtetéséből hasznot húzók propaganda-kampányával. A közgazdász számára a vizsgálódás véget ért, át kell adnia helyét a szociálpszichológusnak.

6. Mi végre hát, avagy a nagy járadékvadászat

Mint bizonyítottuk, a járulékcsoportosítás pusztán felfújja a tőkepiacot és átrendezi a (pénzügyi) megtakarítások tulajdonosi szerkezetét. Az, hogy a járulékcsoportosítás miatt a nemzetgazdasági szintű megtakarítások növekednek, csupán látszat, mely abból ered, hogy a második pillér nyugdíjpénztárainak tagjai opciót kapnak az államkötvények kamatainál magasabb hozammal kecsegtető vállalati kötvények és részvények piacára lépni. Ez a téves következtetés abból adódik, hogy a nyugdíjpénztárakba átcsoportosított járulék befektetésének hozama meghaladja ugyanezen járuléknak a költségvetésből való kiesése miatt kibocsátandó államkötvény kamatát, s különbsé-

güket nemzetgazdasági szintű megtakarítás-többletnek vélik.²⁸ Ez a gondolatmenetet azonban nem számol a harmadik szereplővel, a „hagyományos” megtakarítókkal, akik „kárára” átrendeződik a (pénzügyi) megtakarítások tulajdonosi szerkezete. Ami a nyugdíjpénztáraknál mint az államkötvények feletti hozam jelenik meg, az a „hagyományos” megtakarítóktól kerül „elvétele”.

Mivel a járulékátcsoporthozás nem eredményez nemzetgazdasági szintű többletmegtakarítást, így abból nem lehetséges több beruházás, ami nem válhat gyorsabb gazdasági növekedéssé. De az ország gazdasági növekedéséhez a nyugdíjpénztárak mégis hozzá fognak járulni – legalábbis a közeljövőben –, mert a nyugdíjpénztárak vagyongazdálkodói, letétkezelői, a nyilvántartásaikat vezető cégek stb., illetve alkalmazottaik munkája folytán nőni fog a gazdaság teljesítménye. Csakhogy mindennek forrása a járulékokból és vagyontömegből lecsippentett néhány százalék, ami másnak, mint a gazdaságból való forráskivonásnak nem tekinthető. Ennek illusztrálására érdemes felidéznünk a GDP számbavételének torz voltát bemutató ismert példát: ha valaki és egy gödröt, amit másvalaki betemet, ténylegesen az égetta világon semmi nem történt – gondolnánk hétköznapi észjárással. De a gödör kiásása mégsem volt felesleges, mert mindeközben nőtt a gazdaság teljesítménye, ha a gödör kiásója és/vagy betemetője pénzben kifejezett ellenértéket kapott munkájáért. Valójában az erőforrások pazarlásával van dolgunk, mert haszontalan tevékenységre fordítódik tőke és munka, amit azonban a megszokott számbavételi eljárás nem érzékel. A járulékátcsoporthozás ugyanerről szól.

Ha a Nyugdíjbiztosítási Alap egyéni számlákat vezetne, ahol (legalább) a 6, 7, 2000-től 8 százalékpont, jelenleg nyugdíjpénztárba fizetendő járulékot mint az államkötvények kamatozásával megegyező fiktív értékpapírt könyvelnék el, a GDP alacsonyabb lenne a „pénzügyi szféra” látszat-teljesítményével, viszont az így felélt erőforrások hasznosabb tevékenységeket finanszírozva ténylegesen növelnék a jólétet.

A járulékátcsoporthozásnak egyetlen egyértelmű nyertese a pénzügyi-befektetői szféra, melynek tevékenységi köre jelentősen bővült, miután olyan területen is akad tennivalója, ahol eddig nem volt (csak látszatra nyertes a jövőbeli nyugdíjas, a járulékátcsoporthozás költségeit mint adófizető és megtakarítással rendelkező fizeti meg). A nyugdíjigértékek formájában létező implicit államadóssággal és a nyugdíjjárulék-hitellel kapcsolatos ügyek az F-K nyugdíjrendszerben, illetve a mostani első pillérben kizárólag az államra és polgárára tartoztak, a járulékátcsoporthozás azonban lehetővé tette, hogy kettejük közé tolokodjon; közéjük álljon a pénzügyi-befektetői szféra, s olyan tevékenységért jusson jövedelemhez, amit állam és polgára harmadik fél közreműködése nélkül is el tudna intézni egymással, sőt ez lenne a gazdasági-

28 Ezen megtakarítás-illúziót a következőképpen fogalmazta meg Deutsch Antal, a McGill University (Montreal, Kanada) közgazdászprofesszora, a pénzügyminisztérium nyugdíj-tanácsadója: „The service costs of unrecorded debt are probably very low. By contrast, the interest cost of recorded debt is determined by the financial marketplace. The latter should be compared to the potential returns (before Hungarian taxes) on the newly created savings. It is reasonable to believe that the potential returns should be much higher. A social gain should result from each forint invested in this way.” (Antal Deutsch: Pension reform alive and well, thank you, *Budapest Business Journal*, 1998. június 29.–július 5., 13. o.)

hatékonysági szempontból a legracionálisabb megoldás. A pénzügyi-befektetői szféra azonban csak „kézzelfogható”, „nagyerejű” pénzzel tud tevékenykedni, ezért oly fontos számára az implicit államadósság explicitté tétele: a pénzügyi-befektetői szféra jövedelemre e pénzekkel kapcsolatos tevékenységével tud szert tenni, az implicit államadósság formájában létező információ-pénzzel nem.²⁹

Tévedés lenne az előző bekezdésben foglaltakat a pénzügyi-befektetői szféra-ellenességgel, netán antikapitalizmussal magyarázni. A szerző nagyra becsüli a pénzügyi és a befektetői szakértelmet, melynek meglétét a modern gazdaság működtetéséhez, a hatékony tőkeallokációhoz nélkülözhetetlennek és helyettesíthetetlennek tartja.³⁰ De a járulékátcsoportosítással a pénzügyi-befektetői szféra olyan területen talált magának tennivalót és jövedelemszerzési lehetőséget, melyen tevékenysége semmiféle nemzetgazdasági hasznot nem hajt, új érték nem keletkezik, a tevékenység lehetőségét a szabályozás hozza létre. A nyugdíjreform részeként a járulékátcsoportosítás *járadék*, melyet a pénzügyi-befektetői szféra mint járadék vadász harcolt ki önmaga számára.³¹ Persze legyünk tisztában: a felelősség a kormányzatot, illetve az Országgyűlést terheli, a pénzügyi-befektetői szféra csupán egy kínáló üzleti lehetőséget használt ki, aminek megnyílását persze erősen lobbysza. A kormányzat, illetve az Országgyűlés felkészültségének és hozzáértésének abban kellett volna megnyilvánulnia, hogy átlát a járadék vadászokon, s elutasítja törekvéseiket. Mint ahogy valószínűleg ellenállna az olyan törekvésnek, mely a pékek és gabonatermelők jövedelmének növelése vagy szinten tartása érdekében törvényben mondatná ki, hogy a polgároknak több kenyeret kelljen enniük, akik pedig erre nem hajlandók, annak torkán erőszakkal lenyomandó az előírt mennyiség. A válasz bizonyosan az lenne, hogy a problémát a gabonátüstermelés és a kelleténél több pék okozza, kevesebbet kell vetni, a pékek egy része pedig keressen magának más hasznos elfoglaltságot, mert sem az étkezési szokások megváltoztatása, sem a szájak szaporítása nem

29 A pénzről mint információról lásd Csontos László–Király Júlia–László Géza: Az ezredvégi nagy borzongás. *Közgazdasági Szemle*, 1997. július–augusztus, 569–596. o. Hasonlóra céloz Szabó Miklós is, amikor a nyugdíjrendszerek kapcsán a pénz szerepének újrafelfedezéséről beszél: „Ha tehát az állam vagy bármely társadalmi megállapodás bevezetett a pénzt, akkor a fiatalok és a középkoriaknak olyan követelés lesz a kezükben, amit idős korukban beválthatnak. Ez természetesen azt is jelenti, hogy a pénz elfogadottságát újra és újra fenn kell tartani, hiszen lehetséges, hogy az új generációk elutasítják a régiek »pénzét«.” Szabó Miklós: Együttélő nemzedékek, generációk közötti transzferek, játékelmélet. *Közgazdasági Szemle*, 1998. április, 383. o.

A nyugdíjigérvény valójában pénz, csak nem úgy és nem olyan pénz, ahogy a pénzre gondolnunk szokás. Mivel pedig ez a helyzet, nem a Magyar Nemzeti Bank az az intézmény, melynek feladata e pénz „elfogadottságának fenntartása”; ez csak a társadalom érdekeit kifejezésre juttató politikai szervezet feladata lehet. Ha a felosztó-kirovó nyugdíjrendszer kapcsán egyáltalán van értelme generációk közötti szolidaritásról beszélni, az csak e pénz „elfogadottságának fenntartása” értelmében használható. A generációk szolidaritása e nyugdíjigérvény-pénz értékállóságának fenntartását jelenti.

30 A szerző e helyütt fontosnak tartja megjegyezni, hogy osztja Soros György Churchill demokrácia-értelmezésének parafrázisát, mely szerint a tőzsdék valójában nem igazán tudják hatékonyan allokálni a forrásokat, de ezt mégis a legkevésbé rosszul teszik.

31 A klasszikus megfogalmazás szerint ha egy erőforrás-tulajdonos az általa birtokolt erőforrás-lehetőség költségénél magasabb hozamhoz jut, akkor közgazdasági értelemben járadékot élvez. Esetünkben némileg másról van szó: a járadék vadász elérte, hogy tevékenykedni tudjon olyan területen, melyen tevékenysége makroökonómiai szempontból improduktív. Ha e tevékenységét tényleges megtakarításokkal folytatná, munkája produktív lenne.

kormányzati vagy törvényhozási feladat. Ehhez hasonlóan mindazon törekvéseknek is ellent kellett volna állni, mely a nyugdíjreform során a második pillér járulékátcsoportosítással való létrehozását szorgalmazta, mondván, hogy aminek nemzetgazdasági haszna nincs, csupán költségei vannak – s a kormányzat és az Országgyűlés a nemzetgazdaság egészéért felel! –, azt nem szabad létrehozni. Ehhez persze a kormányzatnak át kellett volna látni a járulékátcsoportosítás összes makroökonómiai vonatkozását és meg kellett volna szabadulni közgazdasági illúzióitól, ami – lévén meglehetősen bonyolult összefüggésekről szó, melyeknek átlátását erős társadalmi csoportok nem nézték volna jó szemmel –, el kell ismernünk, nem túlságosan egyszerű feladat. A nyugdíjreformot keresztülvivő koalíciós kormány és a kormányt támogató országgyűlési frakciók (volt) tagjai gyakran dicsérték önmaguk bátorságát, hogy volt merszük az ilyen nyugdíjreform elfogadtatásában, amivel legalábbis megelőzték az F-K nyugdíjrendszereikhez makacsul és ostobán ragaszkodó fejlett nyugat-európai országokat. Az fel sem ötlött, hogy Magyarország már volt fejlettebb – a deklaráció szintjén – a Nyugatonál, amikor annak kapitalizmusával szemben a *per definitionem* fejlettebb, magasabbrendű szocializmusnak nevezett társadalmi-gazdasági formációt bevezette. S az sem ötlött fel, hogy a meglévő nyugdíjrendszerükhöz való ragaszkodás oka talán a magyarországinál jelentősebb nagyobb mértékű közgazdasági felkészültségben, kulturáltságban keresendő, s nem utolsósorban egyes lobbyk önértékű nyomásgyakorlásán könnyedén átlátó politikai okosságban és akaratban. Itt a keleti végeken, Magyarországon, nagyon erős a csodákba vetett hit, az a remény, hogy a bölcsek követ éppen mi találjuk meg. Csodák azonban nincsenek, csupán közgazdasági illúziók vannak.

Az érett F-K és a TF nyugdíjrendszer között nagyon szerény a különbség, két pontban összefoglalható. Az első, hogy amíg az F-K nyugdíjrendszerben a járulékfizetők állami nyugdíjkötvényhez jutnak, addig a TF rendszerben „rendes” államkötvényekhez. Kétségtelen, hogy az előbbi nem piaci, a kormányzat által önkényesen megváltoztatható kamatozása hátrányos a piaci kamatozású, „sérthetetlen” államkötvényekhez képest. (Azonban nem szükségszerű, hogy ez így legyen.) A második különbség, hogy a TF nyugdíjrendszerben nem csupán államkötvényre, hanem ennél magasabb hozamot ígérő, bár kockázatosabb pénzügyi instrumentumokra is szert lehet tenni. Tehát szó nincs arról, hogy a két rendszer között paradigmatis különbség lenne, s a TF nyugdíjrendszerre való áttérés paradigmaváltást jelentene.³²

E tanulmány annak bizonyítására helyezte a hangsúlyt, hogy a kormányzat téved, ha a járulékátcsoportosítás eredményeként nemzetgazdasági szintű többletmegtakarítás létrejöttét várja. De emellett léteztek egyéb érvek is. A továbbiakban Holtzer Péter összefoglalásában idézzük ezeket. Szerinte „A

32 Paradigmaváltásról beszél Holtzer Péter, mely után Chile „gazdasága és a versenyző nyugdíjalapok együttesen kezdtek nagyívű fejlődésbe, két számjegyű éves GDP-növekedéseket és ugyancsak két számjegyű éves átlagos hozamokat produkálva”. Holtzer Péter: Nyugdíjpénztárak a gazdaságban. Világ, gazdaság '98. Világ gazdaság Évkönyv, 47. o. A valóság kijózanítóbb: „Chilében tíz év neoliberais gazdaságpolitika után a gazdaság növekedni kezdett, a foglalkoztatás is bővült, de a munkavállalók érdekei továbbra is jelentősen sérültek. Nagyon alacsonyak maradtak ugyanis a bérek, és a többletmunkát a féllegális cégek ajánlották. Elmaradt a képzés, a továbbképzés, a chilei kis- és középcégek beszállítóként tudtak csak kapcsolódni az ottani külföldi befektetőkhez, amelyek viszont a teljesítmények növekedésé-

törvényhozót több, egymástól korántsem független szempont vezérelte az előkészítés során:

1. szűnjék meg a nyugdíjrendszer finanszírozhatatlanság felé rohanásának rémképe, csökkenjen az implicit államadósság mértéke,

2. váljék áttekinthetőbbé az átlagpolgár számára a nyugdíjjárulék fizetésének rendszere, a befizetés és a majdani nyugdíj színvonala közötti kapcsolódás,

3. a mainál szélesebb rétegeket (mind munkavállalókat, mind munkáltatókat) tegyen »érdekeltté« a tb-járulék fizetésében, a szürkeszektorból a statisztikailag követhető gazdaságba történő visszatérésben,

4. közép távon, az átmenet során csökkenteni tudja a világviszonylatban kiemelkedően magas járuléksszintet, amelyek rontják a magyar cégek versenyképességét,

5. a magánpénztárak versenyszerű működtetésével és decentralizálásával a mainál hatékonyabb megtérülést, azaz a következő generációknak magasabb nyugdíjat tudjon biztosítani,

6. a halmozódó tőkének a gazdaságba történő visszaforgatásával, a hatékony tőkeallokációs mechanizmusok kialakításának és fejlődésének gyorsításával növelje a gazdaság teljesítőképességét, a vállalatok nyereségességét.³³

Az 1. pont első fele indokolhatja az F-K nyugdíjrendszer belső kamatozásának az államkötvények kamatszintjére való leszállítását, de a járulékát-csoportosítást nem. E kamatszint jelenleg mélyen ez alatt van, s éppen ez a fő oka a nyugdíjpénztárak „sikerének”. Az implicit államadósság explicitté tétele mint kormányzati célkitűzés egyenesen ostobaság³⁴ (de, mint említettük, enélkül nem lehetséges a „privatizáció”, tehát a járadékvadászok számára e „szempont” kulcskérdés). A 2. pontba foglalt áttekinthetőség-kíváncságnak

ben, a bérek lenyomásában érdekeltek. Így az ottani exportsikerekben a munkaerő kizsákmányolásának komoly szerepe volt. Hasonló tendenciát vélek felfedezni Magyarországon is”. Tíz év társadalmi türelem. Greskovits Béla közgazdász-politológus a latin-amerikai és a kelet-európai átmenetekről. Bossányi Katalin interjúja. *Népszabadság*, 1998. július 25., 24. o. A chilei nyugdíjalapok magas hozamában döntő szerepe volt a speciális, részükre kibocsátott kétszámjegyű kamatot hozó államkötvényeknek (lásd Barbara E. Kritzer: A társadalombiztosítás privatizációja – a chilei tapasztalatok. *Esély*, 1997/4. 38. o.), és a teljesítménymérés körüli machinációknak, mely a magyar gyakorlatot is jellemzi.

33 Holtzer: i. m., 46. o.

34 Felelős monetáris kormányzatnak ezzel tisztában kell lennie. Ami implicit, az nem gyengíti a gazdaság pénzügyi fundamentumát, az ellen pl. nem lehet a spekulációs nyomásgyakorlás eszközeivel élni. Ha azonos implicit és explicit államadósság között kell választani, az első az összehasonlíthatatlanul kedvezőbb. A magyar reform pedig egyenesen kisebb implicit államadósság nagyobb explicitté alakításáról szól.

Az 1997 nyarán távol-keletről indult, lassan világválsággá terebélyesedő pénzügyi zavaroknak ezt még inkább nyilvánvalóbbá kell tenniük. A nem tőkésített jóléti rendszereknek éppen ezért jelentős előnyeik is vannak a tőkésítettekhez képest. Jaksity György a következőket mondja: „a jóléti (nyugdíj, egészségügy, üzleti biztosítás, oktatás) megtakarítások ... növekvő mértékben allokálták forrásait a fejlődő piaci, illetve egyáltalán a nemzetközi befektetésekre szakosodott vagyonkezelőknek. Ez a folyamatos forrásnövekedés szinte automatizmusként előidézte a fejlődő piacok piaci értékének emelkedését az elmúlt másfél évtizedben, és ennek köszönhetően időről időre a fejlődő országok gazdaságpolitikái hibái mellett a túlzott likviditás is hozzájárul a léggömbök kialakulásához, majd látványos lezuhanásához” (kiemelés a szerzőtől). Jaksity György: Pénzügyi apokalipszis: *Népszabadság*, 1998. október, 15. o. A mondottak hitelét növeli, hogy Jaksity egy jelentős tőzsdetag értékpapír-kereskedő és vagyonkezelő cég ügyvezető igazgatója.

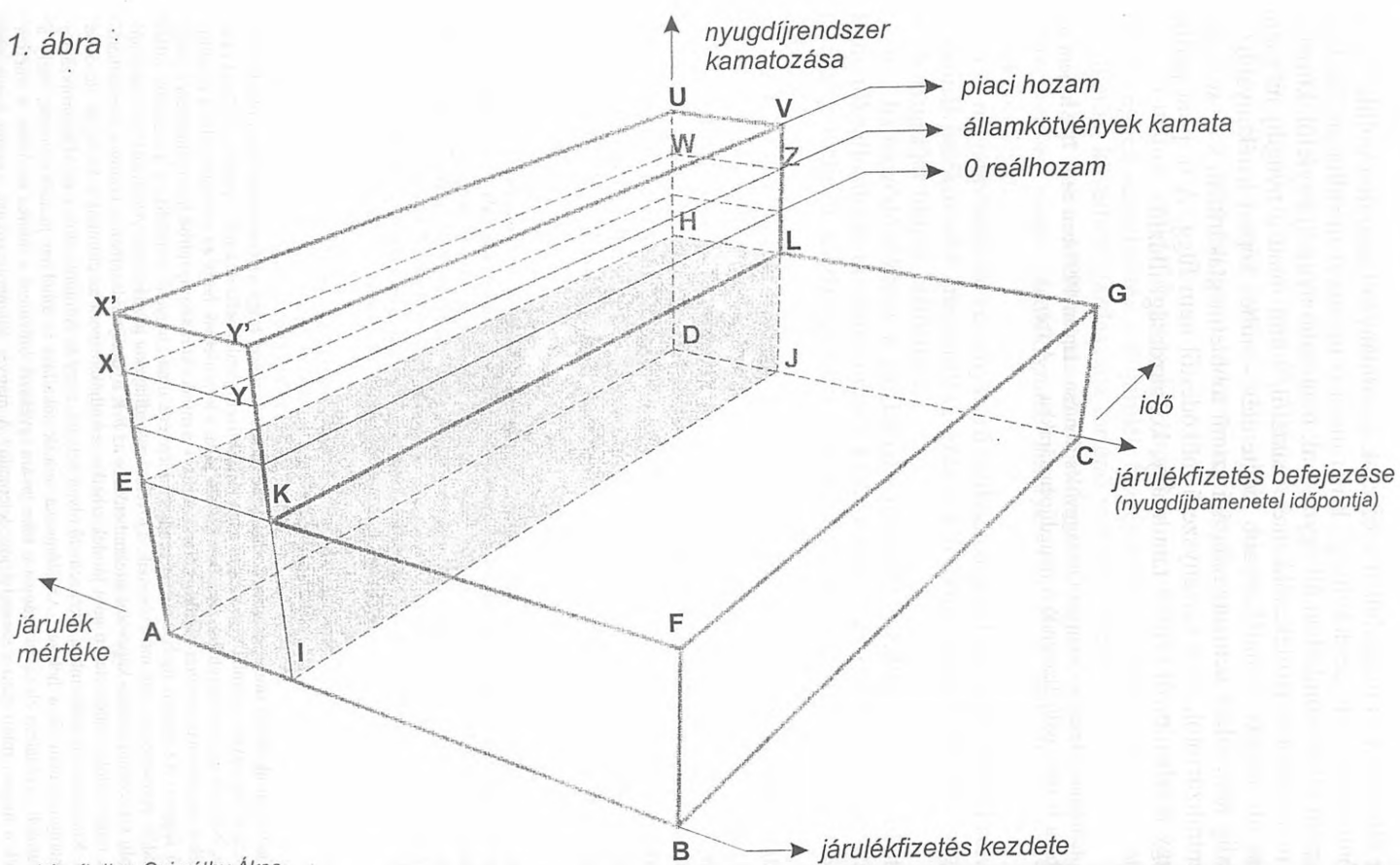
az első pillér is megfelelhet – ez csak a kormányzati akaraton múlik;³⁵ a 3. pontban szereplő „érdekeltség” kritériumra is ugyanezt mondhatjuk. A 4. és 5. pont ellentmondásban áll egymással: magasabb nyugdíj egyfelől, kímélve a munkaadókat járulékcsoökkentés másfelől,³⁶ ami miatt a nyugdíj mégsem lesz oly magas. A hatékonyabb megtérülés – mihez képest hatékonyabb? – pedig nem jelent nemzetgazdasági szintű többletmetgtakarítást, s ez se a decentralizációtól, se a versenyszerű működéstől nem függ. A 6. pont pedig, nagy részben erről szól e tanulmány, közgazdasági illúzió.

(A tanulmány lezárása után az Országgyűlés döntése alapján 1999-ben nem 7%, hanem továbbra is 6% tagdíj fizetendő a nyugdíjpénztárakba. – A szerk.)

35 Technikai akadályja nincs, csupán kormányzati akarat kérdése, hogy az Országos Nyugdíjbiztosítási Főigazgatóság egyéni számlát vezessen minden járulékfizető járulékbefizetéseiről. Annak sem lehet akadálya, hogy az egyéni számlákon hozamot írjanak jóvá, s kézenfekvő, hogy ez a hozam – ha a nyugdíj-járulékot az államnak nyújtott hitelként értelmezzük – a mindenkori állampapírok hozamindexének megfelelő legyen. Az egyéni nyilvántartási rendszer kiépítése után „ingyen” működik, s a második pillér működési összköltsége, ami most elveszik, a jövőben nyugdíjasokat gazdagítaná. A befizetés és a majdani nyugdíj színvonala közötti kapcsolat áttekinthetősége az F-K nyugdíjrendszerben is könnyen biztosítható.

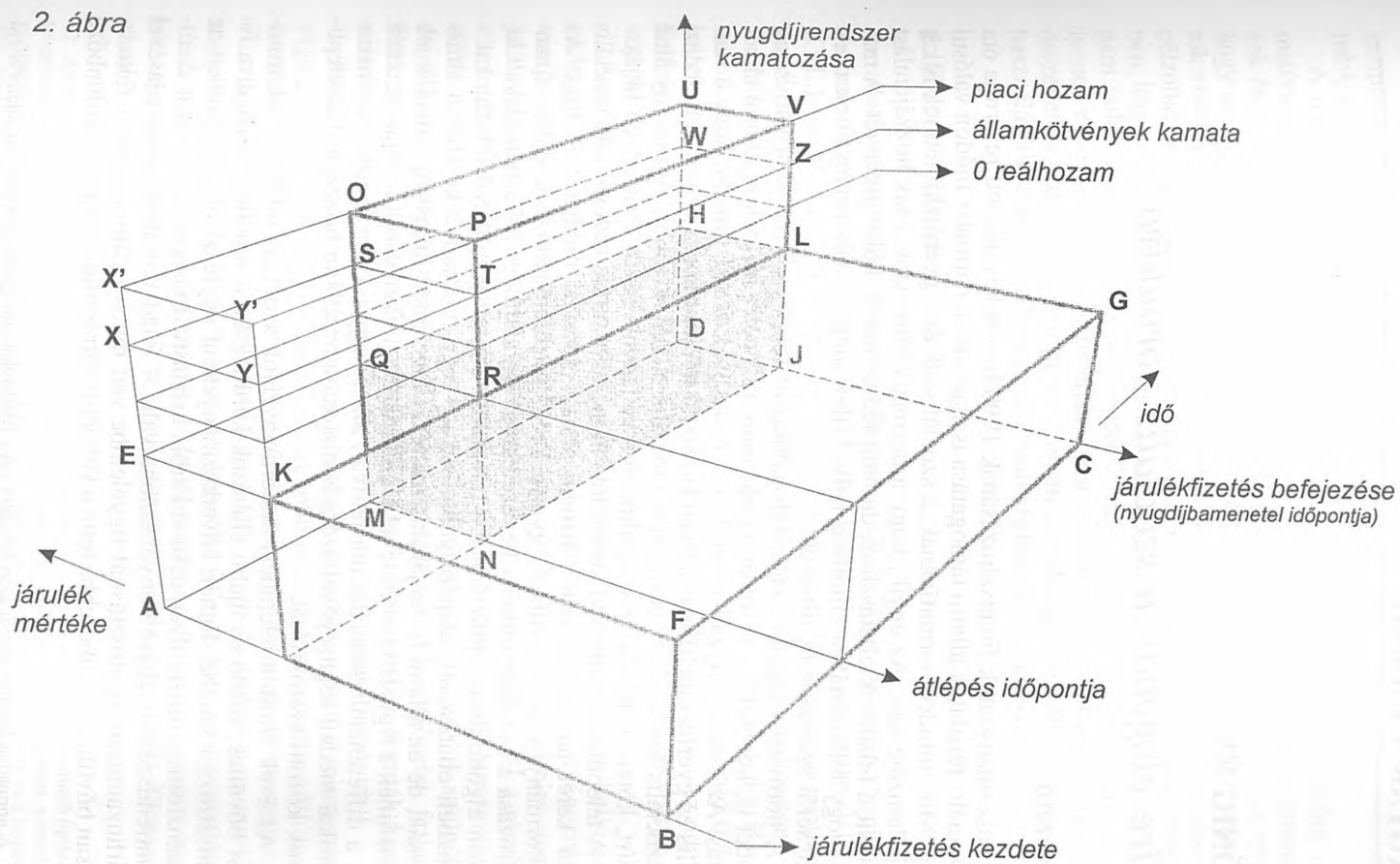
36 A munkaadók természetesen nem járulékkerheiket sokallják, hanem az élömmunkát kívánják olcsóbbá tenni. Közgazdasági értelemben elképzelhető olyan helyzet, hogy az élömmunka drága, de Magyarországon pillanatnyilag nem ez a helyzet. Az élömmunka árának sokallása is amolyan járadékvadászat, mely a megtermelt jövedelem elosztási arányát a tőke javára igyekszik billenteni a munka rovására. S miért a járuléka a magas, miért nem a személyi jövedelemadó? A magyar állampolgároknak ugyanis joguk van sok pénzért alacsony színvonalú szolgáltatást vásárolni.

1. ábra :



készítette : Gyimóthy Ákos

2. ábra



készítette : Gyimóthy Ákos

KÖNIG ÉVA

Mire elegendő a szociális normatíva?

Bevezető

Az önkormányzatok finanszírozásának 1990-ben bekövetkezett reformja óta a szociális feladatok állami támogatása is alapvetően normatív módon valósul meg. Mint minden normatívának, a szociálisnak és a gyermekjólétinek is két fő jellemzője van. Az egyik, hogy a normatív támogatás csak hozzájárulást biztosít a feladatok ellátásához, de nem fedezi annak költségigényét. A másik, hogy felhasználási kötöttség nélkül illeti meg az önkormányzatokat, elköltéséről szabadon dönthetnek.

A normatíva jogcímében megfogalmazott feladatra¹ az önkormányzatok többet is, kevesebbet is fordíthatnak, mint az e célra biztosított állami támogatás. Az önkormányzati vezetők egy része évek óta sérelmezi, hogy a szociális és gyermekjóléti normatíván keresztül nyújtott hozzájárulás nem fedezi a szociális kiadásokat, és mivel a szociális ellátások többsége törvény által előírt, kötelező feladat a számukra, forráshiányuk egyik okát ebben látják.

A települések pénzügyi kondíciója nemcsak a rendelkezésre álló szociális célú keret nagyságrendjétől, hanem annak elosztási módjától is függ. Az önkormányzatok szociális és gyermekvédelmi feladatainak jelenlegi finanszírozása a szociális törvény bevezetésével egyidejűleg, 1993-ban alakult ki. Azon elgondolásra épült, hogy a települési szinten jelentkező feladatokat – pénzbeli ellátásokat, alapszolgáltatásokat – egy normatíva keretében támogassák, de az állami hozzájárulás mértékét az érintett lakosság szociális jellemzőinek a figyelembevételével állapítsák meg. Ezen elvek alapján vezették be a differenciált szociális normatívát, amely egy e célra kidolgozott matematikai modell segítségével azóta is biztosítja az állami hozzájárulás települések közötti szétosztását.

Az évek során a települési önkormányzatok szociális feladatai fokozatosan bővültek, újabb és újabb ellátások kerültek be a szociális normatíva finanszírozási körébe. Ennek következményeként egyrészt megnövekedett az a pénztömeg, amely ilyen módon kerül elosztásra, másrészt az elosztás szempontrendszere is egyre bonyolultabbá vált. A feladattartalom növekedésével párhuzamosan az elosztásnál figyelembe vett mutatószámok köre is fokozatosan bővült, ami nehezebbé tette a központi forrás allokációját. A különböző

¹ A normatíva jogcíme rögzíti azon feladatot vagy feladatokat, amelyekre tekintettel az állami hozzájárulás igénybe vehető – vagyis hogy milyen feladat finanszírozására szolgál a támogatás.

szempontokat megtestesítő mutatószámok többnyire semlegesítették egymást, ezért nem javult, hanem romlott az elosztás célzottsága.

A fentiek miatt került sor 1997-ben a szociális és gyermekvédelmi normatíva felhasználásának a vizsgálatára. A szociális kiadások nagyságrendjének és szerkezetének elemzésével két kérdésre kerestük a választ. Az egyik, hogy az állami támogatások mennyire nyújtanak fedezetet az önkormányzatok szociális kiadásaihoz. A másik pedig, hogy miként javítható az elosztás célzottsága, milyen új szempontok bevonására lenne szükség annak érdekében, hogy oda jusson több forrás, ahol az igények nagyobbak. A vizsgálatnak nem volt célja a szociális szükségletek vagy azok jogilag deklarált, szabályozott részének és a szociális ellátásokra biztosított, illetve fordított források összevetése. Így a megállapítások csupán a rendelkezésre álló források felhasználására vonatkoznak és nem a szükségletekhez viszonyított igényekre.

1. Források és kiadások

Az adatfelvétel négy megyére (Baranya, Győr-Moson-Sopron, Szabolcs-Szatmár-Bereg és Jász-Nagykun-Szolnok) és két fővárosi kerületre (VIII. és XVII.) terjedt ki. A TÁKISZ-ok segítségével az éves költségvetési beszámolókból a szociális és gyermekjóléti feladatokhoz biztosított központi támogatásokat, valamint az e célra fordított kiadásokat gyűjtöttük ki. Bár az adatok két évre – 1995-re és 1996-ra – rendelkezésre álltak, az idő hiánya miatt a részletesebb számításokat csak 1996-ra tudtuk elvégezni. Az adatok feldolgozásában és elemzésében Gyulai Gabriella és Szalai Ákos volt segítségemre, akiknek ezúton is szeretnék köszönetet mondani.

A normatíva által támogatott ellátási formák szerves részei a helyi szociálpolitikának, ezért az adatgyűjtést szélesebb körben kellett elvégezni. A vizsgálat kiterjedt minden olyan támogatási formára és kiadási tételre, amely jellemzően települési szinten jelentkezik. A pénzbeli ellátásoknál a részben vagy egészben központosított előirányzat terhére finanszírozott támogatások (GYET, HTO-támogatás stb.) is szerepeltek az adatfelvételben. A szolgáltatások közül pedig a nappali ellátásokat emeltük be. Azon előzetes feltevésünk, hogy a normatíva felhasználását a kapcsolódó ellátási formák kiadásainak alakulása befolyásolja, az elemzés során helyesnek bizonyult.²

Mind a lakosság száma, mind a pénzügyi mutatók alapján a minta nagysága 20 százalékos volt. Valamivel nagyobb részesedést mutat a pótlólagos forrásokból (RNS-kiegészítés, HTO-támogatás, jövedelempótló támogatásra visszaigényelhető hányad stb.) való részesedés, ami arra utal, hogy a mintába nagyobb arányban kerültek be rosszabb szociális jellemzőkkel bíró települések.

A mintavétel másik jellemzője a kis lélekszámú települések viszonylagosan magas száma: a vizsgált településeknek 77 százaléka 2000 lélekszám alatti.

2 Az átmeneti vagy tartós jelleggel elhelyezést nyújtó intézmények fenntartása nem tekinthető tipikusan települési feladatnak, így a tapasztalatok szerint a költségeik alakulására se gyakorol hatást a szociális normatíva által támogatott ellátásokra. A bentrakásos intézmények fenntartási költségeinek és a hozzájuk kapcsolódó intézményi normatíva felhasználásának elemzését önálló vizsgálat keretében végeztük.

1. táblázat A mintában szereplő települések és lakosaik száma, településnagyság szerint

Településnagyság (fő)	Települések száma	Lakosok száma (fő)	Egy településre jutó lakosok száma
30 001–	8	747 752	93 469
10 001–30 000	21	347 112	16 529
5 001 –10 000	26	179 765	6 914
2 001 – 5 000	121	359 511	2 971
1 001 – 2 000	157	223 052	1 421
– 1 000	447	203 474	455
Összesen	780	2 060 666	2 642
Országos összesen	3148	10 463 651	3 324

Az összforrás és az összkiadás vizsgálata egyensúlyi helyzetet mutat, vagyis a szociális szféra összességében se alul-, se túlfinanszírozottnak nem minősíthető. Ebből nem vonható le az a következtetés, hogy a források elegendőek a szükségletek kielégítéséhez, ez csupán azt jelenti, hogy az önkormányzatok egészében véve nagyjából annyit költenek, amennyit kapnak, se nagymértékű átcsoportosítás, se jelentősebb kiegészítés nem mutatható ki.

2. táblázat Az összforrás és az összkiadás alakulása

Megnevezés	1995	1996
Központi támogatás	14 953 millió Ft	15 410 millió Ft
Működési bevétel	560 millió Ft	653 millió Ft
Kiadás	14 387 millió Ft	16 787 millió Ft
Felhasználás aránya		
– bevétel nélkül	96%	109%
– bevétellel együtt	93%	103%

Míg 1995-ben a szociális célú támogatások és a bevételek 7 százalékát más célra használták fel, addig 1996-ban a saját forrás terhére történő kiegészítés 3 százalékos volt.

Mivel a szociális normatíva és a hozzákapcsolódó feladatok a költségek kb. 60 százalékát teszik ki, a további elemzéshez szükséges volt mind a támogatási, mind a felhasználási oldal „megtisztítása”. Ennek menetét mutatja be a 3. táblázat. Mint az a táblázatból is látható, a korrekció három lépcsőben történt. Először a szociális normatíva feladattartalmára szűkítettük a kiadásokat, majd a bölcsődét emeltük ki, és végül a szociális alapszolgáltatások részesedését hagytuk figyelmen kívül.

A pénzbeli feladatok felé haladva a normatíva egyre nagyobb arányban fedezi a kiadásokat. A normatíva jogcímében szereplő valamennyi feladatot figyelembe véve a fedezeti arány mindössze 87 százalék, vagyis más forrás terhére kell 13 százalékot az önkormányzatoknak „kigazdálkodniuk”. (Ha a bölcsődétől eltekintենék, akkor a normatíva a többi kiadást 2 százalékkal meghaladná!) A bevételi oldalt korrigálva a bölcsődei kiadásokkal, ha nem is nagymértékben, de javul a fedezeti arány. A pénzbeli ellátásokra fordított kiadásokat pedig szinte teljes egészében fedezi a normatíva.

A fentiek jelzik, hogy *saját forrás mobilizálása a szolgáltatások működtetéséhez szükséges*, így a szolgáltatások fenntartása ráfizetéses az önkormányzatok számára. Ez indokoltá teszi a szolgáltatások önálló vizsgálatát.

3. táblázat A források és a felhasználás alakulása (1996)

Források jogcímei (millió Ft)	Felhasználás jogcímei (millió Ft)	Felhasználás (%)	Fedezeti arány (%)
Összes központi támogatás 15 410	Összes kiadás 16 787	109	92
Szociális normatíva 9 017	Szociális normatíva által fedezett kiadások 10 318	114	87
Korrigált szociális normatíva 1. (bölcsőde nélkül) 8 010	Korrigált szociális normatíva által fedezeti kiadás 8 819	110	91
Korrigált szociális normatíva 2. (szolgáltatások nélkül) 7 268	A szociális normatíva által fedezett pénzbeli ellátások 7 494	103	97

Magyarázat:

1. A felhasználás aránya a kiadás/normatíva hányadosa, amely azt mutatja meg, hogy a normatíva hány százalékát fordították szociális célokra. A fedezeti arány pedig a normatíva/kiadás hányadosa, amely azt jelzi, hogy a normatíva a kiadások mekkora részét fedi le.

2. A szociális normatíva által fedezett kiadások úgy kerültek kiszámításra, hogy az összkiadásból az alábbi tételeket levontuk:

- nappali intézmények	909 millió Ft
- gyermeknevelési támogatás	1 286 millió Ft
- a ténylegesen kifizetett jöv. pótló támogatás 50 százaléka	2 355 millió Ft
- HTO-támogatás	1 475 millió Ft
- RNS-kiegészítés	444 millió Ft
Összesen	6 469 millió Ft

3. Korrigált szociális normatíva 1. kiszámítása: mivel azon településeken, ahol működik bölcsőde, a kiadásokon belül 20 százalékot képvisel, a normatívát ennek arányában csökkentettük az érintett településeken.

4. Korrigált szociális normatíva 2. kiszámítása: a bölcsődei részaránytól megtisztított normatíva további csökkentésre került a szociális alapszolgáltatások kiadásán belüli arányával (a családsegítés 5 százalékos, a házi segítségnyújtás 6 százalékos, a szociális étkeztetés 3 százalékos arányt képvisel átlagosan azokon a településeken, ahol működik ezen szolgáltatás).

5. A segélytípusok szerinti beazonosítást, így az adatok tisztítását két ponton nem sikerült teljes mértékben végrehajtani. Az egyik a lakosság eseti gyógyszerkiadásainak az ellentételezésére biztosított, központi támogatás (165 millió Ft), a másik a HTO-kiadásokhoz kapcsolódó, központi hozzájárulás egy része (139 millió). Ez azt jelenti, hogy a kiadási oldalon 304 millió Ft többlet van, amelynek nem a normatíva, hanem központosított előirányzat a forrása. Ha ez is levonásra kerülne, akkor a pénzbeli kiadásokra jutó normatív egy százalékkal haladna meg a tényleges kiadást.

2. A szociális szolgáltatások finanszírozása

A szociális szolgáltatásokat együtt vizsgálva – beleértve a nappali ellátást nyújtó intézményeket is – az összkiadáson belüli részesedésük 22 százalék. Ugyanakkor az egyes szolgáltatások mind pénzügyi szempontból, mind pedig a hálózat kiépítettségét tekintve igen különbözőek.

Mivel a *bölcsőde* az egyik legdrágább alapszolgáltatás, az önkormányzatok mindössze 7 százaléka képes fenntartani. Azokon a településeken, ahol bölcsőde működik, a szociális kiadások kb. 20 százalékát erre fordítják. Így a bölcsőde működtetése igen nagymértékben befolyásolja a normatíva felhasználását. A bölcsődével rendelkező településeken a kiadás/normatíva aránya 133 százalék, míg a többi településen 92 százalék. *Miközben a bölcsőde finanszírozása alapvetően nem a szociális normatívából valósult meg*, a normatíva felhasználását erősen torzítja, hogy ezen feladat a jogcímek között szerepel. A vizsgálat eredményei is azt támasztják alá, hogy indokolt volt 1997-ben a bölcsődei ellátást kiemelni a szociális normatívából és önálló intézményi normatíván keresztül támogatni.

4. táblázat A szociális szolgáltatások költségeinek az alakulása (1996)

A szolgál- tatás típusa	Állami támo- gatás*	Bevétel	Összesen	Kiadás	A kiadás saját for- rásból fe- dezett aránya	Bevétel aránya a kiadáson belül (%)-ban
(millió Ft)						
Nappali intézmények	270	177	447	909	50,8	19,5
Bölcsőde	1009	149	1158	1499	22,8	9,9
Családsegítés	168	22	190	278	31,7	7,9
Házi segítség- nyújtás	196	66	262	553	52,6	11,9
Szociális étkeztetés	376	240	616	494	–	48,5
Összesen	2019	654	2673	3733	28,4	17,5

* Az állami támogatásként a nappali intézményeknél a nappali normatíva összege, a másik négy szolgáltatási formánál pedig a szociális normatíva adott szolgáltatásra jutó részarányának megfelelő összeget tüntettük fel.

Bár a *nappali intézményekre* fordított kiadások nem részei a szociális normatívával fedezett kiadásoknak, mégis szorosabb összefüggést mutatnak annak feladattartalmával.³ A szociális ellátások közül a nappali normatíva fedezeti aránya a legkisebb, a költségek mindössze 30 százalékát teszi ki. Részben ezzel is magyarázható, hogy a településeknek mindössze a 35 százalékában működik ez az intézménytípus. Az intézmények száma évek óta

3 A bölcsőde funkcióját tekintve közelebb áll a gyermekintézményekhez – óvodához, általános iskolához –, mint a szociális szolgáltatásokhoz. Az idősek klubjai, a fogyatékosok nappali intézményei viszont szerves részei a szociális intézményhálózatnak. E szakmai különbség a helyi költségvetés tervezésekor és felhasználásakor is megmutatkozik.

stagnál, és a pályázati támogatások ellenére inkább a bezárásuk, mint fejlesztésük kezd jellemzővé válni.

Míg a bölcsődénél egyértelműen kimutatható a magas felhasználási arány, addig a nappali intézményt fenntartó önkormányzatok inkább a normatívát „rosszul” felhasználók közé tartoznak. Ebből arra lehet következtetni, hogy *az önkormányzatok egy része a nappali intézmény fenntartásához szükséges forrásokat csak más szociális feladat, vagyis a normatíva terhére tudja „kigazdálkodni”*. Mivel a községekben a nappali intézmények zömét kitevő idős emberek klubjára lehet csak ráépíteni a többi szociális szolgáltatást, a hálózat visszafejlődését pénzügyi eszközökkel is meg kell akadályozni, ami a nappali normatíva fedezeti arányának emelését tenné szükségessé.

Bár a *szociális alapellátás* szélesebb szolgáltatási kört foglal magában, mint a családsegítés, házi segítségnyújtás és szociális étkeztetés, a szakfeladatrend jelenlegi struktúrája csak ezen ellátások vizsgálatát teszi lehetővé. E három ellátási forma bölcsőde nélkül számított kiadásokon belül aránya 15 százalék. A szociális alapellátás kiépültségét az 5. táblázat mutatja be. *A települések 36 százalékában nincs szociális alapellátás.* A szolgáltatást egyáltalán nem működtető önkormányzatok zöme – 96 százaléka – kétezer lélekszám alatti településen található. A házi gondozás és étkeztetés már gyakoribb ellátási forma, míg a családsegítő szolgálat inkább a városokra jellemző.⁴

A szociális alapellátás működtetése és a szociális normatíva felhasználása között pozitív kapcsolat figyelhető meg. Míg az alapellátással nem rendelkező önkormányzatok a szolgáltatások nélküli normatíva 90 százalékát költik a pénzbeli ellátásokra, addig a családsegítő szolgálattal rendelkezők a normatívához képest 13 százalékkal, a házi gondozást és étkeztetést fenntartók pedig 8 százalékkal többet fordítanak a segélyezésre. Ez azt is mutatja, hogy azok az önkormányzatok, *amelyek fontosnak tartják a szolgáltatások fenntartását, a pénzbeli támogatásokkal is bőkezűbbek.*

A szétaprózott önkormányzati struktúra miatt az alapellátás nagyobb fokú kiépülése csak pénzügyi eszközökkel nem javítható. Mivel szakmailag sem indokolt, hogy minden kistépülésen önálló intézményi struktúra épüljön ki, az önkormányzatok közötti együttműködés elengedhetetlen feltétele a szolgáltatási színvonal megőrzésének és továbbfejlesztésének.

⁴ A szociális alapellátás egyik formája a falugondnoki intézmény, amely a kis falvakban az elmúlt években indult fejlődésnek. Mivel a falugondnoki ellátásra nincs önálló szakfeladat, megfigyelése sem volt lehetséges. Ez két szempontból is torzító hatású. Az egyik, hogy valószínűleg kisebb a szociális szolgáltatást nem működtető önkormányzatok száma. A másik, hogy az önkormányzatok egy része a családsegítés szakfeladaton számolja el a falugondnoki rendszer működtetésének kiadásait. Ezzel magyarázható a kis lélekszámú települések esetén megjelenő családsegítő szolgálat.

5. táblázat A szociális alapszolgáltatások megoszlása a település nagysága szerint (1996)

Szociális alapszolgáltatás típusa	30 000 feletti	30 000– 10 001 közötti	10 000– 5 001 közötti	5 000– 2 001 közötti	2 000– 1 001 közötti	1 000 és alatti	Össze- sen
	lakossal rendelkező települések száma						
Mindhárom	8	8	6	5	1	2	30
Családsegítés és házi segítségnyújtás	–	–	1	2	–	2	5
Családsegítés és szociális étkeztetés	–	1	–	2	–	4	7
Házi segítségnyújtás és szociális étkeztetés	–	11	9	64	62	67	213
Családsegítés	–	–	1	–	–	11	12
Házi segítségnyújtás	–	1	7	26	34	56	124
Szociális étkeztetés	–	–	2	11	30	64	107
Egyik sincs	–	–	–	11	30	241	282
Összesen	8	21	26	121	157	447	780

Megjegyzés: A táblázat a települések számát tartalmazza aszerint, hogy az adott településen a szociális alapszolgáltatásokra vonatkozó szakfeladatokon szerepel-e költség vagy nem.

Ugyanakkor a finanszírozás eszköztárát is fel kell használni annak érdekében, hogy a segélyezéssel szemben támaszott nagymértékű igények kielégítése ne eredményezze a megoldási alternatívát nyújtó szociális támogatási formák leépülését. Ennek egyik lehetséges módja a szociális szolgáltatásokhoz történő állami hozzájárulás önálló megjelenítése, valamint a ténylegesen fenntartott szolgáltatási struktúrához igazodó finanszírozás. Nem elfogadható, hogy ugyanakkora állami támogatásra jogosult az az önkormányzat is, amelyik nem működtet szolgáltatást, mint az, amely komoly erőfeszítéseket tesz a lakosság szociális helyzetének javítása érdekében. A szociális alapellátás egyes formáihoz történő hozzájárulás „önállósodása” a szolgáltatásokat működtető önkormányzatok számára biztonságosabb helyzetet teremt, mint a pénzbeli ellátások között „elmosódó” állami támogatás.

3. A normatíva felhasználásának különbségei

Bár a normatíva felhasználásának jellemzőire a szolgáltatások kapcsán is többször kitértünk, de csak az adott szolgáltatás szempontjából vizsgáltuk meg azt, hogy az egyes szolgáltatások fenntartása mennyiben befolyásolja a normatíva felhasználását. A következőkben arra igyekszünk választ adni, hogy milyen különbségek vannak az önkormányzatok között és ezen különbségeknek mi lehet az oka.

Mivel a bölcsődére fordított kiadások nagymértékben torzítják a normatíva felhasználását és a kiadási szerkezetet, a bölcsődétől „megtisztított” normatívát állítottuk szembe a bölcsőde nélküli kiadásokkal. Amint a 3. táblázatból kiolvasható, összességében a normatíva a kiadások 91 százalékát fe-

dezi, vagyis közel 10 százalékkal többet fordítanak az önkormányzatok szociális célokra, mint amennyit ezen a jogcímen kapnak. Ugyanakkor az *átlagos értékek vizsgálata azt mutatja, hogy az önkormányzatok nagyobbik része a normatívát nem fordítja teljes egészében a vizsgált szociális feladatokra.* A fedezeti arány alapján számított medián 1,06, vagyis a tipikus önkormányzat esetén a normatíva 6 százalékat más célra fordítják. Az átlag még ennél is kedvezőtlenebb képet mutat. A fedezeti arány (normatíva/kiadás) által számított átlag 1,19, amely a normatíva majdnem 20 százalékos átcsoportosításáról tanúskodik.

A fenti átlagértékek mögött önkormányzatonként jelentős különbségek húzódnak meg. A statisztikában szokásos az egyenlőtlenség mérésére az úgynevezett p90/p10 mutatót használni, ami azt mutatja meg, hogy a legfelső decilis legalsó értéke hányszorosa az alsó decilis legmagasabb értékének.

Ez a mintában szereplő önkormányzatok esetén 322,2 százalék, vagyis a decilisek alapján a normatíva felhasználásában meglévő különbségek több mint háromszorosak. (A p90 érték 1,91 – az adott település a normatíva 91 százalékát fordította más célra, míg a p10 érték 0,593 – ezen önkormányzat a normatíváját kb. 40 százalékkal pótolta ki.) A különbségek akkor is számottevőek, ha nem decilis, hanem szűkebb sávban, kvintilis (ötödök) szerint vizsgáljuk. Az alsó és felső 20 százaléktól eltekintve a középen lévő 60 százalékon belül is több mint kétszeres eltérés tapasztalható a normatíva felhasználásánál.

A normatíva felhasználásánál tapasztalt különbségekre többféle magyarázat adható. Lehetséges, hogy azon települések költenek többet szociális célokra, amelyek gazdasági helyzete kedvezőbb, így van miből költenek. Ettől eltérő magyarázat, hogy azon önkormányzatoknak nagyobbak a szociális célú kiadásai, ahol a lakosság szociális helyzete rosszabb, a szükségletek kényszerítik ki a nagyobb ráfordítást. A területi különbségek vizsgálata közelebb vihet az okok feltárásához.

6. táblázat A felhasználás területi különbségei (1996)

Megnevezés	Korrigált szociális normatíva I. (millió Ft)	Korrigált szociális normatíva I. által fedezett kiadások (millió Ft)	Felhasználás aránya (kiadás/normatíva) (%)	Fedezeti arány (normatíva/kiadás) (%)
Baranya megye	1591	1673	105	95
Győr-Moson-Sopron megye	1418	1606	113	88
Szabolcs-Szatmár-Bereg megye	2783	2881	103	97
Jász-Nagykun-Szolnok megye	1724	2065	119	83
VIII. kerület	272	400	147	68
XVII. kerület	222	194	87	114
Összesen	8010	8819	110	91

A megyék szerinti különbségek nem mutatnak olyan mértékű kapcsolatot a felhasználás és megye gazdasági-társadalmi helyzete között, mint amire számítani lehetne. Például a legtöbbet nem Győr-Moson-Sopron megye költött, hanem a sokkal rosszabb helyzetű Jász-Nagykun-Szolnok megye. Bács-Kiskun és Szabolcs-Szatmár-Bereg megye között is minimális az eltérés, annak ellenére, hogy a keleti országrész szinte minden szempontból hátrányosabb helyzetű.

A legszélsőségesebb értékeket a kerületek mutatják, ami feltehetően abból adódik, hogy „egyedi” adatnak minősülnek. Mindenesetre figyelemre méltó, hogy egy olyan rossz szociális helyzetű kerület, mint a VIII., a kiadásai finanszírozása érdekében a normatívát jelentős mértékben (32 százalékkal) kiegészítette, míg egy másik, „közepes” státusú kerület kevesebbet költött szociális célokra, mint amennyi támogatásban részesült.

A regionális eltérések mellett megvizsgáltuk a településnagyság szerinti különbségeket is. A 7. táblázat adatai mutatják a különböző lélekszámú települések felhasználási arány alapján képzett ötödök szerinti megoszlását. Az alsó ötödökben vannak azok az önkormányzatok, amelyek viszonylag keveset költenek, vagy másként fogalmazva: a tényleges kiadásokhoz képest „túlfinanszírozottak”, és a felsőbb ötödökbe tartoznak azok, akik a normatívájuknál többet költöttek szociális feladatokra. Azon előzetes várakozásunk, hogy egy olyan települési sorrend a jellemző, amelynek egyik végén a kis falvak vannak magas központi finanszírozással, a másik végén pedig nagyobb városok jelentősebb önrővel, nem igazolódott be. A települési hierarchia mindkét végén a magasabb önrész tapasztalható. Mind az 1000 fő alatti falvakban, mind az 5000 fő feletti települések esetében a felső decilisbe való kerülés a gyakoribb. Ezzel szemben a 1000–5000 lakos közötti települések inkább az alulköltőknek számítanak. Az alsó 20 százalékban még abszolút értékben is többen vannak a középkategóriájú önkormányzatok, mint az aprófalvak, pedig a mintában ez utóbbiak száma több mint másfélszeres.

A szociális normatíva felhasználási különbségeinek a pénzbeli ellátásokra és szociális alapszolgáltatásokra fordított kiadások együttes figyelembevételével elvégzett vizsgálat arra enged következtetni, hogy *a település gazdasági-társadalmi helyzete és a szociális kiadások közötti kapcsolat laza, a költségvetési lehetőségek és a szociális szükségletek mellett más tényezők is befolyásolják a szociális célú pénzek felhasználását.* A pénzbeli ellátások, segély típusú kifizetések önálló vizsgálata is ezt a megállapítást támasztja alá.

7. táblázat A települések megoszlása a normatíva felhasználási aránya és a településnagyság szerint

Felhasználási arány alapján számított kvintilisek	1000 lakos alatti	1000–5000 lakos közötti	5000 lakos feletti	Összesen	1000 lakos alatti	1000–5000 lakos közötti	5000 lakos feletti	Összesen
települések száma					települések megoszlása			
alsó 20%	67	86	3	156	15	31	5	20
2. kvintilis	81	71	4	156	18	26	7	20
3. kvintilis	85	58	13	156	19	21	24	20
4. kvintilis	94	46	16	156	21	16	29	20
felső 20%	120	17	19	156	27	6	35	20
Összesen	447	278	55	780	100	100	100	100

Megjegyzés: Az alsó 20 százalékbba tartoznak azok a települések, amelyek a normatíva 65 százaléknál kevesebbet költöttek szociális célokra, a felső 20 százalékbba viszont azok a települések tartoznak, akik a normatívát 36 százalékkal kiegészítették vagy másként fogalmazva, a normatív kiadásainak kb. a kétharmadát fedezi.

4. Pénzbeli ellátásokra fordított kiadások

A pénzbeli és természetbeni ellátások a szociális normatíva 83 százalékát teszik ki, így a segélyezésre fordított kiadások meghatározó szerepet játszanak a normatíva felhasználása során. A finanszírozás szempontjából a segély jellegű kifizetések két nagy csoportra oszthatók: az egészben vagy részben központosítottnak finanszírozott ellátásokra és az önkormányzati forrás terhére folyósított támogatásokra.⁵ A normatíva által finanszírozott pénzbeli ellátások kiadásai a tényleges ráfordításoknak csupán egy részéről adnak áttekintést. A pénzbeli ellátásokra fordított összkiadás 13 054 millió Ft volt, amelyből 7471 millió Ft-ot (57 százalékot) az egészében vagy részben központosított előirányzat terhére finanszírozott ellátások, míg az ún. „szabad rendelkezésű” segélykifizetések pedig 5583 millió Ft-ot (43 százalékot) tettek ki.⁶

Az előző részben a felhasználási arány alapján képzett ötödök (kvintilisek) szerint vizsgáltuk, hogy a településnagyság mennyiben befolyásolja a szociális feladatok kiadásainak az alakulását. Az alsó 20 százalékbba tartoznak a legkisebb ráfordítással rendelkezők, míg a felső 20 százalékbba a túlköltekező önkormányzatok. A fenti két segélytípus aránya számottevő eltérést mutat a keveset, illetve a sokat költő önkormányzatok szerint vizsgálva. *Azoknál az önkormányzatoknál, amelyek a normatíva kisebb részét fordítják szociális célokra, a központosítottnak támogatott ellátások aránya magas.* Az e körbe tartozó településeken a segélyezéssel szembeni igényeket elsősorban

⁵ Szakmai szempontból megkülönböztetett szerepük van a természetben nyújtott ellátásoknak (pl.: gyógyellátás, ételmeztartás stb.), de mivel a finanszírozás oldaláról a második csoportba tartoznak, önállóan nem kerülnek bemutatásra. A továbbiakban a pénzbeli ellátásokba (segélyekbe) beleértendő a természetbeni ellátások is.

⁶ A központosított előirányzat terhére finanszírozott ellátások közé soroltuk a gyermeknevelési támogatást, a HTO-támogatást és a jövedelempótló támogatást. A többi segélyforma kiadását – köztük a nevelési segélyt – a szabad rendelkezésű támogatások között vettük figyelembe.

a központi források terhére igyekeznek „letudni”, és kevésbé jellemző, hogy saját költségvetésből segíyeznek. Ezzel szemben a normatívát leginkább kiegészítő önkormányzatok esetén a központilag támogatott segélyek aránya 20 százalékkal alacsonyabb, mint az előző csoportban, és jóval bőkezűbbek a szabad rendelkezésű forrásokból finanszírozott támogatások terén.

8. táblázat A segélytípusok súlya a pénzbeli ellátásokra fordított kiadásokon belül az alsó és felső kvintilisbe tartozó településeknél (1996)

A normatíva felhasználási aránya alapján képzett kvintilis	Központi-lag támogatott segélyek	Saját forrásból finanszírozott segélyek	Segélyezésre fordított kiadás	Központi-lag támogatott segélyek aránya	Saját forrás terhére finanszírozott segélyek aránya (%)	Összesen
		(millió Ft)				
alsó 20%	733,9	349,4	1083,3	68	32	100
felső 20%	2147,6	2294,8	4442,4	48	52	100

A fenti összefüggés nem magyarázható csupán azzal, hogy a szabadrendelkezésű segélyek között találhatók olyanok, amelyek inkább a városokra jellemzők, mint például a lakásfenntartási támogatás. A rendszeres nevelési segélynél, amely az egyik leggyakoribb segélyfajta volt 1996-ban, és a kistépüléseken ugyanúgy megtalálható, mint a nagyvárosokban, a különbség szintén kimutatható: az RNS aránya másfélszer akkora a sokat költők 20 százalékában, mint a keveset költőknél.

Ha a köztemetéstől eltekintünk (amely egy igen speciális ellátási forma), a pénzbeli ellátások közül a legkevésbé gyakoriak a lakáshoz kapcsolódó támogatások. (A lakáscélú támogatás a települések alig egynegyedében található meg.) Viszonylag kis gyakorisággal fordul elő az ápolási díj és a rendszeres szociális segély. A legelterjedtebb támogatások a munkanélküliek jövedelempótló támogatása, a rendszeres nevelési segély és a gyermeknevelési támogatás.

9. táblázat A pénzbeli és természetbeni ellátások előfordulási gyakorisága (1996)

Ellátás típusa	Azon települések száma, ahol az adott évben folyósítottak ellátást	Az ellátást nyújtó települések aránya*
Gyermeknevelési támogatás	694	89,0
Munkanélküliek jövedelempótló támogatása	764	97,9
Ápolási díj	501	64,2
Rendszeres szociális segély	578	74,1
Rendszeres nevelési segély	712	91,3
Lakásfenntartási támogatás	288	36,9
HTO-támogatás	701	89,9
Temetési segély	669	85,8
Átmeneti segély	665	85,3

A 9. táblázat folytatása

Ellátás típusa	Azon települések száma, ahol az adott évben folyósítottak ellátást	Az ellátást nyújtó települések aránya*
Lakáscélú támogatás	177	22,7
Egyéb pénzbeli ellátás	521	66,8
Köztetetés	167	21,4
Közigyógyellátás	639	81,9
Egyéb pénzbeli ellátás	339	43,5

* A mintában szereplő települések száma: 780

A segélyezési rendszer „foghíjassága” legjobban a kistépülésekre jellemző. Lakásfenntartási támogatást például a kétezer lélekszám alatti települések kétharmadában nem fizettek 1996-ban. De az ápolási díjat is csak ezen települések felében folyósították. Ez arra engedne következtetni, hogy a saját költségvetésből finanszírozott, pénzbeli ellátások esetén a településnagyság befolyásolja a normatíva felhasználásában meglévő különbségeket.

E hipotézis helytállóságának bizonyítása vagy elvetése érdekében megvizsgáltuk a szabadrendelkezésű pénzbeli ellátásokra fordított kiadások normatíván belüli arányát településtípusonként. Pontosabban a szórás segítségével arról készítettünk számításokat, hogy az adott településtípusba tartozó önkormányzatok között mekkorák a különbségek, valamint hogy az összes település figyelembevételével számított különbség a településtípusonkénti, vagy a településtípuson belüli eltérésekből adódik-e. A számítások eredményét foglalja össze a 10. táblázat.

10. táblázat A szabadrendelkezésű segélyre fordított kiadások normatíván belüli aránya alapján számított különbségek, településnagyság szerint (1996)

Településnagyság (fő)	Települések száma	Átlag (felhasználási arány alapján)	Szórás (átlagtól való átlagos eltérés)	Szórásnégyzet	Relatív szórás (%)
30 001–	8	1,02	0,31	0,12	36
10 001–30 000	21	0,87	0,38	0,15	45
5 001 –10 000	26	0,52	0,41	0,17	52
2 001 – 5 000	121	0,69	0,41	0,17	69
1 001 – 2 000	157	0,55	0,27	0,07	48
– 1 000	447	0,86	0,53	0,28	62
Összesen	780	0,76	0,48	0,23	64

A 30 000 lakosságszám feletti települések kivételével – ahol az esetszám a legalacsonyabb – a településtípuson belüli szórás meghaladja vagy megközelíti az 50 százalékot. Ez azt jelenti, hogy az egyes települések felhasználási mutatói átlagosan 50 százalékkal térnek el a csoportátlagtól. Kiugróan

magasak az eltérések a 2000–5000 fő közötti és az 1000 fő alatti települések esetén.

Kiszámoltuk továbbá, hogy a települések közötti eltéréseket mennyiben okozzák a csoporton belüli és a csoportok közötti különbségek. Az első jellemzésére a belső szórásnégyzetet (0,21), a másodikra pedig a külső szórásnégyzetet (0,02) használják. *Mivel a csoportokon belül jóval nagyobbak a különbségek, mint a csoportok között, a településtípusok eltérő jellege nem ad magyarázatot az önkormányzatok szociális célú kiadásai között meglévő különbségekre.*

A kiadási szerkezetben meglévő eltérések magyarázó tényezői között lehetnek szociális normatíva elosztásánál alkalmazott, demográfiai és munkaerő-piaci mutatószámok. Az elosztásnál figyelembe vett lakossági csoportok népességen belüli aránya alapján számított, településenkénti eltérések (relatív szórás) az alábbiak:

- munkanélküliség (jöv. pótló támogatásban részesülők száma) 87%
- idősök (60 éven felüliek) száma 30%
- adót nem fizetők száma 24%
- gyermekek (0–17 év közöttiek) száma 19%

A munkanélküliségtől eltekintve a mutatószámok szerinti eltérések alacsonyabbak, mint a felhasználásban mutatkozó különbségek. Már ez is jelzi, hogy a kiadásban meglévő különbségek csak részben vezethetők vissza a demográfiai és szociális jellemzőkre. *A szociális mutatószámok és a felhasználási arány alapján számított korreláció pedig szinte semmilyen kapcsolatot nem mutatott.* A segélykiadások normatíván belüli aránya és a szociális mutatók alapján számított korrelációs hányadosok értékei 0,1–0,2 között mozgtak.

A fentiekben ismertetett számítások eredményei arra utalnak, hogy objektív tényezőkkel – a települések gazdasági-társadalmi helyzetével – nem indokolhatóak az önkormányzatok között meglévő, jelentős mértékű eltérések. *A különbségek nem településcsoportonként, hanem településenként jelentkeznek.* Az, hogy az egyes önkormányzatok mennyire feladatorientáltan használják fel a hozzájuk eljuttatott forrásokat, alapvetően a szociális kérdésekhez való viszonyulásuktól, az általuk választott „magatartástól” függ. És ha a számok ezt tükrözik vissza, akkor joggal merülhet fel az az igény, hogy ez a szempont a források elosztása során is érvényesüljön, vagyis azokhoz az önkormányzatokhoz jusson több forrás, amelyek azt a normatíva jogcímében meghatározott feladatokra fordítják, illetve fordítva: ne legyenek túlf finanszírozva azok, amelyek más célra költik.

A normatíva felhasználásának figyelemmel kísérése, valamint a finanszírozásba való beépítése nélkül teremtheti meg az önkormányzatok érdekelt-ségét a szociális pénzek célirányosabb elköltésében, hogy az önkormányzati finanszírozás kereteit ez szétfeszítené. Emellett folyamatosan kontrollálható lenne, hogy mely települések esetén okoznak valóban pénzügyi nehézségeket a kötelezően ellátandó szociális feladatok és szükség esetén a gyorsabb beavatkozást is lehetővé tenné.

5. Egy megvalósult és egy elvetett javaslat

A vizsgálat tapasztalatai alapján a szociális és a gyermekjóléti normatíva átalakítására az alábbi két javaslat született:

- a szociális alapszolgáltatásokhoz kapcsolódó, állami támogatást le kell választani a pénzbeli ellátások finanszírozásától és önálló normatíva keretében kell megvalósítani;

- a pénzbeli ellátásokhoz történő állami hozzájárulás elosztását a lakosság szociális helyzetét jelző szükségleti mutatók mellett a felhasználásban meg­lévő különbségek is befolyásolják.

Az első javaslatot elfogadták és az 1998. évi költségvetési törvényben a szociális és gyermekjóléti alapszolgáltatások már önálló normatívaként szerepelnek. Így egyértelműen láthatóvá vált, hogy az állami költségvetés milyen összeggel támogatja a szolgáltatások fenntartását. A külön normatíva bevezetése mellett két, nagyobb költségigényű szolgáltatás esetén lehetőség volt intézményi normatíva kialakítására is.

A bevezetésre került, új normatíva három részből áll. A lakosság száma alapján elosztásra kerülő alapösszegre minden települési önkormányzat jogosult, függetlenül attól, hogy működtet-e valamilyen szolgáltatást vagy sem. Mivel törvényi kötelezettség alapján valamennyi településen gondoskodni kellene az alapszolgáltatások megszervezéséről, a normatíva alapösszege pénzügyi lehetőséget biztosít arra, hogy az önkormányzatok fokozatosan eleget tudjanak tenni ezen kötelezettségüknek.

A jelentősebb pénzügyi megterheléssel járó szolgáltatásokat vállaló önkormányzatok viszont e feletti támogatásban is részesülnek. Ilyen szolgáltatások a családsegítő és gyermekjóléti szolgálat, valamint a falugondnok alkalmazása. Az ezekre jutó normatívát csak azon önkormányzatok vehetik igénybe, amelyek az adott szolgáltatást a településükön megszervezték. A jövőben mindenképpen kívánatos lenne a feladat ellátásához kapcsolódó, így célirányosabb finanszírozás körének bővítése, kiterjesztése a többi alapellátási formára is.

A második javaslatot, a felhasználási arány szerepeltetését a mutatószámok között a költségvetési törvény parlamenti vitája során elvetették. A Nép­jóléti Minisztérium javaslata alapján a normatíva felhasználása 5 százalékkal befolyásolta volna a források települések közötti elosztását, így a szükségleti mutatók – munkanélküliség, demográfiai tényezők, szja-t nem fizetők – meghatározó szerepe változatlanul megmaradt volna.

A felhasználási mutató elleni, legjellemzőbb érvelések az alábbiak voltak:

- a vizsgálat eredményei nem támasztják alá az abból levont állításokat, a normatív felhasználását az önkormányzatok pénzügyi korlátai határozzák meg, így nem hozhatók kedvezőtlenebb helyzetbe azok a települések, amelyek más célokra fordítják;

- a felhasználási mutató szerepeltetése a hátrányosabb helyzetű régiókat, településeket sújtaná és a nagyvárosok forrásait bővítené, akiknek a saját bevételeik nagyobbak.

Mivel előzetes hipotézis felállítása nélkül a normatíva felhasználásának okait kutatva azt tapasztaltuk, hogy az azonos helyzetű települések között

ugyanolyan nagyok a különbségek, mint az eltérő gazdasági-társadalmi státusúak között, a pénzügyi kényszer nem tűnik elégséges indoknak a szociális kiadások lefaragásához.

Az érvelés másik részét pedig a normatívára vonatkozó számítások nem támasztották alá. A települések szociális és gyermekjóléti normatíváit kiszámoltuk csak a szükségleti mutatók alapján, és a felhasználási mutató figyelembevételével is. A felhasználási mutató szerepeltetése a normatív támogatás megyék szerinti megoszlását alig változtatta meg, a településtípusok szerint viszont a kisközségeknek, ezen belül is az ezer lélekszám alattiaknak kedvezett. (A rájuk jutó előirányzat 1 Mrd Ft-tal több lett volna, mint a szükségleti mutatók által számított.)

11. táblázat A normatíva előirányzatának megoszlása településtípusok szerint (modellszámítás)

Településtípus (lakosságszám szerint)	Települések aránya (%)	Népesség aránya (%)	Előirányzat (%)	
			I. variáció (szükségleti mutatók alapján)	II. variáció (felhasználási mutatóval)
Fővárosi kerületek	0,7	17,9	13,5	13,0
Városok	0,3	11,6	10,8	10,4
50 000–99 999	0,4	8,0	6,7	6,5
30 000–49 999	0,5	5,9	5,8	5,5
20 000–29 999	0,8	5,8	5,6	5,4
10 000–19 999	2,1	9,0	9,9	9,6
0– 9 999	2,6	5,1	5,7	5,6
Összesen	6,7	45,4	44,5	43,0
Községek				
10 000–	0,3	1,3	1,1	1,0
5 000–9 999	2,3	4,7	5,2	5,0
3 000–4 999	6,3	7,1	7,9	7,9
2 000–2 999	9,3	6,9	8,0	8,1
1 000–1 999	21,2	9,2	10,6	11,0
0– 999	53,1	7,5	9,2	11,0
Összesen	92,6	36,7	42,0	44,0
Mindösszesen	100,0	100,0	100,0	100,0

A normatíva összege mindkét változatban a 2500–12 500 fő/Ft közötti sávban helyezkedett el. Mivel a felhasználási mutató szerint a települések között nagyobbak a különbségek, mint a többi mutatószám alapján, figyelembevétele a differenciáltabb elosztást erősítette volna. Míg a szükségleti mutatók alapján végzett számítások a települések 36,6 százalékának a normatívája volt magasabb 6500 Ft/fő-nél, addig a felhasználási mutató beépítésével ez az arány 51,6 százalékra nőtt. A magasabb normatívásávba való bekerülés a községekre volt jellemző, vagyis a kistelepülések jóval nagyobb arányban lettek volna jogosultak a magasabb támogatásra (pl. az I. változatban a 8500 Ft/fő feletti normatívát az ezer fő alatti települések mindössze

HONTI HENRIETT

A gyermekvédelmi törvény a nemzetközi jog és a gyakorlat tükrében

Magyarországon utoljára 1901-ben volt hatályban átfogó, gyermekvédelemmel kapcsolatos törvény. Az 1901-ben elfogadott VIII. és XXI. törvénycikkek szabályozták a gyermekmenhelyek felállítását és az elhagyott gyermekekről való állami gondoskodást. 1997-ben *A gyermek jogairól és a gyermekügyi igazgatásról* szóló törvényjavaslat parlamenti vitája során több képviselő is hangsúlyozta, hogy szellemiségében az 1901-ben elfogadott törvényt tekintik az új gyermekvédelmi törvény elődjének.

Az elmúlt évtizedekben a gyermekvédelmi szakemberek gyakran hívták fel a figyelmet arra, hogy gyermekvédelmi rendszerünk válságba jutott. Ennek legfőbb oka a rendelkezésre álló szűkös források mellett az elavult intézeti struktúra volt. A gyermekvédelmi intézmények jelentős része leromlott állapotban van, és a szakemberek képzettsége is jóval elmarad a kívánatostól. Nem hagyható figyelmen kívül az Európai Unióhoz való csatlakozás várható hatása sem, aminek pedig előfeltétele az EU joganyaga, az *acquis communautaire* átvétele, azaz a jogharmonizáció. Tehát a törvény megalkotása több szempontból is a Magyar Országgyűlés kötelezettsége volt.

Magyarországon a 18 év alatti gyermekek teszik ki az ország lakosságának körülbelül az egynegyedét. A veszélyeztetettként nyilvántartott gyermekek száma folyamatosan növekszik, 1996 végén számuk már 313 ezer volt.¹ A gyermekvédelmi törvény a veszélyeztetettség fogalmát a következők szerint határozza meg: olyan – magatartás, mulasztás vagy körülmény következtében kialakult – állapot, amely a gyermek testi, értelmi, érzelmi vagy erkölcsi fejlődését gátolja vagy akadályozza. A modern társadalomban nemcsak a gyermek személyiségét, hanem magát a gyermekkor is veszélyezteti. A gyermeket veszélyeztető leggyakoribb ok a szegénység. A mai Magyarországon a szegénynek mondható népesség nagy része a sokgyermekes családok közül kerül ki. Ezen túlmenően említést kell tennünk a modern élettel együtt járó változásokról is, amelyek a gyermekeket fokozottan veszélyeztetik: alkohol- és drogfüggőség, gyermekprostitúció stb.

A fentiek alapján megállapítható, hogy a rendszerváltás időszakának talán legnagyobb vesztesei a gyermekek. Egyrészt ezt a szomorú helyzetet kívánja orvosolni az új gyermekvédelmi törvény. Másrészt a törvény megalkotása nemzetközi kötelezettségeink miatt is sürgető volt: Magyarország aláírta, és

¹ A népjóléti miniszter 1997. 02. 04-i parlamenti expozéjából.

az 1991. évi LXIV. törvénnyel kihirdette a New Yorkban 1989. november 20-án kelt, a Gyermekek Jogairól szóló Egyezményt (továbbiakban: Egyezmény). Magyarország ezzel vállalta, hogy 1993. december 31-ig elfogadja az Egyezmény követelményeinek megfelelő jogszabályokat. Az Egyezményhez való csatlakozásunk következményeként, a jogharmonizáció érdekében vált szükségessé, hogy az Országgyűlés jogalkotási programjába minél előbb bekerüljön a gyermekek védelmét szabályozó törvényjavaslat. Ez azonban csak többéves késéssel valósult meg. A törvényelőkészítés folyamata csaknem egy évtizedig tartott. Beszédesebb tény, hogy a Parlament elé a törvénytervezet 13. változata került. Fontos megemlíteni, hogy a Népjelölti Minisztérium a gyermekvédelemmel foglalkozó elméleti, gyakorlati szakemberek, társadalmi és szakmai érdekképviselői szervezetek széles körét vonta be a jogszabályelőkészítésbe.² A Parlament a törvényjavaslatot a kormánypártok és az ellenzéki pártok konszenzusának eredményeként 1997 áprilisában fogadta el.

Nemzetközi normák a gyermekvédelmi törvényben

Az egyes államok fejlettségbeli különbözősége veti fel a kérdést: vajon szabályozható-e univerzális szinten a gyermeki jogok védelme? A kérdés megválaszolásához nemcsak az eltérő gazdasági fejlettséget kell figyelembe venni. A családdal kapcsolatos eltérő felfogások, tradíciók, a helyi szokások is döntő szerepet játszhatnak. Így merül fel – az univerzális szabályozás mellett – a regionális szabályozás igénye és lehetősége. A gyermekek jogairól szóló ENSZ Egyezményben részes államok esetében a regionális szabályozás csak abban az esetben jogos és indokolt, ha ez a szabályozás – a gyermekek érdekében – túlmutat az Egyezmény rendelkezésein. Érdekesebb ebből a szempontból az Európai Unió és az Európa Tanács keretében a regionális szabályozásra irányuló kezdeményezések. Így az Európai Parlament egy, a gyermekek jogairól szóló európai charta létrehozását célzó határozatban hitet tesz a gyermekek jogairól szóló, 1989-ben elfogadott ENSZ Egyezmény megerősítésének szükségessége mellett. Ugyanakkor a regionális szabályozás kezdeményezését azzal indokolja, hogy a Közösségben élő gyermekek eltérő problémákkal is találkozhatnak, vagyis az európai integráció folyamatából adódó bizonyos jelenségek e gyermekeket különösen érinthetik.

A regionális szabályok igénye nem csökkenti a gyermekek jogairól szóló ENSZ Egyezmény jelentőségét: alkalmazásának egyetemes igénye és lehetősége nem becsülhető le. Az Egyezmény számos keretjellegű rendelkezést tartalmaz, az alapelveknek megfelelő részletszabályokat az államok adottságaiknak megfelelően dolgozzák ki és alkalmazzák, feltéve, ha azok megfelelnek a gyermek mindenekfelett álló érdekének. E részletszabályok kidolgozása az államok részéről hárompólusú megközelítést igényel: a gyermekek, a szülők és az államok oldaláról. Leegyszerűsített séma szerint az államoknak

² Mintegy nyolcvan szervezettel egyeztettek, mire a betervezett szöveg elkészült.

részletesen rendelkezniük kell a gyermekek, a szülők jogairól, kötelezettségeiről és az állami szervek kötelezettségeiről.

Ha az államok között kultúrájuk, ideológiájuk, gazdasági fejlettségük, természeti adottságaik stb. tekintetében léteznek is különbségek, a gyermekek helyzetének megítélésében – az alapelvek szintjén – lényegében egyetértés áll fenn az államok közösségének tagjai között. Minden államnak saját intézményi és jogi keretein belül kell erőfeszítéseket tennie a gyermekek védelmére, megfelelő életkörülményeinek biztosítására. A gyermekvédelmi szabályozás ténylegesen az adott állam életfeltételeit tükrözi. Igaz, a megfelelő szabályozás elő is segítheti a körülmények kedvező változását. A gyermekek helyzetének jogi szabályozása kétségtelenül érzékeny fokmérője az egy adott államban uralkodó viszonyoknak: mutatja az életkörülmények alakulásának tendenciáját, a társadalmi fejlődés várható irányát. Ha ezen megállapítás alapján Magyarországra tekintünk, azt gondolom, hogy semmi okunk az aggodalomra, hiszen a gyermekvédelem új szabályozása minden szempontból az emberi, illetve a gyermeki jogokat próbálja védeni, és vitathatatlanul demokratikus szemlélettel közelíti meg a kérdést. Problémák leginkább a korszerű Európa-konform elveknek a gyakorlatba való átültetéséből adódnak.

A nemzetközi normák és az 1997. évi XXXI. törvény összevetése alapján megállapítható, hogy az új szabályozás megfelel a sokat hivatkozott „európai normáknak”. A törvény egyik elismert értéke a családcentrikusság. A gyermek alapvető joga, hogy saját családjában, családi környezetében nevelkedjen. Az állami és önkormányzati szervek kötelessége mindent megtenni annak érdekében, hogy ne kelljen a kiskorút – például anyagi okokból – a családjából kiszakítani. A gyermekvédelmi törvény olyan új szemléletet tükröz, amely a gyermeket a korábban uralkodó megközelítéstől eltérően jogainak biztosítása során a család integrált részének tekinti, nem pedig a családtól elválasztott, különálló személynek. Ezt az elvet a Gyermekek Jogairól szóló Egyezmény 9. cikkelyében is megtaláljuk, miszerint a részes államoknak gondoskodniuk kell arról, hogy a gyermeket szüleitől, azok akarata ellenére ne válasszák el, vagy csak akkor, ha ez a gyermek „mindenekfelett álló érdekében” történik. A családcentrikusság fellelhető még az Emberi Jogok Európai Egyezményének 8. cikkelyében³ és a Kiegészítő Jegyzőkönyv 5. cikkelyében⁴ is. Ugyanakkor ezen cikkelyek nem akadályozzák azt, hogy az államok a gyermekek érdekében beavatkozzanak. Az Európai Szociális Chartában már sokkal konkrétabb a családok előtérbe helyezése, hiszen a 16. cikkelyben a részes felek kötelezettséget vállalnak arra, hogy „*olyan intézkedésekkel támogatják a családi élet gazdasági, jogi és szociális védelmét, mint például a szociális vagy családi szolgáltatások nyújtása, adóügyi intézkedések, a család szükségleteihez igazodó lakások építése, juttatása a fiatal házaspárok részére*”.

A gyermekvédelmi törvény – összhangban az Egyezmény 3. cikkelyével – deklarálja a gyermek mindenekfelett álló érdekét. A gyermekek védelmét

3 Az Emberi Jogok Európai Egyezményének 8. cikkelye a családi élet tiszteletben tartásáról szól.

4 A Kiegészítő Jegyzőkönyv 5. cikkelye a házastársak egyenlő jogairól és polgári jogi felelősségéről szól.

ellátó helyi önkormányzatok, gyámhivatalok, bíróságok, rendőrség, ügyészség, más szervezetek és személyek kötelesek minden más érdek előtt a gyermek érdekét érvényesíteni.

A törvény másik pozitívuma, hogy a prevencióra helyezi a hangsúlyt. Nemzetközi és hazai vizsgálatok egyaránt azt állapították meg, hogy a megelőzés sokkal olcsóbb és eredményesebb, mint a későbbi válságkezelés. Ezzel összefüggésben kell szólni arról, hogy a törvényben a családsegítő és a hatósági funkció elválik egymástól. A jogszabály sorrendiséget állapít meg, mely szerint elsősorban családtámogatási szolgáltatások révén kell a család elvesztett egyensúlyát helyreállítani. A család életébe hatósági eszközökkel történő beavatkozásra kizárólag végső esetben kerülhet sor, ha a gyermek védelme más módon már nem valósítható meg. Az Egyezmény több cikkelye kötelezi a részes államokat a családok, illetve gyermekek anyagi támogatására – például a társadalombiztosításon keresztül – az Európai Szociális Charta 17. cikkelye pedig az anyák és gyermekek szociális és gazdasági védelemre való jogáról rendelkezik. A szerződő felek⁵ kötelezettséget vállaltak arra, hogy az anyák és gyermekek szociális és gazdasági védelemre való jogáról rendelkeznek és megteszik a szükséges intézkedéseket, „*beleértve a megfelelő intézmények és szolgáltatások létrehozását vagy fenntartását*”. Ilyen intézmények például az állami bölcsődék és óvodák, az államilag támogatott iskolai tankönyvek és felszerelések értékesítése, a gyermekgondozási segély.

A törvény harmadik, említésre méltó jellegzetessége a kiváló rendszerszemlélet. Az már önmagában is hatalmas előrelépés, hogy egy jogszabályban szabályozzák a gyermekek alapvető jogait, a gyermekvédelmi gondoskodás rendszerét, továbbá a gyámügyi igazgatás szervezetét és feladatait. Emellett a törvény végrehajtása feltételezi a szociális szféra, az egészségügyi intézményhálózat, az oktatás, az ifjúságvédelem, a családsegítés, az államigazgatás, a gyámügyi hatóságok és a rendőri szervek együttműködését. A gyermekvédelmi feladatok ellátásába a törvény a civil társadalmat is bevonja, meghatározva a nem állami közreműködők tevékenységének szakmai követelményeit.

A gyermekvédelmi törvényről

Az 1901-es, Széll Kálmán nevéhez fűződő Állami Gyermekvédelem Alaptörvénye óta ez az első, egységes szerkezetbe foglalt gyermekvédelmi törvény.⁶ Az 1997. évi XXXI. törvény hatályba lépése előtt gyermekek védelmével kapcsolatos rendelkezéseket csak különböző ágazati jogszabályokban találhattunk, amelyeket 1991-től számtalanszor módosítottak. A Parlament 1991-ben hirdette ki a Gyermekek Jogairól szóló ENSZ Egyezményt, 1995-ben pedig a családi jog, a büntető jogszabályok, a közoktatási törvény és a családok támogatásának rendszere változott meg alapjaiban. Az új törvény érinti

⁵ Az Európai Szociális Charta magyar ratifikációja még folyamatban van.

⁶ A Parlament 1997. április 22-én 18 óra 51 perckor közmegegyezéssel elfogadta az 1997. évi XXXI. törvényt a gyermekek védelméről és a gyámügyi igazgatásról.

a gyermeki jogokat, biztosítja az állam és az önkormányzatok közötti feladatok megosztását, azoknak a törvényi garanciáknak a kiépülését, amelyek a gyermekek számára biztonságot, védelmet nyújtanak. A törvény rendelkezik a kis létszámú gyermekotthonok (max. 40 fő) és lakásotthonok (max. 12–15 fő) működtetéséről, valamint a preventív gyermekvédelem elsődlegességéről. A törvény kiemelten kezeli a családokból kikerült kiskorúak visszahelyezését a családba, megfelelő előkészítés után. Minden arra irányul, hogy a gyermek problémáit megoldják, bármilyen gondjával tudjon hová fordulni. Ezenkívül elsődleges szempont, hogy fejlődése a vérszerinti családban legyen biztosított. Ennek érdekében a törvény átalakította az egész gyermekvédelmi rendszert, és pénzbeli ellátásokkal, illetve újfajta szolgáltatásokkal próbálja segíteni a családokat.⁷ A törvény meghatároz bizonyos szolgáltatásokat a gyermekjóléti alapellátásokon belül, amelyek segíthetik a rászoruló családokat, illetve elsősorban a gyermekeket egyrészt abban, hogy anyagi okok miatt ne kerüljenek ki a családból, másrészt abban, hogy fejlődésük, testi-lelki egészségük, megfelelő nevelkedésük biztosítva legyen.

A gyermekjóléti szolgálatok helye az új gyermekvédelmi rendszerben

Nem kétséges, hogy az új gyermekvédelmi törvény elfogadása előtt a hazai intézményrendszer teljesítménye messze elmaradt az optimálistól. Az új törvény életbelépésének az adhat értelmet, ha pozitív változásokat idéz elő a rendszer működésében. A megoldás pedig az lehet, ha minden olyan funkciót közszolgáltatásnak nyilvánítanak, amely a gyermek családban történő nevelkedését, illetve veszélyeztetettségének megelőzését, megszüntetését szolgálja. Ezen feladatok ellátásában – összhangban a nemzetközi egyezmények elvárásaival – a gyermekjóléti szolgálatok játszanak központi szerepet. A szolgálat feladatainak taxatív felsorolását a törvény tartalmazza, így csak néhányat szeretnék közülük kiemelni.

Álláspontom szerint a nemzetközi normák áttekintéséből az tűnik ki, hogy a két leglényegesebb, és korábban a törvényhozási munkát leginkább befolyásoló nemzetközi egyezmény előírásainak gyakorlati átültetése nagyrészt a Gyermekjóléti Szolgálatok feladatkörébe tartozik. A prevenció a magyar gyermekvédelmi törvényben is olyan sarkalatos pont, amely szinte kizárólag a gyermekjóléti szolgálatok feladata. Ide tartozik az információnyújtás, a szabadidős tevékenységek szervezése. Itt csak utalhatunk a gyermekek tájékoztatáshoz való jogára, az egyesülési és gyülekezési jogára és a pályaválasztással kapcsolatos információkhoz való hozzájutás jogára. A prevencióhoz kapcsolódik az ún. jelzőrendszer működtetése, tehát az egyéb gyermekintézmények munkatársai munkájának koordinálása, összefogása, ösztönzésük arra, hogy jelezzék, ha veszélyeztetett gyermekkel találkoznak, illetve

⁷ A törvény komolyan veszi azt a kitételét, miszerint „a gyermeknek joga van ahhoz, hogy segítséget kapjon a saját családjában történő nevelkedéséhez, személyiségének kibontakoztatásához, a fejlődését veszélyeztető helyzet elhárításához, a társadalomba való beilleszkedéshez, valamint önálló életvitelének megteremtéséhez.”

vegyenek részt a saját területükön a veszélyeztetettség megszüntetésében (2. ábra). Nem kétséges, hogy itt a gyermekek ama jogáról van szó, miszerint a „szociális védelem köz- és magánintézményei, a bíróságok, a közigazgatási hatóságok és a törvényhozó szervek minden, a gyermekeket érintő döntésükben a gyermek mindenekfelett álló érdekét veszik figyelembe elsősorban”.

A családcentrikusság alapfeltétele, hogy működjön gyermekjóléti szolgálat az adott településen. Egyes feladatait családsegítő szolgálat is elláthatja, bár a szolgálatok többnyire azon belül működnek. Ez alól az egyik, de nem egyetlen kivétel az ún. védelembé vétel, ami egy félig-meddig hatósági beavatkozás, és amelyre például a települési önkormányzat jegyzője is kizárólag a Gyermekjóléti Szolgálat családgondozóját rendelheti ki, tehát más intézmény többek között ebben a feladatkörben sem helyettesítheti (1. ábra). Esetgazdaként lép fel, szervezési feladatai vannak, ismernie kell azokat a szolgáltatásokat, amelyeket bárki az ő ellátási területén nyújtani tud a gyermekek részére. Ráadásul meghatározott időközönként össze kell ülnie ezekkel az intézményekkel, és meg kell vitatnia az általános gyermekvédelmi helyzetet, majd egy esetmegbeszélő csoport keretében az egyes családok, gyermekek ügyeit. Tudnia kell, hogy ki mit tesz a gyermekek ellátásával kapcsolatban, illetve az adott gyermekkel kapcsolatban, az ő működési területén belül.

A gyermekjóléti szolgálatok lesznek a rendszer ütközőzónái. Ha a szülő nem működik együtt a szolgálattal, a szolgáltatnak kötelessége lesz eljárni, és az eddigiekkel szemben a különböző hivataloknak reagálniuk kell a jelzésére (ha szükséges hatósági határozattal, de mindenképpen írásban). Ez óriási felelősséget ró a gyermekjóléti szolgálatokra. Ha például elmulasztja jelezni a Gyámhivatalnak, ha egy gyermek testi-lelki épsége veszélyeztetett az adott családban, és nem emelik ki őt onnan időben, akkor a szolgálat munkatársának felelősségre vonása is elképzelhető. Ugyanakkor minden a gyermekekkel foglalkozó intézménynek jelzési kötelezettsége van, és a szolgálat kötelessége az ilyen jelzés alapján eljárni.

Korábban nem volt a hatósági munkát megelőző, azt információkkal segítő, minden településen működő szolgáltató tevékenység. A Gyermekjóléti Szolgálat hivatott pótolni ezt a hiányt: összegyűjti a településen a gyermekekkel kapcsolatos információt, tájékoztatja a rászoruló családokat a támogatási lehetőségekről és segíti őket érdekeik érvényesítésében. Szükség esetén kezdeményezi a hatósági beavatkozást, amennyiben más lehetőséget nem lát a gyermek védelme érdekében. Előkészíti a családjából kiemelt gyermek visszahelyezését, segíti a családdal való kapcsolattartást. A lényeg tehát az, hogy a hatósági döntéseket körültekintőbb, információban „gazdagabb” előkészítő munka után, és ami a legfontosabb, köztes alternatív megoldási módok kipróbálása után hozzák meg.

Korábban sokszor előfordulhatott, hogy több, különböző területen dolgozó szakember foglalkozott ugyanazzal a problémás családdal, de éppen azért, mert nem tudták a munkájukat összehangolni, erőfeszítéseik eredménytelenek maradtak. Az elkövetkezőkben a szolgálatok feladata lesz koordinálni az egy-egy ügyben érintett intézmények, illetve szakemberek munkáját.

A törvény alkalmazásának korai tapasztalatai

A gyermekvédelemmel foglalkozó szakemberek igen eltérő elvárásokkal tekintettek az új törvényre. Voltak, akik a hatályos alacsony szintű jogszabályok tartalmát szerették volna törvényi formában viszontlátni. Egy ilyen megoldás megőrizte volna a hibákat és elszalasztotta volna a jobbítás lehetőségét. Volt, aki arra számított, hogy a törvény egy csapásra újjávarázsolja majd a szakemberek, intézmények, hatóságok munkáját. A gyermekek védelme terén nem pusztán újrászabályozásra, hanem átfogó reformra volt szükség. Véleményem szerint az új gyermekvédelmi törvény meg is felel ennek az elvárásnak, hiszen teljesen új intézményeket, új cselekvési rendszert vezet be. Ugyanakkor átülteti azokat az európai elveket, nemzetközi normákat, amelyek a gyermekek jogaival foglalkozó nemzetközi egyezményekben jelennek meg.

1997. november 1-jétől dolgozom a derecskei Jóléti Szolgálat Alapítvány Gyermekjóléti Szolgálatának munkatársaként. Pillanatnyilag a családsegítő szolgálat vezetőjével együtt, ketten foglalkozunk gyermekvédelemmel, ebben a megközelítőleg 10 000 lakost számláló kisvárosban. A törvény hatályba lépése előtti továbbképzések és tájékoztatók alkalmával mindig úgy éreztem, hogy ez felemelő és fontos feladat, amellet, hogy óriási felelősséggel is jár. Egyúttal azt is reméltem, hogy talán most elismerik a szociális munka létjogosultságát, és a szociális munkások felelősségét. „A törvény nem titkolt célja az, hogy újra felépítse a gyermekek ügyében eljárók társadalmi elismertségét, presztízsét.”⁸ Sajnos, hiú reményt tápláltam. A szakma presztízsét nem emelte, ha november helyett csak májusban készült el a törvényhez tartozó végrehajtási rendelet, azaz a „használati utasítás”. A kérdés az: kivívhatják-e a közvélemény, illetve a szakma elismerését a gyakran bizonytalan, a saját helyzetükkel, jogaikkal tisztában nem lévő, a szakszolgálatok (GYIVIK) folyamatos információs segítségére szoruló szakemberek? Ráadásul ki vannak téve annak, hogy az összes hatóság rájuk hárítja a felelősséget.

Eltérő szempontból, de ugyancsak gondban vannak a szakemberek az adminisztráció területén is.⁹ Nem tisztázott, hogy milyen minőségű és mennyiségű adminisztráció a „megfelelő”. A már meglévő „adatlapok” távol állnak a valóságtól, a hatóságokkal és más, gyermekekkel foglalkozó szakemberekkel, intézményekkel nem tisztázott a szolgálat adminisztratív kapcsolata. Irreálisak az elvárások az elvégzendő feladatok terén is, hiszen a legtöbb településen minimális létszámmal működő szolgálatok nem képesek a prevencióra koncentrálni, miközben a „tűzoltó munka”, illetve a hatóságok információval történő ellátása, továbbá a megelőző pártfogás és a rövid határidőre elrendelt felülvizsgálatok kötik le a teljes munkaidőt, de sokszor annak többszörösét is. A rendszeres gyermekvédelmi támogatás normatív, kizárólag jövedelemhatárhoz kötött juttatás. Hallhattuk annak idején az ígéretet, hogy az állami költségvetés fogja finanszírozni és az önkormányzatok megkapják a folyósításhoz szükséges normatívát. Egyrészt olyan széles réteg jogosult

8 Dr. Kökény Mihály népjóléti miniszter mondta, parlamenti felszólalásában.

9 A közelmúltban megrendezett, a gyermekjóléti szolgálatokban dolgozók országos szakmai értekezletén elhangzott felszólalásokra alapozva.

erre a támogatásra, ami kérdésessé teszi, hogy a költségvetés képes-e finanszírozni, vagy az önkormányzatok máshonnan lesznek majd kénytelenek pénzt elvonni erre a célra. Másrészt pedig nem azt éri el vele a törvény, amit véleményem szerint eredetileg akart, azaz a lecsúszó középértégek támogatását.

Nagyon sok problémát okozott annak kialakítása a gyakorlatban, hogy a támogatást milyen körülmények esetén nyújtsák természetben. Több önkormányzat számára nem volt egészen egyértelmű, hogy mely esetekben és milyen feltételek között lehet természetben nyújtani a rendszeres, illetve a rendkívüli gyermekvédelmi támogatást. A szolgálatok és az önkormányzatok között vita alakult ki azzal kapcsolatban, hogy csak a védelembe vett gyermekek részére nyújtható-e ez a fajta támogatás természetben, vagy bármely kiskorú családja megkaphatja ilyen formában. A pillanatnyi gyakorlat szerint bármely gyermek családja igényelheti természetben, de a gyermekjóléti szolgálat javaslatára az önkormányzat csak és kizárólag természetben állapíthatja meg ezt a támogatást.

Nehezebb a szakemberek közötti együttműködést, hogy a gyermekvédelemben hosszú ideje dolgozók sokszor úgy érzik, hogy az újonnan létrehozott gyermekjóléti szolgálatok munkatársai az ő kenyerüket veszik el. Miközben a szolgálat feladatai közé tartozik, hogy úgymond működtesse a jelzőrendszert, koordinálja a gyermekvédelemben dolgozók munkáját. Nemcsak az előbb említett okból adódnak problémák, hanem abból is, hogy ellenőrzésnek, irányításnak érzik a szolgálat tevékenységét. Ennek elhárítására az egyetlen megoldás az, ha közös fórumot (gyermekkordinációs bizottságot, esetmegbeszélő csoportot) hoznak létre, ahol együtt dolgozhatnak, megbeszélhetik közös eseteiket, problémáikat, és ezáltal megvalósulhat a jelzőrendszer működtetése és az együttműködés kialakítása is.

Az új gyermekvédelmi törvény rendkívül modern és sokrétű. A probléma csak az, hogy szerintem nem kellően átgondolt és „testreszabott”. Nemcsak a korábbi gyermekvédelmi rendszer szempontjából kell megvizsgálni az új szabályozást. Csak akkor lehet sikeres bármilyen változtatás, ha az adott területen dolgozók elvárásait, adottságait, és nem utolsósorban a regionális sajátosságokat is figyelembe veszik. Nagyon fontos, hogy a végrehajtási rendelet konkrétan szabályozza a nyitva hagyott kérdéseket, és a törvény módosítása is elképzelhető legyen a tapasztalatok tükrében. Leginkább azon kell dolgozni, hogy miként lehet megvalósítani a törvényalkotók által megálmodott új gyermekvédelmet, és megoldani azokat a problémákat, amelyek akadályozzák a törvény által megfogalmazott elvek gyakorlati érvényesülését.

Hangsúlyozni szeretném azonban, hogy véleményem szerint a törvény megvalósulása elsősorban a gyakorlatban dolgozó szakembereken, vagyis rajtunk, a mi hozzáállásunkon múlik.

1. ábra Az új gyermekvédelmi rendszer az 1997. évi XXXI. törvény alapján

A) A gyermek a vérszerinti családban van

(Alap)ellátás	Szolgáltatás	(Gyámhatósági) intézkedések
- rendszeres és - rendkívüli - gyermekvédelmi támogatás	GYERMEKJÓLÉTI SZOLGÁLAT (- a családgondozás, - prevenció, - közösségsszervezés) - napközbeni gondozás (családi napközi, házi gyermekfelügyelet, bölcsőde) - átmeneti gondozás (helyettes szülőnél vagy átmeneti otthonban szülővel)	- védelembe vétel, - gyerektartásdíj megelőlegezése, (Bíróági) - pártfogó felügyelet

Ebben a szakaszban van lényeges szerepe a különböző intézményeknek és a Gyermekjóléti Szolgálat által működtetett jelzőrendszernek! (2. ábra)

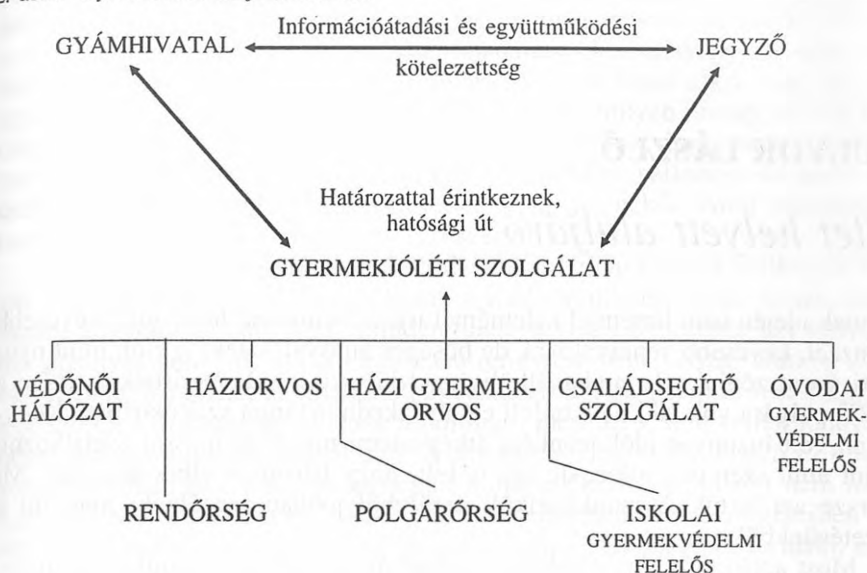
B) A gyermek kikerül a vérszerinti családból

(Szak)ellátás	Szolgáltatás	(Gyámhatósági) intézkedések
- területi gyermekvédelmi szakszolgáltatás - otthont nyújtó ellátások (- gyermekotthon, - nevelőszülő, - más bentlakásos intézmény)	GYERMEKJÓLÉTI SZOLGÁLAT - vérszerinti család gondozása, - kapcsolattartás elősegítése. Ebben a szakaszban már nincs meg az önkéntesség, hiszen a szolgálat arra kényszerült, hogy hatósági úton próbálja megoldani a családban felmerült problémát.	- családbafogadás, - ideiglenes elhelyezés - átmeneti és tartós nevelésbe vétel - örökbefogadás, (Bíróági) - javítóintézeti nevelés, - előzetes letartóztatás.

C) A gyermek kikerül a szakszolgáltatásból, mert visszatér a vérszerinti családba, illetve nagykorúvá válik

(Pénzbeli) ellátás	Szolgáltatás	(Gyámhatósági) intézkedések
- otthonteremtési támogatás	GYERMEKJÓLÉTI SZOLGÁLAT - utógondozás (a területi gyermekvédelmi szakszolgálat és az elbocsátó intézménnyel együtt) Az utógondozást a gyámhatóság rendeli el.	- utógondozás elrendelése

2. ábra Gyermekvédelmi jelzőrendszer



IRODALOM

- Bíró Endre: A gyerekek jogi helyzetének néhány alapkérdése, Társadalmi Szemle, 1994/10.
- Bíró Endre-Koltai Péter-Papp György: Diákjogok a közoktatási törvényben, Budapest, 1996.
- Bokorné Szegő Hanna: A gyermek védelme a nemzetközi jogban, Acta Humana 1992/9.
- Csókay László-Domszky András-Hazai Vera-Herczog Mária: A gyermekvédelem nemzetközi gyakorlata, Budapest, 1996.
- ENSZ Világ-nyilatkozat a gyermekek életben maradásáról, védelméről és fejlődéséről, Acta Humana, 1992/9.
- Európai Egyezmény a gyermekek jogainak gyakorlásáról, Acta Humana, 1996/24.
- Gárdos Attila-Vajda Éva: A gyermekek jogainak védelme a nemzetközi jogban, Jelentés a gyerekek helyzetéről Magyarországon 1993, Gyermekérdekek Magyarországi Fóruma, Budapest, 1994.
- Gyermek, család, társadalom. Szociális munka gyermekes családokkal. Kézikönyv
- Herczog Mária: A gyermekvédelem dilemmái, Budapest, 1997.
- Kiss Éva: A gyermekek jogairól szóló Egyezmény és a magyar jogrend, Magyar Jog, 1991/12.
- Kiss Éva: A gyermekek jogairól szóló Egyezményből adódó feladatok a Családjogi törvény módosítása kapcsán, Magyar Jog, 1993/9.
- Lévai Miklós: A gyermeki jogok Magyarországon, Gyermek- és Ifjúságvédelem, 1991/1.
- Ludwig Salgo: A gyermeki jogok és a gyermekvédelmi jog elemei, Gyermek- és Ifjúságvédelem, 1990/3.
- Szölősi Gábor: A reform három sarkalatos pontja, Család, Gyermek, Ifjúság, 1996/1.
- Szölősi Gábor: Az Európa Tanács ajánlásai a gyermekeknek nyújtott helyettesítő gondozásról, Család, Gyermek, Ifjúság, 1996/1.
- Tanulmányok és dokumentumok a gyermekvédelem tárgyköréből, Acta Humana, 1992/9.
- Rosa-Maria Torres: A gyermek joga az alapfokú oktatáshoz, Család, Gyermek, Ifjúság, 1996/2.

SULYOK LÁSZLÓ

Élet helyett aluljáró

Annak idején nem hittem el keletnémet ismerőseinknek, hogy jobb kevesebb pénzzel, kevesebb vennivalóval, de bőséges állásválasztékkal élni, mint nyugati szomszédjuknál munkanélküliséggel küszködve. Ismerősünk testvére a BRD polgára volt, aki nem tudott elhelyezkedni a tanult szakmájában. Kénytelen volt bizonyos időközönként átképeztetni magát és mással foglalkozni, mint amit szeretett volna, de így is félt, hogy bármikor elbocsáthatják. Mi persze azt hittük, a munkanélküli segítyből jobban megélnék, mint mi a fizetésünkéből.

Most aztán, hogy nyakunkon a szabadság, egyenlőség, munkanélküliség, a saját bőrünkön érezzük a következményeit annak, amit annak idején irigyeltünk. Sokan lépni sem tudnak: nemcsak munkájuk, de lakásuk sincsen. Ugyanez fordítva is igaz: lakásuk nincs és munkájuk sincs. Bejelentett lakás nélkül nem veszik föl őket! Nincs lakásuk, mert elváltak. Elváltak tőlük, mert testi hibájuk lett. Alkoholisták, mert bánatuk van. Bánatosak, mert isznak – mert a tehetősebbek még a delfinek szintjéig sem jutottak el az állítólagos keresztény Európában – mondta Iványi Gábor, a Dózsa György úti menhely lelkésze és vezetője –, a delfinek ugyanis segítenek bajba jutott társukon. Persze, a sok fölösleges reklámra van pénz. Miért nem segítik vele az aluljárók szerencsétlenjeit? Bezzeg, ha segítenének, akkor én legalább föl lennék mentve. Nem bánthatna a lelkiismeret, ha nem adok, hiszen akinek sok pénze van, az támogatja azt, aki tényleg rászorul. Emelt fővel mehetnék végig azok között, akik még ennek ellenére ott feküdnének a földön, meg a padon, meg a jóisten tudja, még hol. Hiszen aki tisztességes, annak nem kell ilyen állati sorban tengődnie. Ha már ez a vágyálom nem jön be, van más is, amivel altatgathatja segítőkészségét az ember ott fenn. Ezek megszokták, nem is álmodnak jobb életről. Hiszen egyik-másik olyan vidáman diskurál a kollégájával, mintha a legtermészetesebb dolog lenne, hogy hiányzó tagjaikat vagy üres műanyagpoharukat mutogatva kéregetnek. Erre eszembe jut Illyés Gyula *Nem menekülhetsz* című versének néhány szakasza a hajófütkről: „Úsztam a vizen, fönt a fényen, / boldogan, hogy felül vagyok, / költői szintjén a világnak, / amely alattam békétlen dohog, / izzad és köpköd fuldokolva – / – Megszokták... – nyugtattam magam / Megszokták? – nyilalt belém ekkor / a mult fagyasztó éllel, gúnyosan. // ... – / Ha megint alul kerülnél, ... / megszoknád azt a fojtást, azt a kint?...” Az ő szava mérvadó, hiszen nem mindig tartozott a „felső tízezerhez”. Tudta jól, mi az a fizikai munka. A megszokásra való hivatkozással sem lehet tehát elintézni, amit

odalenn lát, hall, tapasztal a közönséges halandó. Mielőtt elhamarkodottan általánosításokba bocsátkoznánk, hallgassuk meg néhány aluljáróba kényszerült honfitársunk vallomását. Mit mondanak ők magukról, mi vitte oda őket, mit tesznek, vagy egyáltalán tudnak-e valamit tenni azért, hogy onnan egyszer kikerüljenek? Milyen téveszméik vannak, milyen ördögi körben keringenek? Csak mi, „föüljárók” vagyunk-e a hibásak, hogy nem segítünk rajtuk, vagy ők is hibásak? Igaz, kevés ez a néhány vallomás, de azért remélem, valami támpontot ad. A neveket én adtam nekik. Amit mondanak, nem teszem idézőjelbe, mert nem szó szerinti idézetek.

A legáltalánosabb téveszmével kezdem. Az aluljárók munkanélküliei közül nem kevesen a szocializmus korát, a Kádár-rendszert sírják vissza, mint ideális állapotot, amikor még „minden rendben volt”. Beszéltem egy kovásznai cigányasszonnyal, aki a Ceausescu-rendszert sírta vissza, amikor még volt munka. Mindenki dolgozhatott, aki akart. Most meg semmi sincs. Éppen a rendőrök elől csomagolta össze a holmiját, mert azok sem vették jónéven, hogy akciós áron edzőcipőket árul. A Moszkva téren ennek éppen az ellenkezőjét hallhattam. A román menekült munkanélküli éppen azért nem mert egy szót sem szólni, mert még nagyon is elevenen érezte zsigereiben az előző rezsim feltételes reflexszé vált hatását: jaj, hátha meghallja valaki, aki nek nem szabad meghallania!

Karcsi magas, őszülön szőkés, kissé pityókás, de azért még érthető beszédű, közlékeny férfi. Éppen a rádióját hallgatná, de jöttömre a legnagyobb készséggel zárja el. És már szidja is a rendszert: Itt semmit sem lehet, mindent tönkretesznek, ami eddig jó volt. A Grósz-kormány belebukott. A Németh-kormánynak nem sikerült visszahoznia a régi rendszert. Grósznak két BMW-je volt. Az egyiket összetörte, még mindig maradt egy másik. Németh sem esett a feje lágyára. Többet ért neki egy jól menő angol bank. Nem bolondult meg, hogy újra visszaüljön a kormánykerékhez. Utódai azután mind elrontottak. Mos már semmihez sem lehet kezdeni.

Ő maga 43 éves, most itt van, itt alszik, nincs lakása. Ennyire vitte. Pedig ahhoz képest még fiatal. 1954-ben született. Gyerekkora és ifjúsága is a Kádár-rendszerben telt el, kinn Erzsébeten. Géplakatosnak tanult. Még emlékszik, amikor 30 fillérért árulták a zsömlét, 4,60-ért a lisztet. Egy fizetésből meg lehetett élni. A másik fizetésből az OTP-t törlesztették a szülei. Ő a feleségével piacozni járt. Saját kötőjüktől megvették olcsón a jó meleg pulcsit. Eladták az Etele téri piacon, a Kelenföldi pályaudvar mellett, lengyel piacnak nevezték. – Na, itt ma nem árul senki – mondták a többiek, amikor megérkeztek. Olyan olcsón tudták adni, amit hoztak! Még ki sem pakolta, már hosszú sorok álltak: oroszok, ukránok, bolgárok, vietnamiak. Siettek, turkáltak a pulcsik között, vitték, mint a cukrot. Még az NDK utolsó korszakában is kijártak, vitték a pulcsit. Drezdában eladták, nyugatnémet márkáért. Itthon meg eladták a nyugatnémet márkát, forintért. A vonaton mindig rengetegen utaztak, ők mégis kaptak helyet. Pl. egyszer bement a kupéba, ahol bolgárok utaztak. Nyugatnémet márkáért átadták a helyüket. A vámosok sohasem bántották. A kalauzt lefizette, hogy ne kezeljék a jegyét. Egy jeggyel ötször is utazott. 1973-ban kiment Bulgáriába, ott is adott el márkát. Vietnamiak is vettek tőle. Nem fázott rá soha.

Hogy mennyi ebből az igazság, mennyi az alkohol hatása, vagy az idő szépítő hatása, azt elég nehéz lenne kideríteni. Persze, hogy jó volt annak idején azoknak, akik kijátszották a törvényt és tiltott haszonra tettek szert. Az ilyeneknek most is jó, egészen addig, amíg börtönbe nem kerülnek. Leginkább azzal a különbséggel, hogy azért még nem fogtak rögtön fegyvert egymásra azok, akik az átlagos életszínvonalnál magasabb színvonalon óhajtottak élni. Több volt a szolid bűnöző, mert az akkori rabvilágban nem vehetett mindenki fegyvert magának, akinek pénze volt. Nem nevezték önvédelemnek a fegyvert. Ki lehetett menni este az utcára. De hát – eljött végre a szabadság. A fegyverviselés is a szabadságjogokhoz tartozik.

Lali, a nagy kutyás, szintén többre értékeli a Kádár-rendszert. Dunaújvárosból származik. Iskolát rendesen csak 6 osztályt járt, a fennmaradó négyet a dolgozók iskolájában végezte. Összesen negyven évig dolgozott, hol itt, hol ott, a legutóbb a Parmalatnál, gépkocsivezetőként. Először még rakodót is kapott. Később kitalálták, hogy a gépkocsivezető is tud rakodni. Hogy ne lophasson, számítógéppel látták el a kocsit. A szállított áru mennyisége bármikor lehívható, és összehasonlítható a kocsirakománnyal. Nem sokkal azután kihozták, hogy az 50 évesnél idősebbek mehetnek, amerre látnak. 100 000 Ft végkielégítést kapott. Két éve van még, akkor éri el a rendes nyugdíjkorhatárt. Most munkanélküli segélyen él. Nem vállalhat munkát, különben letiltják a munkanélküli segélyt és a nyugdíját is. Ilyen világ ez. A magyar embert az idegen cégek kirúgják. A régi rendszerben büntetendő cselekmény volt a munkakerülés, ma meg fizetnek azért, hogy ne dolgozzon az ember.

Gazsi, amikor Mátészalkáról Pestere jött, aszfaltozóként dolgozott. Bele-rokkant. Akkor még kórházba is kerülhetett. A tüdejét is átvilágították. Az orvos azt mondta, szokjon le a dohányzásról, mert beteg a tüdeje. De ő azt válaszolta, majd csak akkor, ha a doktor úr lefogja a szemét. Addig nem. Mindene beteg. Az önkormányzattól olyan igazolványa van, hogy ha azt felmutatja, úgy mondja „az orvos nem kérhet tőle pénzt”. De kórházba is hogyan mehetne, amikor csak az az egy ruhája van, amit hord? Az ingyen ruhaosztásból is elege van. Minden ruha nagy rá. Abban a bizonyos rendszerben valószínűleg bekerült volna valami munkásszállásra, vagy az elfekvőbe. Nem kellene az utcán elpusztulnia, hanem valami vizeletszagú körte-remben. De ma már ilyesmire nincs pénz. Kívül is látható, ami annak idején belül elrejtve rothadt.

A téveszmék után jöjjenek az okok. Miért kerül valaki az aluljáróba? Mert nem talál munkát magának?

Péterrel a Moszkván találkoztam. Rövid és velős magyarázatot adott. Most szabadult a börtönből, mert lopott 100 000 forintot. Addig ő nem fog dolgozni, amíg mások milliókat vágnak zsebre büntetlenül. Mondtam neki, hogy van igazság abban, amit mond, de ugyanakkor sajátmagával tol ki. Neki nem lesz ruhája, ennivalója, ha nem keres munkát. Hiába minden, falrahányt borsó maradt amit mondtam. Péter esete valószínűleg kivétel. De az már nem, hogy valaki azért kéreget inkább, mint dolgozik, mert így többet összeszed, mint munkával.

Nemcsak az kerül az aluljáróba, aki nem is akar dolgozni. Olyan is akad, aki dolgozna, de nem kap munkát, csak olyat, ahol átverik, becsapják, ma-

dárnak nézik. Pali Biharból jött munkát keresni, nagy reményekkel, akárcsak Ady kunfajta magyarja, nekivágott, ha nem is a Hortobágnak, hanem Budapestnek. Egy ideig Gyömrőn lakott az unokatestvérénel. Ott be is jelentkezett. De nem lakik ott. Unokatestvérenek csak szoba-konyhája van. Nem maradhat a nyakán. Fuvaros, géppel rakodik, nincs szüksége segédmunkásra. Pesten egy cigány vállalkozó a Könyves Kálmán körüli lakások építésére fölfogadta, de fizetni már nem akart. Tolta a fizetést, egyik napról a másikra. Végül elmentek a lakására az Üllői útra, de nem találták otthon. Otthagyták a pénzével együtt. Barátjával Gyálon is dolgozott, szintén cigány vállalkozónál. Az megvette a felújításra szoruló lakásokat. Felújította és eladta, de fizetni ő sem akart. Adott szállást, ételt s italt, amennyit akartak, csak pénzt nem. Pedig Pali betont kevert, kőműves meg festő mellett dolgozott. A vállalkozó megszédzte magát, ő meg megunta. Élettársától el se vált, de együtt sincs vele. Annak sincs lakása. A gyerekeit évek óta nem látta. Élettársa se keresi, de ő sem az élettársát. Kénytelen az aluljáróban meg a parkban aludni. Úgy tudja, hogy a menhelyek nyáron bezárnak. Szélnek eresztik a hajléktalanokat. Az ingyenkonyhákon levest mérnek, meg zsiros kenyeret adnak. Attól nem lehet fölerősödni. Az ember egy óra múlva már éhes. Az Express újságban is keresett állást, de ott olyanok vannak, hogy mire jelentkezik, már betöltötték. A hajléktalanok lapját meg a rendőrség nem engedi. Éppen úgy odébb kell állni vele, ha rendőr jön, mint az utcai árusoknak. Az önkormányzat meg csak azt támogatja, akinek lakása van, de nem dolgozhat. Pedig, ha lenne munkája, félre is tehetne. Nem dohányzik, talán még az albérletet is ki tudná fizetni.

A rokkantság, a munkaképtelenné tevő betegség, az öregség szintén az aluljáróba vághatja az embert.

Vékony dongájú, beesett arcú barna emberke a roma fajtából a Gazsi. Már idéztem őt a Kádár-rendszerrel kapcsolatban. Szívesen veszi faggatódzásomat, mint aki már mindenbe beletörődött ezen a világon. Tulajdonképpen panaszkodik, de úgy beszél, mintha az lenne a legtermészetesebb, hogy neki már nincs sok hátra az életből. Célja is csak a koporsó, pedig még nem is nyugdíjas. Miután Mátészalkáról elkerült, családot alapított. Gyermekei már felnőttek. Szakmájuk, házuk, gyerekük van. Csak nem fog a nyakukra menni! Mindene beteg, pedig még 53 éves sincs. Sohasem tudja, hol esik össze, aztán vége. Más már neki nem jöhet. Addig elkukázgat. Amit talál, eladja. Amit kap érte, az a torkán lehajtja. Felesége már meghalt. A házat otthon lebontották, mert 30 éve nem ment haza. Itt szemben a téren lakott egy darabig. A piac építése miatt lebontották azt a házat is, amelyben eltartási szerződése volt. Akivel szerződött, egyszerűen kitette. Még a saját holmiját se vihette el. A rendőrséghez hiába fordul, papírjai sincsenek.

Géza 1967-ben született, Miskolcon. Ott volt ipari tanuló. Feljött Pestre dolgozni. Munkásszálláson aludt. Több helyen dolgozott. Később a barátnőjével bérelt egy lakást. Egyszer összeverekedett a skinhedekkel, és eközben átment a karján a villamos, le kellett vágni. Így került az aluljáróba. Barátnője hallani sem akart róla. Gyöngye idegei nem bírták elviselni a csonkaság látványát. A hajléktalanszállásokat nem szereti. Mindenkit beengednek. Szípusokkal nem akar egy fedél alatt lenni. A Hajléktalanok Alapítványa adja ki

a Fedél nélkül című lapot. Ebből tud összeszedni egy kis pénzt. Azt mondja, az emberek szépen veszik. Ki 50, ki 500 forintot ad érte. Nincs előírva. Semmit se kell leadni belőle senkinek. Üveget gyűjtenek, kukáznak, színes fémet adnak el a MÉH-ben. Egyedül nem lehet bírni ezt az életet. Összefognak négyen öten. Egymást segítik. Így tengetik az életüket.

– Amikor feljöttem Pestre, nekem kicsit furi volt itt minden. Miskolchoz képest ez a nagy város! Tájékozódni se olyan könnyű. Én nem lógni, csavarogni jöttem Pestre. Dolgoztam a BSZV-nél, az Alfánál, a Csokoládégyárban, a Tejiparban, az Alunál. Fél karral hiába próbáltam munkát keresni. Seholy sem kellett. Még portásnak sem. Fél karral, lakás nélkül? Ma már a portásnak is fegyverviselési engedély kell.

Jancsit a kutyások közé is be lehetne sorolni, de most előbb nézzük meg őt a betegség oldaláról. Miért került az aluljáróba?

Batthyány tér, metróállomás. A metró jön. A metró megy. Emberroham a mozgólépcsőhöz innen, emberroham onnan! Gépies folyamat, akár a futószalagra lapátolt földdarab, kő, törmelék zuhogása, minden mennyiségben. Az Örs vezér tere felé mennek a szerelvények. Ott ül a földre kuporodva. Egy fekete-fehér kutyát ölelget. Az furakszik, az arcába nyal. Jancsi fiatal, egészségesnek látszik. Miért ül itt? Kint delet harangoznak. Pórázra fogja a kutyát. Fölmege vele a szökökúthoz. Leül. Készséggel ad helyet maga mellett. Apját s anyját nem ismerte. Egy család az intézetből magához vette. Tanult nyolc osztályt, dolgozott, mint betanított munkás. Egyszer nyitva fejtette az öltözőszekrénye ajtaját. Másnap mindenki őt kereste. A ő szekrényében találták meg egyik munkatárs öltözőszekrényének kulcsát. Munkatársa szekrényét ugyanis kirámolták. A tolvajok Jancsi nyitott öltözőszekrényébe dobták a kulcsot, hogy rá terelődjön a gyanú. A jószívű főnök nem gyanúsította őt. Meghallgatta szépen, amit mondott a maga védelmére. Nem kellett megfizetnie a kárt, de epilepsziájára hivatkozva felszólította, keressen magának más állást. Azóta is keresi, de nem találja. Nevelőapja őt hibáztatja, azért össze is veszett vele. Most itt próbál pénzt kéregetni, amíg majd ismét fölveszke valahová. Napszemüveges lány kerül elő, egy még nagyobb kutyával. Ő is intézetben nőtt föl. Lakása is van. Együtt élnek. Anyáskodva beszél Jancsival, pedig azonos korú.

– Már hányszor kértem, hogy hívd föl azt a számot munkaügyben! – kezdi Jancsi.

– Miért én hívjam föl? Te is tudsz telefonálni! Úgysem kapsz munkát!

– De kapok, csak hívd végre föl! Az epilepsziám csak ritkán jön rám. Különbösen jól vagyok. Nincs énnekem semmi bajom.

– Csak egy kicsit hamar dühbe jössz!

– Hát éppen te se beszélsz a legszebben. Azért küldtek el a munkaügyi irodáról!

– Ezt csak te ne mond nekem! Nem vagyok én arra rászorulva, hogy ilyeneket fogj rám. Különbösen sem voltál ott!

– Tünde elmondta, mit csináltál az öregasszonynál!

– Tünde beszélhet, amit akar, engem nem érdekel, ha éppen tudni akarod.

A szökökút vizéhez két gerle száll. Az egyik odahajol, kortyintana egyet.

Nem teheti: a másik a fenekébe csíp. Sértetten repül föl a templom párká-nyára. A másik rögtön a nyomában! Ott hajlong, móríká, burukkol neki...

A Batthyány tér után a Moszkva tér következik. A mozgólépcső aljában kucorog egy sötétbőrű, minden bizonnyal nőnemű aprócska istenteremténye.

– Nem megyek föl a parkba, mert ott hideg van!

– Már hogy volna hideg? Úgy süt a nap, hogy árnyékos padot nem is lehet találni.

– Nem baj! Akkor sem megyek föl! Inkább ülünk oda a padra. Majd összehúzódnak kicsit. Minek foglal el egy ember háromnak való helyet? A táskákat majd leteszik a földre. Na, legyen szíves!

De mit mondjak el? Azt, hogy hány intézetben voltam? Senkinek semmi köze hozzá! Magánügy! Már eleget guggoltam ott. Nem adtak semmit. Ma még nem is ettem! Mire kíváncsi? Ha azt mondom, én vagyok az igazi Árvácska, nem az, akit a televízióban mutogatnak, nem hiszi, mi? Pedig úgy van! De elegendő van belőle! Utálom az egészet! Mit mondjak? Azt, hogy anyámat nem is ismertem? Apámat orosz fogságba vitték. Hová? Minek szól mindig bele? Amikor visszajött a fogságból, alkoholista lett. Elvettek tőle. Intézetbe kerültem. Kiadtak nevelőszülőkhöz Fehérgyarmatra. Azoknak meg csak a pénz kellett. Nem adtak enni, ruhát se, csak rongyokat, kemény priccsen kellett aludnom. Száraz kenyéren és vízen tartottak és rászoktattak a lopásra. A padláson lógott a sok füstölt szalonna, abált sonka. Amikor elmentek otthonról, levágtam egy jó darabot, meg egy karaj kenyeret hozzá, befaltam. Rosszabb volt, mint a börtön. 10–11 éves lehettem, amikor rám bízta a libákat. Mondták, a kis libákat ne engedjem be a vízbe, mert fölfáznak. Persze, hogy bementek. Én meg hajkurásztam őket. Hol máshol kap-hattam el valamennyit szépen sorjában, mint a nyakánál. Kalimpáltak, vadul verdestek, mire kihúztam, mind megfulladt. Olyan verést kaptam érte, hogy még most is érzem. Elküldtek tejért. Egy patakon kellett átmennem. A patak fölött egyetlen gerenda szolgált hídnak. Addig egyensúlyoztam rajta, amíg bele nem estem, tejjel együtt. Az asszony beverte érte a fejemet. Orvos sehol, ujjnyi sem maradt. Bátyáimnak, akik szintén a közelben voltak kiadva, el-panaszoltam, mi történt velem. Na, nekik se kellett kétszer mondani. Egy madzagot feszítettek ki az úton, keresztbe. Mi meg elbújtunk. Nahát, mond-hatom, akkorát esett a gonosz boszorkány, mint az ólajtó. Alig bírt föltá-pázkodni. Mi meg fuldokoltunk a röhögéstől a bokorban. Futottam ám haza, mint akinek a szemét vették. Nehogy ő érkezzen előbb, oszt rájöjjön vala-miképpen a turpisságra! Hát jó hosszú ideig várhattam, míg végre megnyílt a kapu. Olyat még életemben nem láttam. Nem lehetett tudni, ki kit től: ő a biciklit, vagy a bicikli ötét? Hátát, fejét, hasát tapogatta, alig bírt menni. Már majdnem meg is sajnáltam, de a káröröm hirtelen erőt vett rajtam. Egy-szer csak jöttek látogatóba az intézetből. Rögtön rám adták az intézeti ruhái-mat, amit eldugott előlem. A kötést persze nem tudta eltüntetni a fejemről. Annyit azért mondott eligazításul, hogy pofa be! Hát én annyira befogtam a pofámat, hogy az első mondatom az volt: Vigyenek el innen! Itt én tovább nem maradok! Így kerültem először Sopronba, majd aztán Esztergomba. Ott lakott a nagybátyám is. Sokszor meglátogatott. Mindig hozott csokoládét. Bátyáim ott töltötték katonaidejüket. Ők is látogattak, ahányszor bírtak.

Ugyan nem sokat tudtak hozni, hiszen kevés zsoldot kaptak. Az esztergomi intézetben a lányok az orosz katonákkal szűrték össze a levet, magyarán kurvák voltak. Én meg nem akartam. Félreültem tőlük, azok meg kiröhögtek. Az intézetben tanultam meg varrni, meg üveget fűjni. Papírt nem adtak róla. Nem is megyek vele semmire. Legfeljebb betanított munkás lehetnék. De én nem akarok. Nekem elegendő van az egészségből. Hogy-hogy nem, valahonnét anyám is előkerült. Magához vett Szombathelyre. De csak ütött-vert ő is. Megszöktem tőle. Azóta az utcán vagyok. Nem érdekel a menhely. Nem megyek sehova. Jó nekem így is. Dolgozni azért se mehetnék, mert éjjel, amikor aludtam, ellopták az igazolványomat, amit a rendőrségtől kaptam. Most itt állok minden nélkül. Amíg Kanizsáról ideérkeznek az okmányaim, addig sok idő telik el. Hagyjon már engem! Miért kérdez meg mindent kétszer? Idegesít a gyermekkorom, idegesít az egész életem. Nem akarok beszélni róla. Hagyjon már békén!

Intézetből idegbajba, idegbajjal aluljáróba! Sokan járkák ezt az utat. Kilátásuk sincs arra, hogy ebből kilábaljanak. Sokszor annyira torkig vannak, hogy még a segítő kezét is ellökik maguktól.

Öreg, beteg arcú koldus a földön. Botja a falnak, mintha az sem hinne abban, hogy ez az ember onnan még egyszer felálljon. Az emberek nem is veszik észre. Mindenki rohan a maga útján. Pár lépéssel arrébb sokkal talpraesettebb teremtes praktizál. Nem is öreg, nem is rossz ránézni, de egy könnyfakasztóan sovány kutyust szorongat az ölében. Se póráz, se nyakörv, se szájkosár, a kutyaszáj befogva. Nehogy azt higgyék, harap. Meg is van az eredmény. Telik a kalap.

Nem akarok általánosítani: nem minden koldusnál ügyes fogás csak a kutyamasszírozás. A Batthyányi téri Jancsi meg a barátnője azt mondta, azért kell a kutya, mert a rossz emberektől megvédi őket. Különben senkijük se lenne, különben ellopják tőlük, amit összekoldultak.

Mégsem tudok szabadulni a gondolattól: az emberek jó részének hamarabb megesik a szíve egy kedves kis védtelen állaton, mint a védtelen emberen. Legtöbbször ki is írják, hogy a kutya eltartására kell a pénz. Ki tudja ellenőrizni, hogy mi jut a kutyának, és mi az embernek? Ki a védtelenebb, a kutya vagy az ember?

Szemlémet a Moszkva téren folytatom. Középen viseltes hölgy, műanyag poharával. Egy takarón kutyamama a három kiskölykével. A kölykök a körülményekhez képest elevenek, hol ugrálnak, hol szopnak. Az egyik fölfedező útra indul túl a takarón. A hölgy, mint egy rossz gyerekre, rákiabál. A szökevény, mintha csak értené, visszakullog. Kárpótlásul rágni kezdi az anyja lábát. A kutyamama halálos lelki nyugalommal tűri a körülötte hömpölygő, rohanó emberáradatot, de azért ez már neki is sok. Egyre fenyegetőbb pofával fordul vásott kölyke felé: te, még egy harapás, és én is harapok! A kutyás csendélet előtt nagy, sárga papíron nehéz kézzel írt ákom bákom arról akar tudósítani, hogy sok a kutya, de kevés az elemőzsia! Közben egész körszínháznyi nézőközönség fejlődik föl, hogy az eltaposástól megóvjá az almot. A pohárban szépen csörren a pénz.

Fönn a parkban feltűnt nekem valaki. Viselkedése nagyon hasonlított az előbb tárgyalt, igazi Árvácskára. Nemrégén még nőnek is kiadhatta volna

magát. Kutyuskáját letette a főre. Magát meg a cipőjét akarta megmutogatni. Most vette a 56-os villamos végállomásáig terjeszkedő, nagybani piacon. Ő statisztálni szokott – mondta. A múltkor is hívták egy filmhez. Közben jelentőségteljesen hunyorgat. Kutyuskája viszont gátlástalanul harapja, rágja a cipőjét, a kezét, a táskáját, vagy amit éppen elér.

– Agyonütlek! Megölöm magam! Ez a kutya tönkre tesz engem! – kiabálta. A figyelmemet mégsem tudta elterelni arról, hogy ez a kölyök éppen az a kölyök, amelyet öt perccel előbb még bent láttam, és még a saját anyja életét keserítette. Ráismertem, a fekete foltjáról a füle mögött.

Deák tér. Még nem egészen lenn, de nagyon közel a mozgólépcsőhöz. Egy még jó erőben lévő férfi bizonyítja, amit már mondtam, hogy az embernek jobban megesik a szíve a védtelen állatokon. Nemcsak a kutyák ülnek ott, két rozoga széken. Állítólag megszelídített varjak kapaszkodnak a székek támláin. Hogy mennyire voltak szelidek, azt észrevettem, amikor a gazda nem nézett oda. A legbátrabb elrugaszkodó mozdulatokat tett, de fölrepülni nem tudott, a széken ülő kutyára bukkott. Onnan visszaugrott a helyére. Szelidségük onnal eredt, hogy a repüléshez leginkább szükséges tollaikat elvágta az, aki azt állította, azért olyan szelidek, mert ő nevelte őket, ugyanis kipoxyogtak a fészekből. Ha valaki meg akarja venni a varjakat, válaszul ezt kapja: a madarak nem eladók. Csak a figyelem fölkelésére szolgálnak. Beljebb aztán, aki rászánja magát, találkozhat valakivel, akit én Lalinak nevezek. Ez nem csak fölös szószaporítás tőlem. Én is többször láttam őt, mindig más kutyával. Egyszer már idéztem magvas gondolatait a régi közveszélyes munkakerülés törvényével kapcsolatosan. Ő maga a legnagyobb készséggel válaszol kérdéseimre. A baj csak az volt, hogy ha behunytam a szememet, azt hittem, egy szippantóautó mellett állok. Dunaújvárosból származik. Szülei földművesek voltak, tíz gyereket neveltek. Már nyolcéves korában kapálnia kellett. Ha kapát lát, felfordul a gyomra. Iskolát csak 6 osztályt járt. A fennmaradó négyet annak idején a dolgozók iskolájában végezte el. Összesen 40 évig dolgozott a legkülönbözőbb munkahelyeken. Két éve van még a rendes nyugdíjig. Reméli, megkapja negyven év munkája után a 30 ezer forintot. Most munkanélküli segélyen él. Nem vállalhat munkát, mert ha megtudják, hogy feketén dolgozik, rögtön letiltják a munkanélküli segélyt, meg a nyugdíja is ugrik. Dunaújvárosban lakik most is. Sok munkát követel a gyümölcsös. Rákospalotán bérel egy lakást. Ott lakik a nevelt lánya, akit az első felesége hozott a házhoz. A nevelt lányának is sok kutyája van. Azokat is ő eteti. Még amikor dolgozott, sok konzervet halmozott össze. Abból tudja még egy darabig tartani a kutyáit. Gyerekei se értik, miért tart kutyákat, ha nem tudja eltartani őket, képes kéregetni miattuk. A felesége se szerette a kutyákat. Ő nem tud megválni tőlük. Ez, amelyik itt fekszik a lábánál, törzskönyvezett huski. Úgy találta, kidobták. A többi kutyával mindig összemarakodik. Ő akar az erősebb lenni. Az embert nem bántja. Oda lehet menni hozzá, egészen közel. Most éppen álmodik. Ni, hogy rúgdal a lábával!

A kis tacsó kutyát a szemétben találta. Arra lett figyelmes, hogy valami mozog a kukában. Benyúlt, hát még a hangját is csak akkor lehetett hallani, olyan pici kutyakölyök volt. Otthon tejet hígított egy kis tálkában.

Belenyomta a kutyus orrát, az lenyalta. Megint belenyomta, megint le-

nyalta. Harmadszorra már nem kellett segíteni. Szépen föllefetyelte az egészét.

Így naponta egy ezres összejön. Addig is valami, amíg eléri a nyugdíjkorhatárt. Rákospalotán a lányánál is ő szokta etetni a kutyákat. Dunaújvárosban is van kutyája. Amíg ő itt van, addig a fia eteti a kutyákat. Ő nem azért kéreget, mert nem akar dolgozni. Csak átmenetileg, míg megkapja a nyugdíját és minden visszatér a régi kerékvágásba.

Az aluljáróba költözés oka nagyon gyakran a válás.

Karcsival, a nagy piacozóval már találkoztunk. Ő is azért csúszott le az aluljárói váróterembe, mert ahogyan mondta, a felesége „új bikát talált magának”, a szomszéd kereskedő személyében. Hogy már akkor is ivott, vagy csak azért iszik, csak a jóisten tudná megmondani. Szerinte természetesen a felesége a hibás. Ő ártatlan. Otthagyta őket. Mindent rájuk hagyott, a három szobás, gardróbos házával együtt. Feljűk se megy. Fél, hogy ha találkozónának, úgy vágná szájon a kedves feleségét, hogy a fogai keresztmértéközést vívnának a bennmaradásért. Fia 21 éves, lánya 18. Szokott velük találkozni a kispesti Határ útnál. Elviszi őket a közeli étterembe. Néha napján még a felesége is eljön a bikájával, avval a kis tökömbökömmel. A legutóbb azt mondta neki: amíg fizet, addig három perce van a távozásra, mert a pofátlanság teteje, amit művel. Ha nem takarodik el elég gyorsan, szétveri még a satöbbijét is ráadásnak. A felesége kérdőre vonja ezért a viselkedéséért, mire ő ugyanazt ígéri neki is, ha el nem hallgat. A gyermekeinek félretesz. Nem érdekli, hogy hálásak-e érte, vagy sem. A bankba tesz félre nekik pénzt. De csak az ő aláírásával lehet kiváltani. Amikor a Határ útnál találkozunk, még oda sem értek, már kérdezik: Apu, mennyit tettél félre nekünk?... De ez őt egyáltalán nem zavarja. Őneki felelősségérzete van gyermekeivel szemben, nem úgy, mint a feleségének, aki eladta a fejük fölül a házat. Hiába, manapság csak a pofátlanok érvényesülhetnek. Most az anyósánál laknak. Ő tud félretenni. Mert mire van szüksége? Lakásra, ruhára nincs gondja. Bár a múltkor úgy elaludt, hogy lelopták róla a meleg báránnyőr bekecsét. Ha elkapná azt a gazembert, nem sokáig rontaná a levegőt ebben az életben, az biztos. Különbben a haverjánál vannak a cuccai. Ő tisztességesen dolgozik egy kőművesnél, napi 3500 forintért. Ebédet is kap tőle. Szalonnát, meg kenyeret. Azt is kiharcolta, hogy bor helyett sört kapjon. A kőműves persze sonkát eszik ebédre, de ez őt egyáltalán nem zavarja. Hadd egyen, ha már tőle irigyli. Jó neki a szalonna is, csak támogathassa a gyerekeit, elvégre ő az apjuk, nem az a dögvészes alak, aki miatt a felesége elhagyta.

Zsuzsi mama, a hajléktalanok jótévedője így adja elő rendhagyó életefordulását: Rendes családi körülmények között születtem és nevelkedtem. Hogy kerültem ide? Annyit mondhatok, a családomban, nem a szüleimében olyan magányos voltam, hogy azt elmondani nem lehet. Itt, ezek között az emberek között sohasem vagyok egyedül. Annyi szeretetet, annyi odafigyelést, annyi gondoskodást kapok, amennyit az előző életemben összesen nem kaptam. Ezek az emberek egyáltalán nem elvetemültek. Senkinek sem akarnak rosszat. Na, de erről esetleg majd később. A magam részéről annyit mondhatok: úgy kerültem ide, hogy tönkrement a házasságom. Megismerkedtem egy olyan emberrel, aki engem mindenért kárpótol. Érte hagytam ott mindent.

Ő most nincs velem. Felváltva vigyázunk a holminkra. Egy elhagyott garázst rendeztünk be. Barátaink összeadták a konyhaedényt, miegymást. Egytál-ételeket főzünk. Egy éve sincs, hogy itt vagyok, de mondhatom, teljesebb az életem, mint azelőtt, amikor a polgári világban éltem, amelyhez hozzátartozott a családi ház, a kocsis. Ismétlem, nem vagyok szegény, csak pillanatnyilag. Megvan a lehetőségem, hogy innen kijussak. Nem vagyok ugyan vallásos, de lehet, hogy nekem ide küldetésem van. Az itteni emberek hallgatnak rám, maminak neveznek. Olyan ez, mint egy igazi nagy család. Elfogadják, ha figyelmeztetem őket, ne járjanak többnapos borostával, tisztálkodjanak, ne hagyják megbüdösödni magukon az inget. Egyik barátunk elvonós volt. Nemrég halt meg. Szinte hihetetlen, hogy ezek a hajléktalanok, csövesek, vagy nevezze őket mindenki úgy, ahogyan akarja – mi virágot, koszorút adtak össze a temetésre! Mindenki nem mehetett el, mégis rengetegen búcsúztatták elhunyt társukat. Visszatérve a magam sorsára; nekem érettségim van, két szakmám! A belvárosban nőttem föl. A cég, ahol dolgoztam, egyszerre akart meggazdagodni, belebukott. Az utcára kerültem. Hiába próbáltam elhelyezkedni. Mindenhol elküldtek. Túlkorosnak találtak. Egy darabig műszerészként dolgoztam, de onnan is elküldtek. A korát meg a ruháját nézik a felvételnél az embernek. A házunkat meghirdettük eladásra... A nagyapám után örököltem a Balatonnál több hold földet. El fogjuk adni, de borzalmasan lassú a bürokrácia gépezete. A jelenlegi férjem élete is kisiklott. Ő sem akar az utcán maradni. A fiam inkább hozzám húz, nehezen fogadja el a körülményeket, amelyek közt élek, meg az új férjemet. Kárpótlásul a 600 négyszögöles balatoni földemet majd ráhagyom. Próbáljon boldogulni belőle. 21 éves elmúlt. Nem régen szerelt le. Én mindent megtettem, amit egy anyának meg kell tennie a gyermekeért. Állatorvos akart lenni. El is végezte az állatorvosi egyetemet, de meggondolta magát. Valami afférja volt, pedig magánklinikán dolgozott. Most a Közgazdasági Egyetemen tanul. Nagyon jó tanuló. Nyelvet is tanul. Hogy igazán megbocsátott-e vagy sem, azt nem tudom, csak remélem. Én nem bírtam a hétköznapiak taposómalmát. Kiléptem belőle. Itt jól tudják, honnan jöttem. Azt is, hogy nekem van hová mennem. Ettől függetlenül, vagy éppen ezért tisztelnék, szeretnek. Nem vagyok az a csöves alkat. Vannak keresztény barátaim. Megtaláltak és segítettek. Megmondtam, hogy én nem vagyok rászorulva. Megmondtam azt is, kinek ne adjanak. Annak ne, aki még a farmernadrágját is rögtön elissza. A hajléktalanok lapjának a szerkesztője egyben szociális munkás is. Én vagyok az egyik mankója... megmondom, miről írjon, hol a baj, hol kéne segíteni. Én olyan vagyok, aki nem kér, inkább ad. Nagyon jól tudom, ki az, aki rögtön elissza. Azt én nagyon hamar lerendezem. Ezek között az emberek között én tekintélyt tudtam kivívni magamnak, a szeretetemmel. Észreveszem, ha bajuk van. Ha fáj valamije, megmondom, hol kezeltesse. „Ápold magad! Nekem ne adjál pusztít borostás arccal!” Úgy bánok velük, mint a gyermekeimmel. Úgy is vesznek körül. Sokat a körülmények valóban gyerkessé is tesznek. Negyven éves múltam, mégis maminak hívnak. Annyian öntik ki a szívüket nekem. Tudják, hogy senkinek sem mondom el, amit rábíztak. Nagyon nagy szeretetigényük van. Ez egyáltalán nem olyan világ, mint ahogyan a kívülállók elképzelik. Itt, ha valakinek van egy darab ke-

nyere, megosztja a társaival. Neki csak egy falat jut belőle, mégis boldog, hogy jót tehetett, hogy a közösség, amelybe tartozik, nagyra értékeli őt, számítt rá. Az egyik ismerősünk kutyája megkapta a parvovírust. Amikor megtudtuk, hogy beteg a kutya, elzártuk a miénket. Kis idő múlva beteg lett, hányt a miénk is. Azt hittük megkapta a fertőzést. A végén kisült, hogy csak valami tisztítószert nyalt fel. Amikor a társaim megtudták, egymás után jöttek érdeklődni, hogy mi van a kutyánkkal, meggyógyult-e? Hány-e még? A polgári világban elmennek egymás mellett az emberek. Hírül sem hallották, mit az a részvét. Egy lakótelepen ki kérdezi meg a másiktól: ettél ma már? Itt van egy zsemle, gyere osszuk el kétfelére! A szükség sok mindenre megtanít.

Mit tesznek ezek a nyomorultak azért, hogy megszabaduljanak az aluljárói létből? Egyáltalán tudnak-e tenni valamit saját erejükből? A testi hibásak nem tudják magukat kirántani a mocsárból. Az elérhetetlen polgári társadalom nem alkalmazza őket, sokszor arra hivatkozván, hogy fogyatékosok, de a háttérben az igazi ok, hogy nincs bejelentett lakásuk, nincs rendes ruhájuk. Hogyan próbálják elfogadhatóbbá tenni az elfogadhatatlant? Hallgassuk meg újra ismerősünket, a félkarú Gézát: Szórakozásra ott van egy-egy olcsóbb matiné. Olyan is előfordult már, hogy csak ötven forint volt a jegy. Nyaralni is szoktunk. Tavaly nyáron lementünk Agárdra, három hétre. Összedobtunk rá a pénzt. Mindenki hozta a barátnőjét. Ezen a nyáron is lemegyünk majd, vagy három hétre. Pénzt az újságárulásból, meg az üvegvisszaváltásból tudunk összegyűjteni. Ki mit szerez, annak a felét a közösbe adja. Csak úgy, a szabad ég alatt szoktunk nyaralni. Ha esik az eső, elbújunk valahová. Ha szép az idő, jókat fürdünk. Senki se néz ki onnan minket. Fürdőruhában még a hajléktalan is ember. Tavaly összeismerkedtünk néhány lánnyal. Mindjárt levelezni akartak. Így kénytelenek voltunk elárulni a kilétünket. Unalmas lett volna állandóan a postára szaladgálni, kaptunk-e levelet. Így ez abbamaradt. Kirándulni sohase szerettem fölfelé. Legfeljebb, ha föl vitt a busz. Sokszor hideget eszünk. Máskor meg kimegyünk a Dunaparra, megkeressük azt a helyet, ahol elrejtettük az edényeinket. Tüzet raktunk, főzünk egy kis jóféle paprikás krumplit. Aki egyedül marad, az sokszor rászokik valamilyen kábitószerre, vagy az ivásra. De ha összetart az ember, meg lehet oldani az élet nehézségeit. Télen a hideg ellen nehezebb védekezni. Ha nem megyünk a szállóra, akkor a lépcsőházakban húzzuk meg magunkat. Fölmegyünk a liftaknához, ott jó meleg van. Későn kell bemenni és korán eljőnni, nehogy kidobjanak. Saját takarónk is van eldugva, nem csak a menhelyit használhatjuk. A bandánkban mindenki egyforma. Nincs olyan, hogy vezető meg beosztott. Ha valaki feldob egy ötletet, azt megbeszéljük. Jó, vagy nem érdemes megpróbálni? Alkalmi munkát néha sikerül egyik-másikunknak találni a Moszkva téren. Csak az a baj, hogy ott vannak a románok. A kőműves elvinné az embert 500 forintért. A román elmegy 200-ért. Persze, nem közülünk választ a kőműves. Olvasni is szoktunk, már amelyikünk. Én például szeretek olvasni. A kukában sok könyvet lehet találni, pl. Robin Cook, Evelin Mars stb. Körbeadjuk, kiolvasás után elvisszük a Petőfi Csarnokba és eladjuk. Valamelyikünket felfogadták egyszer hosszabb időre dolgozni. Ott kapott kaját, meg piát. Megmondta, mikor keltsük. Fel is keltettük. Ruhát az Alapítványtól is kapunk, meg ahol ruhát osztanak. Tisztálkodási lehetőség

van minden menhelyen. A Gyáli úton is, a KÖJÁL-nál reggel 8-este 8-ig. A Murányi utcába is mehetünk. Az Eötvös utcában a Máltai Szeretszolgálat ki is mossa a ruháinkat. A magányos vagy alkoholista lesz, vagy öngyilkos. Jön ám aztán az ilyen – te, adj már egy cigit! Nem adok. Miért adjak? Én vettem, az én pénzemből. Miért nem csinálsz te is valamit? Lenne pénzed, vehetnél cigit. Állj be közénk. Ha hozol valamit a közösségnek, lesz cigid is. Miért adjak csak úgy, a semmire egy cigit, vagy egy üveg sört? Te adtál már nekem valamit? Nem? Nahát akkor tőlem se kapsz semmit! A krisnások is tartanak ingyenkonyhát. De azért a kedvükért még nem leszek növényevő. Nem vagyok én nyúl. Ha ők úgy érzik, azok, menjenek ki a mezőre legelni. Húsrá is szüksége van néha az embernek. Egyszer voltam náluk. Hát jó, a babot még meg lehetett enni. De amit kitlinek neveznek, abban aztán minden van. A Moszkva téren a Máltai Szeretszolgálat reggelire zsiroskenyeret oszt. Oda csak akkor megyek, ha már nagyon nincs pénzem semmire. Megfigyeltem, ott is a legfontosabb a nyitási idő pontos betartása. Kinn zuhog az eső, vagy hatszázan állnak sorban, a Jóistennek se nyitnának ki előbb, még egy fél perccel se.

Azt mondhatnám, többen az ital miatt nem képesek kimászni a felszínre az aluljáróból, de ez sem egészen így van. Nem mindegy, ki miért iszik, bár az eredmény ugyanaz lehet. Van, aki azért iszik, mert bánatos. Más meg azért bánatos, mert iszik. Innen aztán más segítsége nélkül szinte lehetetlen megszabadulni. Nem elég a testi segítség sem, mint ahogyan a következő példánkon látni fogjuk. Az 56-os villamos kanyarzenéje mellett egy betonvirágtartóban nagyra nőtt borvirág – egy holtrészeg ember fekszik. Mellette a piac feketélik. Emberek loholnak, nézelődnek, üzletet kötnek, egymást becsapni messzire nem mennek. A nehéz álmot alvóhoz senki se közelít. Minek is tenné? Közönséges halandó egyedül úgyis hiába próbálkozna a fölállítással. Legfeljebb kénytelen lenne újra lefektetni, ha nem is a virágtartóba, hanem a földre. Kapna is érte az arra járóktól: micsoda kegyetlenség, egy magatehetetlen embert a földre fektetni! Persze, könnyen beszél, aki maga még nem próbálta. Szerencsére vannak sokkal rátermettebbek is erre a baráti segítségre. A járásuk még nem eléggé ingatag ahhoz, hogy oda nem tudnának lépni cimborájukhoz mondván: hát ember vagy te? Hát szabad ilyet csinálni? Választ természetesen hamarabb remélhetnek a faltól, ezért csak intenek egymásnak, hiszen ketten vannak: Gyere, vigyük el innen, különben viszik a detoxikálóba...

– Mit csináltok, hová vizitek a barátomat! – hadonászik egy bordöngette roma csávó.

– Nem látod? Csak segítenek neki! Gyere már el innét! – húzgálja el onnak a férjét a felesége. Ezalatt a két, segíteni kész ember megkapja két oldalt a magáról és a világról mit sem tudó cimborát. Nagy szuszogások közepette becipelik a villamossínek által bezárt körcikkbe. Ott, mint akik a legjobbat akarják, lehengerítik terhüket a fűre. Az nyújtózkodik egyet, befordul és már alszik is tovább. Most legalább nem zavarja a feleségét vagy az élettársát a fűrészgéppel vetekedő horkolása.

Az egyik segíteni kész, munkára hiába váró, nagy szívélyességgel ad helyet maga mellett a téglaszegélyen. Még egyszer olyan barátságosan fordul

hozzám, mint ahogyan az elvárható lenne egy fentről leereszkedővel szemben, amikor megtudja, hogy azonos keresztnévre hallgatunk. Orrom alá is dugja nyomban a rokkantnyugdíjas papírját, meg valami végzést. Nézzem csak, magyarázza, mi nem történhetik meg ebben az országban: Az orvos egy ötessel mérsékelte rokkantságát, ezért 5 százalékot levontak a mindössze tízezer forintnyi nyugdíjából, most mit szólok hozzá, számítsam le belőle az áfát(!) Hát ez éppen olyan, mintha valaki a koldustól lopna! De itt maga az állam teszi ezt! Hát szabad ilyet csinálni egy szegény munkanélkülivel?

– Régen lakatosként dolgoztam. Közel 20 évig nyomtam az ipart. Most ennyire becsüli az egész életem munkáját. Mi az a 10 000 forint? Most mondd még! És számítsd le belőle az áfát. Meg kéne fellebbezni. De hát értek én ehhez? Most komolyan! Papírjaim sincsenek. A személyit is úgy kaptam kölcsön. Mit tehetek én arról, hogy a munkámból kifolyólag balesetet szenvedtem?

Próbáltam én mást is, nem csak a Moszkva teret. Elmentem Kiskovácsiba, az alkoholelvonóba. Be is fogadtak. Én lettem a patyolatos. Két hét múlva túlestem az összes vizsgálaton. Az orvos megállapította rólam, hogy nem vagyok alkoholista. Na, akkor tehetnek egy szívességet. El akartam menni. Azt nem lehet! Nahát én megmutattam, hogy lehet. Csak nem fogok könyörögni? jaj tartsanak már ott, még vagy két hétig!

Itt a téren mindenkit ismerek. Akkor volt jó, amikor cigány rendőr teljesített itt szolgálatot. – Mondd, nem unod még? – kérdeztem tőle, amikor egy órán belül vagy harmadszor igazoltatott. Téged ismerlek – válaszolta. Azért mondom be mindig a te személyi adataidat, hogy lássák, dolgozom. Nem is olyan régen jött egy kőműves. Három ember kellett neki a pince takarításához. Két napi munka. Meg is egyeztünk 2 darab ezresbe. Amikor bejött a térre, egy fél román se mutatkozott sehol. Abban a pillanatban, amikor meg egyeztünk, valami százan vették körül a kőművest, őket vigye, ők 1500-ért is elvállalják. Tudok egy találós kérdést, be lehet küldeni a Juventusnak! Kiket vitt el a kőműves dolgozni? Ezért szeretem annyira a románokat. Nekem elhiheted! Én a feleségemet is otthagytam, mert, ha én valamit megunok, akkor abból nekem elég. Ha vigyázol a táskámra, keresek magamnak egy cigit, ha már te nem vagy dohányos. De el ne menj!

Az én emberem, nevezzük Lacinak, hiszen az elején már úgyis elárultam, mi a keresztnéve, visszaérkezett egy talált bagó, meg egy talált sorstárs kíséretében. Az én jelenlétem annyivá lett, mint a levegő. Távozásom senkinek sem tűnt föl. Az sem, hogy hirtelenjében nem tudtam eldönteni: viszontlátással búcsúzzak, vagy inkább jó napot mondjak? Valami értelmetlen moraj hagyta el a számát. A két azonos frekvenciájú gondolathullám kölcsönösen kioltotta egymást. A tetejébe még a fejemet is meghajtottam. Viszont a mozgólépcső beszívó hatása könyörtelenül működött. Haladéktalanul benyelt, hogy azután 20 méterrel lejjebb kiköpjön egy jobb, európaibb világ felé száguldó metrószerelvénnyel közvetlen közelében.

Akiket a válás ültetett kényszerpályára, azok sokszor az ivásban keresnek kilátástalan helyzetükben menedéket. Amint Karcsi példáján is látni fogjuk, ehhez jön az evés és a televíziónézés gyönyörűsége is. Ettől ugyan följebb nem kerülnek az alvilágból, de legalább megédesítik áldatlan helyzetüket.

Ehhez jön azután az ábrándozás az elérhetetlen dolgokról, a lottó ötösökről. Ezek kiagyalásában is nagy segítség az alkohol. Még mélyebbre süllyeszti az ábrándozót. Legalább is a kívülálló számára, hihetetlen álmovilágba ringatja az álmodozót, a valós erőfeszítések helyett.

Ott hagytuk el, hogy Karcsi cuccai Lőrincen vannak a haverjánál, aki buszsofőr. Hosszú ideig nála lakott. – Nála nagyon jól éreztem magamat. Egész éjjel néztük a televíziót. Állandóan be volt kapcsolva. Hát mér? Hát különben minek? Amikor elromlott, becsengettem hozzánk. A fiam jött ki. Hozd ki a Junosztly tévét, tudod, azt a kis hordozhatót. Hozom apu, de nincs meg, amivel be lehet kapcsolni a hálózatba. Ne törődj semmivel csak hozd ki! Kihozta, a haveromnál megcsináltam még az antennákat is rá. Néztük az RTL-től a júrósportig mindent. A húst is én hoztam a kispesti piacról. A haver föltette pörköltnek. Amíg főtt, elmentünk a Vadász borozóba, a Vas Gereben utca sarkára. Megittunk 1–2 üveg sört, vagy bort, mikor mit. Mire hazaértünk elkészült a pörkölt. Leültünk a vacsorához. Bepusztítottuk az egészet. Utána leültünk a tévé elé. Most képzelje, a marha cigányokkal kötött eltartási szerződést. Egyik nap megy haza. Látja ám, a bútora, mindene kinn várja az utcán. Egyszerűen kirúgták a marhaállatját. A felesége elhagyta. Az anyjánál lakik. A metrón elbőgte magát. Mondtam neki: mit sírsz? Nem vagy már gyerek! Minek futsz olyan kocsi után, amelyik nem vesz föl? Inkább gyere velem, ma este nagy kanmurit csapunk, tudod, Bütyöknél. Összeadjuk kajára-piára a pénzt, ő meg majd megsüti faszénen a grillcsirkét. Kiválasztottam a legnagyobbat, mondtam neki, úgy forgassa, nehogy valamelyik oldal nyers maradjon, mert akkor nagy dádá lesz. Tudja, olyan vicces ember a Bütyök. Bütyöknek hívjuk, pedig idősebb nálunk. Hiába, amit megeszik az ember, az az övé, azt nem veheti el senki tőle, igaz vagy nem igaz? Ettem én már a sógorom lakodalmán olyan birkapörköltet, hogy 5 órakor el kellett jönnöm, olyan bűdös faggyú szaga volt. Bezzeg a Bütyök vadnyúlból olyan pörköltet készített, hogy mindenki azt hitte, fehér csirkehúst eszik. Egyáltalán nem lehetett érezni a bűdös nyúlzagot. Beledobott három fej hagymát, pirospaprikát, meg a jó ég tudja, még mit. Háromszor kérdeztem, hogy kész-e már, mert nagyon éhes vagyok. Ránézett az órájára: két óra múlva lesz kész. Kész is lett. Körülültük az asztalt. Az ajtót bezártuk. Semmi mást nem csináltunk, csak ettük kifőtt tészttával a finom zsíros pörköltet. Én még egy üveg sört kértem, – Hát mit, kaptál már egyet! – Hát azt meg kellett inni az elején. – Na, jól van kapsz még egy üveggel, de csak akkor, ha eszel még egy tányérral. Hát van még! – Nem látod? Félig tele van a kondér. Ki is mérte nekem a nagy merítő kanállal. Minden haver kérdezte, hát te hogy bírod? – Hát csak így, kis komám! Amikor az utolsó kanál után kétfelé törültem a bajszomat, azt mondtam: na, most jóllaktam. Semmit se kérek. Rágyújtottam egy cigarettára, nehogy má rám gyűjjön az a harctéri gyomorideg. A sógoromhoz is lemehetnék nyárra, de akár télre is. Közösén építettük a házát Dinnyésen, a Velencei tó közelében, a pincétől egészen a kéményig. De nem megyek. Nincs szükségem arra, hogy majd alkalomadtán az orrom alá dörgölje, hiszen a feleségem testvére, mit várhatnék tőle...

A szüleimhez sem megyek. A válásom után az apám azt mondta: itt nincs helyed. Anyád alszik a nagyszobában, én a kisszobában. Én is nézem a ma-

gam tévéjét, ő is nézi az övét. Amikor még otthon voltam, elérték a nagyszobában együtt, én meg a kisházban. Most már mindegyiknek külön szoba kell, meg külön tévé. A nagybátyám is megkérdezte, miért nem megyek haza. Majd' leesett az álla, amikor meghallotta, mit mondott a kedves öccse nekem. Tudja, mivel lehet innen kimászni, ahol most vagyok? Csak egy lottó ötössel. Akkor vennék falun egy házat. Érdekelne is engem Pest? Rá se köpnék. Dömsödön láttam egy falusi házat, 12x6-ost, boltívvvel, pitvarral. Ott állatokat tartanék. Gyermekkoromban Dunaföldváron nyaraltam, rokonoknál. Nem csak láttam, hogyan gondozzák az állatokat. Sokszor rám bízta az etetésüket. Ezer csibét fölnevelni nem könnyű dolog. Én tudnám a módját. Én hoznám a takarmányt. A kertembe tujákat ültetgetnék, de a legfontosabb a szomorúfűz lenne a közepén, kis paddal a fatörzs közvetlen közelében. Tudja, mi kellene ehhez? Egy kis szerencse, meg egy lottó ötös. Másképpen nem megy. Gyakorlatom van benne. Bár még fiatal ember vagyok, tudom, amit őszintén mond az ember, azt nem hiszik el neki, azért megbüntetik. Amit hazudik, azért megdicsérik, és előléptetik két fokkal a tyúklétrán.

Zsuzsi mama vallomásából sem lehet mindig megállapítani, hogy abban mennyi a valóság és mennyi a fantázia. Ha innen kijutok – mondja –, összehívom a csöveseket. Nagy ebédet rendezek nekik. Nem titok, 30 000 forintot szánok rá. Egyszer hadd lakjanak jól. Ha többre kerül, az se érdekel, megcsinálom. Később is visszajárok majd. Hozok kenyeret, vajat, legyen mit enniük. Munkát is azért nem kapnak, mert nincs rendes ruhájuk. Én már most is megvettem, ami tőlem tellett, ha már nem tudom őket jobb helyzetbe hozni, megpróbálom elfelejtetni velük, hogy hol vannak.

NEIL GILBERT

*Szolgáltatásból társadalmi ellenőrzés:
a jóléti reform hatásai a szociális munkások
szakmai gyakorlatára az Egyesült Államokban**

A jóléti ellátásokban részesülők száma jelentősen megnőtt és demográfiai összetételük is erősen megváltozott. Válaszként négy fontos reformot vezettek be a jóléti szolgáltatásokat nyújtó programokban: 1962-ben módosították a „szolgáltatás” fogalmát, 1967-ben bevezették a Work Incentive más néven WIN-programot (ennek lényege, hogy a segélyen lévő anyáknak a törvény megengedi, sőt mi több ösztönzi őket a munkavállalásra – *a ford. megj.*), 1988-ban következett a Family Support Act (a Családi támogatás törvénye), végül 1996-ban bevezették a Temporary Assistance to Needy Families (röviden TANF) rendszerét, azaz a szükséglet szenvedő családok időleges támogatását. Ezek a reformok nemcsak a rászoruló családok segélyezésének céljaira és tartalmára gyakoroltak jelentős hatást, hanem a közszolgáltatás területén végzett professzionális szociális munkát is befolyásolták.

Az utóbbi 35 év főbb jóléti reformjainak elemzése azt mutatta, hogy a jövedelemmegtartó programokban résztvevők és a szociális szolgáltatásokra jogosultak köre leszűkült, egyúttal a helyi felelősség és a magánszféra szociális szolgáltatásai szélesedtek, ezenkívül a szolgáltatás funkcióinak hangsúlyai is eltolódtak, és a rehabilitatív eseti munkakeresés és tanácsadás megritkult, a munkaorientációjú, tréning-típusú munkát kereső aktivitások és a helyi munkaalkalmak teremtésére tett erőfeszítések jelentősebbé váltak. A támogatások szövetségi alapú kötelezettsége egyre inkább eltolódott egy szükséglet alapú, költségvetés által behatárolt, időszakos, szankciókkal és ösztönzőkkel körülbástyázott segélyforma felé, ahol a jóléti ellátások klientséit egyre gyakrabban kötelezik valamilyen munkavégzéssel kapcsolatos tevékenységre. Ez az eltolódás a jóléti szolgáltatásoktól, a „welfare”-től a munkavégzéssel összekapcsolt segélyformák, a „workfare” felé a szociális munkások szakmai megközelítésére is hatással volt. A társadalmi kontroll is egyre inkább nőtt ebben az időszakban. Mindez nem segíti elő, hogy a szociális szakemberek a közsféra szociális szolgálataiban keressenek munkát.

A közsegély (public welfare) típusú ellátásokat először 1935-ben, a Social Security Act (Társadalombiztosítási törvény) IV. bekezdésében fogalmazták meg az Egyesült Államokban. A törvényalkotók olyan családok számára kí-

* European Journal of Social Work, vol. 1. No 1. pp 101–108. 1998.

vántak ellátást biztosítani, amelyekben kiskorú gyerekeket neveltek. Eredetileg pusztán a kiskorú gyerekeknek akartak segítséget adni a program bevezetésével (a címe is ez lett volna: Aid to Dependent Children, ADC – azaz kiskorú gyermekek segélye), csak később változott meg a segélyforma neve és bővült a család szóval: Aid to Families with Dependent Children, (AFDC) – azaz „segély kiskorú gyerekeket nevelő családoknak” lett a neve, 1961-ben. 1935-ben nem csak a fent megnevezett csoport került a Társadalombiztosítási törvény hatókörébe. Eredetileg a szükségét szenvedő emberek három kategóriáját nevezték meg, mint közsegélyre jogosultakat: a szegény családokban élő gyerekeken kívül a szegény időskorúak és a vakok is beletartoztak az ellátandók közé. 1950-ben egy negyedik kategóriával bővült a kör: hozzáadódott az állandó és végleges fogyatékosok csoportja. Bár a közsegélyezés mindezen további kategóriákat is magában foglalta, ez az írás az ADC változásaira összpontosít, mert ez a legnagyobb és a legellentmondásosabb program az összes közül.

Kezdetben az ADC az „érdemes” özvegyek és gyermekeik támogatását szolgálta. 1935-ben a New Deal tervezői azt remélték, hogy a program majd gyorsan eltűnik, hiszen mihelyt az özvegyek betagozódnak az újonnan kialakult társadalombiztosítás rendszerébe, nem lesz szükségük a segélyre, mint a biztosítottak túlélő családtagjainak. A helyzet azonban másképp alakult. A rengeteg válás és a serdülőkorú anyák egyre gyakoribb házasságon kívüli születései, amely jelenség 1960 körül kezdődött, megváltoztatták a kedvezményezett népesség eredeti összetételét, és erősen felduzzasztották a közsegélyre jogosultak listáját. 1940 és 1960 között a házasságon kívüli születésszám meglehetősen alacsony és állandó volt: 3,8 százalékról 5,3 százalékra nőtt ebben az időszakban (a US Bureau of Census – az Egyesült Államok Statisztikai Hivatala – 1981-es adata). Ezalatt az időszak alatt évente 1–3 millió kedvezményezettje volt ennek az ellátási formának (Department of Health Education and Welfare – Egészségügyi, oktatásügyi és jóléti minisztérium – 1974). 1960 és 1990 között azonban a házasságon kívül született gyerekek aránya majdnem az ötszörösére emelkedett: az összes születésszámon belül 5,3 százalékról 27 százalékra nőtt (US Bureau of Census, az USA statisztikai hivatala, 1992). 1989-ben az összes házasságon kívüli születés egyharmada volt regisztrálható serdülőkorú terheseknél. A házasságon kívüli születések növekvő száma és az emelkedő válási arány azt eredményezte, hogy jelentősen megnövekedett a jóléti ellátásokra jogosultak aránya a kiskorú gyerekeket nevelő családok körében is. 1994-re ez a szám elérte a 14,2 milliós csúcst. Ezután 1996-ra 12,8 millióra csökkent, és 1997-re még erősebb – 24 százalékos – csökkenés volt tapasztalható, ekkor 10,7 millióan kapták ezt az ellátást. (A Department of Health Education and Welfare 1996-os, és a Welfare to Work – jóléti ellátásból a foglalkoztatásba – 1997-es adatai.) A programot áttekintve azt látjuk, hogy története során a kedvezményezettek körülbelül kétharmada gyerek volt.

A fenti jóléti ellátás jogosultjainak emelkedő száma és demográfiai összetételének változása miatt a programban négy fontos reformot hajtottak végre az utóbbi három évtized alatt. Ezek a következők voltak: az 1962-es törvénymódosítás, amely a „szolgáltatás” fogalmának módosítását jelentette,

az 1967-es Work Incentive program (WIN), azaz a segélyezés melletti munkavégzést megengedő és ösztönző program, az 1988-as Family Support Act, a családi támogatásokról szóló törvény és az 1996-os Temporary Assistance to Needy Families (TANF), azaz a szükségét szenvedő családok számára megállapított, átmeneti segélyről szóló törvény módosítása. Amint a későbbiekből majd látható lesz, ezek a reformok nemcsak a rászoruló családok segélyezésének céljaira és tartalmára voltak jelentős hatással, hanem a közszolgáltatás területén végzett professzionális szociális munkát is befolyásolták.

A „szolgáltatás” fogalmának módosítása, 1962-ben

Az 1962-ben közzétett Social Security Amendments, a Társadalombiztosítási törvény módosítása gyakran úgy szerepel az irodalomban, mint a „szolgáltatás” javítása, mivel az eredeti törvényben meghatározott anyagi segítségnyújtáson kívül jelentős szövetségi pénzeket bocsátott a szociális szolgáltatások rendelkezésére, az AFDC-program családjaival végzett munkához. A szolgáltatások célja az lett, hogy a szegénységet intenzív szociális esetmunka végzésével csökkentsék. A szociális munkáról azt feltételezték, hogy majd rehabilitálja a szegényeket és viselkedésüket olyan módon befolyásolja, hogy képesek lesznek gazdaságilag önállóan élni. Az elképzelés mögött az a rejtett szemlélet húzódott, hogy a szegénység főként az egyéni hiányosságok következménye, és hogy ezek a hiányosságok a szociális esetmunka folyamatában majd eltűnedeznek. Az 1950-es években ettől eltérő nézet uralkodott a jóléti ellátások élvezőiről. Úgy vélték abban az időben, hogy ezek az emberek „olyan külső körülmények áldozatai, mint a munkanélküliség, fogycsökkenés vagy a kenyérkereső halála”, akiket tehát „segíteni kell, nem pedig kezelni vagy megváltoztatni” (McEntire és Hawarth 1967). Bár az 1962-es törvényt módosítás lehetővé tette más szolgáltatási formák – pl. az otthoni segítők vagy a nevelő családok – alkalmazását, a legfontosabb újítás a szociális esetmunka nyújtása volt. Bár ez szó szerint nem volt benne a törvényben, Derthick (1975) megjegyzi, hogy „a jóléti szakemberek a Családi Szolgáltatások Hivatalában (Bureau of Family Services) többé-kevésbé tudták, hogy mit értsenek a szolgáltatáson. Alapvetően azt, hogy gyakorlott szociális munkás végezze az eseti munkát”.

Az eseti munkának azonban tagadhatatlanul van egy pontosan meg nem ragadható minőségi eleme, amely miatt igen nehéz az ellátást pontosan meghatározni. Ez a bizonytalanság például olyasfajta szkeptikus megjegyzésekre adott alkalmat, mint hogy a szociális esetmunka „bármilyen, amit a szociális munkás tesz a kliensért, avagy a klienssel”. Ha egy segélyprogramban részt vevő anyával a gyereke iskolai előmeneteléről beszélget a szociális munkás, a kiállított csekken „szolgáltatás az oktatással kapcsolatban” megjegyzés olvasható. Ha a beszélgetés a távollévő apára és az esetleges kibékülésre terelődik, a csekken „a család megtartása és funkcióinak erősítése” áll (President's Commission on Income Maintenance, Elnöki bizottság a jövedelmi színvonal megtartásáról, 1970). Hasonló szellemben ír Handler és Hollingsworth

(1971), akik a közsegélyezési szolgálatokat úgy jellemzik, mint ahol „nem sokkal több történik, mint viszonylag ritka, ám kellemes csevegés”.

Ha a legjobb színvonalú munkákat tekintjük, a professzionális szintű szociális esetmunka bizonyosan több és magasabb szakmai kvalitásokat jelentő tevékenység, mint ami a fenti megjegyzésből következne. Más kérdés, hogy vajon az eseti munka – legyen bár oly magas színvonalú – vajon meg tudja-e oldani a gazdasági deprivációból eredő problémákat. Míg az 1962-es változtatások célja az volt, hogy magas szintű szakmai szolgáltatást nyújtsanak, a lehetséges eredményeket komolyan korlátozta a képzett szociális munkások hiánya és az ellátásért felelős hivatalokban az új munkaerő toborzásának nehézségei (Steiner 1971). Egy, a jóléti szolgáltatások ügynökségeinek munkaerőgondjairól szóló tanulmány az 1964-es évet dolgozta fel, New York Cityben. Az elemzés azt mutatta, hogy a szociális munkások 30 százaléka kilenc hónapon belül elhagyta az állását (Podell 1967). 1966-ban a közsegélyezésben dolgozó szociális munkások országos átlagban mért 22,8 százalékos forgási sebessége közel kétszerese volt a közszolgálatokban mért országos, illetve az egyes államok vagy a helyi szervezetek szintjén dolgozó szakemberek átlagának. (Kernish and Kishin 1969.) Nagyon nehéz volt számonkérni és mérni az eseti munkára irányuló szakmai színvonalat, amely a professzionális szociális munka végzését kívánta volna meg olyan körülmények között, amikor az óriási munkaerőforgási sebesség és a hatalmas eseti terhelés mellett az ellátásba kerülés vizsgálatát és az ezzel kapcsolatos döntést is a szociális munkásokra bízta (közben az eseti munkát megkövetelő bizalmas, érzékeny kapcsolatot is ki kellett építeniök) és mindezt a közsegélyezés mindenütt jelenlévő, bürokratikus szabályozásai közepette kellett volna elviselni. Akárhogy is történt, és bármilyen hatalommal is ruházták fel képviselőit, és a legjobb szándékok ellenére, az a szociális esetmunka, amit az 1962-es törvénymódosítások szerint végeztek, nem javított a szegények helyzetén. Ezt drámaian erősítette meg az tény, hogy 1962 és 1966 között csaknem egymillióval növekedett a közsegélyre jogosultak száma.

Az 1967-es WIN-program

A gazdasági függés csökkentésének szándéka, úgy tűnik, kudarcot vallott. Ez a kudarc összefonódott a szociális esetmunka megfoghatatlanságával. Ez lehetett az oka, hogy a szolgáltatások a kongresszusi elégedetlenség elsődleges célpontjaivá váltak. Ennek eredménye lett az 1967-es Social Security Act – a Társadalombiztosítási törvény módosítása. Az 1967-es módosítás előtt a szövetségi pénzeket elsősorban a szociális esetmunkát végzők fizetésére költötték (Rein 1975). Az 1967-es törvénymódosítással viszont „egy egész sor speciális szolgáltatást vezettek be amelyek mindegyikét szövetségi pénzekből lehetett fedezni” (Derthick 1975). Egyúttal csökkent az eseti munka jelentősége, és nagyobb hangsúlyt kaptak a „keményebb”, kézzelfoghatóbb szolgáltatások. Derthick (1975) szerint „nemsokára megkezdődött a »lágý« és »kemény« szolgáltatások közötti különbségtétel. A tanácsadás a »lágý« és feltehetőleg a kevésbé értékelt munkamódszerek közé sorolódott,

míg a nappali melegedőkben, drogközpontokban vagy a valamilyen munkára felkészítő tréningcsoportban végzett munkákat, azaz a »kemény« módszereket magasabbra értékelték, és egyre több ilyen szolgáltatás nyitotta meg kapuit.” A szerző így folytatja: „a megváltozott koncepció és a megváltozott társadalmi környezet segített a szociális esetmunka napi rutinjánál sokkal szélesebb körű tevékenységekhez támogatást szerezni”.

1967-ben a szociális esetmunka klinikai vonatkozásai nemcsak hangsúlytalanabbá váltak, de a munkavégzést szervezetileg is leválasztották a közösségélyezési program jövedelemmegtartó funkciójáról. 1977-ben ezt a helyi szintű adminisztratív leválasztást szövetségi szinten is megerősítették azzal, hogy míg a jövedelemmegtartó programok a társadalombiztosítás irányítása alá tartoztak, a szociális szolgáltatások és a humán fejlesztési programok az Office of Human Development Services (OHDS) – Az Emberi Erőforrásfejlesztési Szolgálat irodája – fennhatósága alá kerültek. A jövedelemmegtartó programok leválasztását a szociális szolgáltatásokról az a feltételezés tette indokolttá, hogy a szolgáltatások színvonalát úgy lehet javítani, ha a szociális munkás és a kliens kapcsolatát nem gyengíti a továbbiakban az a teher, ami a szakembert – kényszerűen – felruházta a kliens anyagi viszonyait érintő döntési kötelezettségeiből származó, ambivalens hatalommal. Az ügyfelek ezután feltehetően szabadon döntenek majd a szolgáltatás igénybevételéről vagy elutasításáról, és a szociális munkások, megszabadulva a döntések adminisztratív következményeinek súlyától, több időt szentelhetnek az önkéntes szolgáltatásnak. Ez igazán ésszerűnek tűnő érvelés volt, ám számtalan pontján kritizálható. Gyakorlatilag semmiféle empirikus tapasztalat nem támasztotta alá egyfelől a szociális munkások kényszerítő erejét és ennek hatását a kliensekkel való kapcsolatra, másfelől az érintettek önkéntes mozgását az intézmények irányában azután, hogy a munkatársak rutinszerű eseti munkájukat befejezték. Mint Handler és Hollingsworth (1969) javasolta, lehetséges, hogy a kényszerítő erővel kapcsolatos érvrendszer túlzott volt és ennél sokkal fontosabb, hogy a rutinszerű látogatások hiányában a jóléti ellátásokat élvező kliensek nem fognak segítséget kérni egy ismeretlen hivataltól. Ahogyan azt a szerzők kifejtették: „azt kívánni a jóléti ellátásokat igénybe vevő kliensektől, hogy ők legyenek a kezdeményezők, oda vezethet, hogy meglehetősen jól működő szolgáltatásokat szüntetnek meg, olyanokat, amelyekről az igénybevevők is úgy nyilatkoznak, hogy kedvelik ezeket”. Valóban, az e tárgy körben folytatott kutatások azt mutatták, hogy az AFDC kedvezményezettjei akkor vártak többet a szolgáltatástól és akkor voltak elégedettebbek, amikor a szolgáltatás és a jövedelemmegtartó programok kombinációját használhatták (Piliavin és Gross 1977).

Az anyagi támogatások és a szociális szolgálat elválasztása után a szolgáltatás nyújtásának felelőssége egyre jobban kezdett függeni a szolgáltatás-vásárlás lehetőségeitől. Ez a szerződéskötés főként a magánszektorban játszódott le, a közszolgáltatók és a magánszektor szociális szolgáltatói között. Az 1962-es törvénymódosítás értelmében az állami közsegélyezéssel foglalkozó ügynökségeknek megtiltották, hogy szövetségi pénzeket közvetlenül a voluntáris ágazatban vásárolt szolgáltatásokra költsenek. Az azonban lehetséges volt, hogy közvetetten vegyék meg a szolgáltatásokat úgy, hogy más

állami ügynökségeken keresztül jöjjön létre a „kiszervezés” a magántulajdonban lévő szociális szolgáltatásokat nyújtó cégekkel. Miután 1967-ben bevezetett a Társadalombiztosítási törvény újabb módosítása, amely több szolgáltatásfajtánál felhatalmazta az állami ügynökségeket a külső intézményeknél a szolgáltatásvásárlásra, jelentősen kiszélesedett a magánszférával köthető szerződések köre.

Végezetül, az 1967-es Társadalombiztosítási törvénymódosítás bevezette a Work Incentive-t (WIN) – azaz a munkavégzést ösztönző programot. Ennek keretében lehetővé vált, hogy különféle munkára felkészítő tréning-programok induljanak, valamint anyagiakkal is megpróbálta a jóléti szolgáltatások igénybevevőit munkavállalásra buzdítani (minden hónap megkeresett első 30 dollárját, valamint a fennmaradó keresmény harmadát mentesítették a közsegélynél figyelembe veendő jövedelem alól). A WIN-program egyik legfontosabb célkitűzésének az tűnt, hogy az AFDC szolgáltatásait a hagyományos eseti munka típusú szolgáltatások felől mozdítsa el a munkaorientált szolgáltatások irányába. Bár az 1967-es törvénymódosítás nem írta elő kötelezően az anyák részvételét valamilyen képzésben, és munkavállalási kötelezettség sem szerepelt benne, a program mégis jelentős hangsúlybeli elmozdulást jelentett a jóléti szolgáltatások, a „welfare services” felől a munkaalapú ellátások, a „workfare” felé. Ez azon kettős feltevésen alapult, hogy egyrészt a munkalehetőség mindenkinek rendelkezésére áll, aki valóban dolgozni akar, másrészt pedig bármilyen készség- vagy képességbeli hiányosságot ki lehet küszöbölni, meg lehet javítani képzéssel, az ezeket támogató szolgáltatásokkal (Gilbert 1995).

A WIN eredményei nem voltak túlságosan biztatóak. Levitan és Taggart (1971) kutatása szerint az 1970 márciusában részt vevő 167 ezer személy közül több mint egyharmad kiesett a programból, és mindössze 25 ezren jutottak munkához általa. Azok, akik dolgozni kezdtek, tulajdonképpen a „krémet” jelentették, vagyis azokat, akik a legfelkészültebbek, a legiskolázottabbak voltak, és alighanem minden különösebb szociális segítség nélkül is előbb vagy utóbb munkához jutottak volna. A program nyilvánvalóan nem különösebben jelentős eredményeinek fényében a tanulmány szerzői azt állították, hogy „a WIN esetleges kiterjesztése kérdéses, de még kétségesebb a gyakorlati alkalmazást alátámasztani óhajtó elméleti érvelés”. A WIN-nel kapcsolatos tapasztalatok egy másik elemzése arra utal, hogy a program hiányosságai fennmaradtak fennállásának egész ideje alatt. 1982-ben az AFDC kliensek WIN-programban részt vevőinek mindössze 3 százaléka jutott munkához New York államban, további 5 százaléka a saját erőfeszítése révén kezdett dolgozni. Levitan és Taggart eredményeinek távoli visszhangja az az 1982-es tanulmány, amelyben arról számolnak be, hogy „nyilvánvaló, pontosan azok látják a legnagyobb hasznát a programnak, akiknek általában nem túl nehéz munkát találniuk, boldogulnak minden különösebb intézményes segítségnyújtás nélkül is” (Sunger 1984). Bár a munkával kapcsolatos támogatási programok későbbi eredményei, amelyek az 1988-as Family Support – Családi támogatási modell – alapját képezték, talán valamivel biztatóbbak, továbbra is meglehetősen nagy (40 százaléktól 80 százalékig terjedő)

azoknak az aránya, akik nem találtak munkát maguknak hattól tizenöt hónapi terjedő időtartamot vizsgálva (Gueron 1997).

Az 1988-as Family Support Act – A családi támogatás törvénye

1988-ban a WIN-t követően a Family Support Act – A családi támogatás törvényének munkára szorító, „workfare” típusú szemlélete vált uralkodóvá. Az új törvény több szempontból különbözött a WIN-programtól. Talán az volt a legfontosabb különbség, hogy a jóléti ellátás kedvezményezettjeként nyilvántartásba vett anyáknak kötelezővé vált a programban való részvétel. A törvény értelmében azoknak a szövetségi (AFDC) támogatásban részesülő anyáknak, akiknek gyereke hároméves elmúlt, részt kellett venniük a Jobs Opportunities and Basic Skills (JOBS) – munkaalkalmak és alapvető készségek – elnevezésű programban. Ilyen programot minden szövetségi állam szervezett, és a program végén munkát kellett keresni a résztvevőknek. Az egyes államoknak megvolt az a szabadságuk is, hogy a gyerekek életkorát leszállíthatták akár egyéves korra is. A törvény nem rendelkezett arról, hogy milyen hosszú ideig folyósítható a segélyek összege, ám azok, akik nem akartak részt venni a JOBS-programokban, kitették magukat annak, hogy kiesnek az AFDC-ellátásból, vagy csökkentik számukra a támogatás összegét. A kötelező részvétel irányába történő eltolódás nyilvánvalóan összefüggött azzal, hogy azok a férjes asszonyok, akiknek tizenhét év alatti gyerekeik voltak, egyre gyakrabban váltak munkavállalókká. Az 1950-es 41 százalékról ez az arány 67 százalékra emelkedett 1990-re (a US Bureau of Census 1992-es adata). A középosztálybeli és a munkásosztályhoz tartozó asszonyok addig példátlan munkavállalási arányával együtt a szélesebb közvélemény egyre kevésbé tudta elfogadni az AFDC eredeti küldetését, amely közsegélyt kívánt folyósítani azoknak a családoknak, ahol a háztartásfő a munkaerőpiacon kívüli asszony. Azonkívül, hogy a törvény előírta az AFDC-támogatásokat élvezőknek a munkára felkészítő programokban való kötelező részvételt, azzal is megpróbálta ösztönözni a munkavállalást, hogy a gyerekek napközbeni ellátására is egyre több szolgáltatást indított be, valamint lehetővé tette, hogy a Medicaid (ingyenes orvosi ellátást és gyógyszert jelentő támogatási programok – *a ford. megj.*) támogatási idejét kiterjesszék 12 hónapra azután, hogy a család már nem jogosult a közsegélyre, ha jövedelmi viszonyai pozitívan változnának a családfő munkába állása révén.

A munkaerőpiacra való visszatérés és a munkát kereső aktivitás ösztönzésén kívül a törvény más rendelkezéseket is hozott, amelyek a társadalmi kontroll erősítését, valamint a társadalmi kötelezettségek és a jóléti ellátás iránti jogok közötti egyensúlyt kívánták megjeleníteni. A serdülőkorú anyáknak, akiknek gyerekei három év alatt voltak, be kellett fejezniük középiskolai tanulmányaikat vagy ennek megfelelő végzettséget kellett szerezniük. Azoknak az egyedülálló anyáknak, akik AFDC-segélyért folyamodtak, együtt kellett működniük az apaság megállapításáért lefolytatott eljárásokban, hogy az apák gyerektartási kötelezettsége megállapítható legyen. A nem házasságban élő serdülőkorú anyáknak előírták, hogy vagy a saját szüleikkel, vagy más,

felnőtt családtagjaikkal egy háztartásban kell élniük, s ha ez nem volt lehetséges, nevelőotthonokban vagy hasonló, felnőttek által ellenőrzött helyen kellett tartózkodniuk. Egészében véve az 1988-as Family Support Act – a Családi támogatás törvénye – által elrendelt, kötelező részvétel a munkavállalást célzó programokban (azaz a „workfare”), az oktatás kötelezettsége, a társadalmi kontroll kiterjesztése, valamint az apaság megállapítása iránti kötelezettség mind azt mutatta, hogy a szociális védelem addigi alapjául szolgáló filozófia megváltozott. A polgári kötelességek és társadalmi elkötelezettség elfogadása lett az alapja a jóléti közszolgáltatások igénybevehetőségének (Mead 1986, Gilbert 1995). Az 1995-ös évek közepére azonban a jóléti reformok túlmentek a társadalmi kötelezettségek és a jóléti jogosultságok közötti egyensúlyon, oda jutottak, hogy lényegében eltörölték a jóléti jogosultságot.

Átmeneti segély a szükséget szenvedő családoknak – az 1996-os program

A Personal Responsibility and Work Opportunity Reconciliation Act-ot, a Személyes felelősségről és a munkalehetőségekről szóló kiegyezés törvényét, 1996-ban iktatták be. Ezzel az AFDC-program helyét a Temporary Assistance to Needy Families, azaz az Átmeneti segély a szükséget szenvedő családoknak, vagyis a TANF nevű és tartalmú program vette át. A TANF úgy rendelkezett, hogy az egyes szövetségi államok egy bizonyos összeget kapnak a központi költségvetésből, hogy a szegény, gyermekes családokat támogassák. Az összeget a szövetségi költségvetés az egyes államok számára – évente 15,3 milliárd dollárt plusz 2 milliárdot az előre nem látható költségekre – az 1994-ben jutott AFDC kiadások alapján állapította meg. Úgy vélték, hogy ez a szövetségi költségvetés előre láthatóan fedezi majd a jóléti ellátások folyó költségeit, mivel az AFDC esetek száma a legtöbb államban az utóbbi években csökkenő tendenciát mutatott (Guyer, Mann és Super 1996). Ám ez a szövetségi költségvetés nincs tekintettel a változó szükségletekre. Gazdasági visszaesések idején elképzelhető a jóléti ellátásokra jogosultak számának újbóli növekedése, és a jelentkező jogos szükségleteket nem tudják majd fedezni, hacsak az egyes államokban nem találnak pótlólagos forrásokat, amihez természetesen politikai döntés és akarat szükséges. Ily módon a TANF belépése a nyitott AFDC fedezet helyébe gyakorlatilag megszüntette a szövetségi szinten garantált jóléti közsegélyezést, amelyet a 61 évvel ezelőtt életbe léptetett Társadalombiztosítási törvény garantált. Bár a jogosultság mindig is szerény támogatást jelentett, de jog volt, mert az anyagiak legalább egy minimális szintjét garantálta a szükséget szenvedő családok számára.

A jóléti közsegély szövetségi szintű jogosultságának megszüntetésén kívül – amit a szükséget szenvedő családok számára juttatott összegek fent ismertetett módon történő átutalása jelentett – a TANF egyéb változásokat is bevezetett a segélyezés alapvető jellemzőiben. Ezek között talán a legfontosabb az volt, hogy a felelősség az össz-szövetségi szintről visszakерült az egyes államok szintjére. A szövetségi pénzeket az egyes államok számára mindössze azzal a megszorítással utalják át, hogy „bármilyen, felelősen számított

módon felhasználhatók”, ami megfelel a törvényhozás általában vett céljainak. Ezzel az államok meglehetősen nagy önállóságot kaptak abban, hogy miként osztják el ezeket a pénzeket. Rajtuk múlik például, hogy készpénzben fizetik-e ki a segélyeket, rendkívüli segélyezésre fordítják-e, esetleg a gyermekgondozást preferálják, vagy munkára felkészítő tréningekre, oktatásra, támogatott munkahelyekre adják. Az egyes államoknak széles körű szabadsága nyílt abban, hogy ösztönzőkkel vagy szankciókkal terelik-e valamilyen irányba a jóléti ellátások élvezőit. Kaliforniában például az ellátásokat az iskolalátogatással kapcsolták össze, Michiganben azok az apák, akik nem fizetnek gyerektartást, elveszítik jogosítványukat és egyéb hivatalos engedélyeket. A TANF szerint az egyes államoknak joguk van arra, hogy bizonyos szegény családok támogatását csökkentsék, kategorizálást alkalmazzanak (ilyen lehet pl. az újonnan beköltözöttek kategóriája), lehetőségük van „családi jövedelemszámításokat” bevezetni a segélyformulájukban, amellyel visszautasítják azon anyák bárminemű segélykérését, akik a jóléti ellátások élvezőiként újra szülnék, és azt is megtehetik, hogy a szolgáltatásokat a saját elképzeléseik szerint szervezik. A szolgáltatások privatizálásának előrehaladása, ami tulajdonképpen már az 1967-es jóléti reformot követően elindult, a TANF bevezetésével egyre jobban kiszélesedett. Sok államban magáncégek kezébe kerültek a munkára felkészítő programok, és sok helyen a szerződéskötések lehetőségeit az olyan nagy cégekkel, mint pl. a Lockheed Martin vagy az Electronic Data System, az egész jövedelemmegtartó programcsomag menedzselésére használták. A Clinton-kormány egyelőre megakadályozta, hogy teljesen magánosítsák a jövedelemmegtartó programok adminisztrációját. Az egyes államok azonban hozzájárulnak, hogy jóléti programjaik meglehetősen tetemes részét szerződéses formában magáncégek gondozzák (Gilbert és Terrel, megjelenés alatt).

A TANF ugyan az össz-szövetségi szintről az egyes államok szintjére helyezi a felelősséget abban, hogy miként strukturálják jóléti programjaikat, hogyan allokálják a pénzeket és értékelik saját eredményeiket mindebben, a programot azonban mégis a szövetségi keretek között tartják. Valójában a TANF az egyes államokra egy sor „személyes felelősséget” rak, megtiltja bizonyos „érdemtelen szegény” kategóriába sorolt családok segélyezését (ilyenek a tizenéves, saját otthonukban egyedül lakó anyák, s azok az anyák, akik nem hajlandók együttműködni az apaság megállapításában, valamint a drogos bűncselekmények elkövetői). A szövetségi törvények azt is kötelezővé teszik az egyes államok számára, hogy a foglalkoztatási követelményeknek megfelelő, szoros tervet készítsenek, valamint azt is megkövetelik, hogy fokozott figyelmet fordítsanak az oktatásra és a munkára felkészítő programokra, nemkülönben a házasságon kívüli születésekre. A szövetségi előírások szerint a jóléti ellátások élvezőinek valamilyen munkával kapcsolatos tevékenységet kell igazolniuk ahhoz, hogy a TANF keretében ellátásokat kapjanak, amennyiben már két éve benne voltak ebben a programban. Bár – mint Smolensky, Evenhouse és Reilly (1997) rámutatnak – a kétéves időhatár semmilyen szűkebb megkorlátozást nem tartalmaz a munka minőségére vagy tartalmára vonatkozóan. Nem világos például, hogy vajon ha valaki önálló vállalkozásba kezd, vagy családi vállalkozásban helyezkedik el, ön-

kéntesként vagy fizetés nélküli munkatársként vállal munkát, akkor munkavégzésnek minősül-e a tevékenysége.

A szövetségi támogatás szempontjából kétségtelenül a 60 hónapos határidő a legszigorúbb kötöttség. A munka nélkül maradók kezdeti, kétéves támogatási korlátozásán kívül a 60 hónapos határ megtöltja az egyes államoknak, hogy a családoknak 5 évnél hosszabb ideig nyújtsanak pénzbeli támogatást. A szabályozás értelmében a TANF-programban résztvevők maximum 20 százaléka menthető fel az ötéves limit alól, valamilyen különleges nehézség miatt. Az egyik kritikus kérdés, amellyel a politikusoknak szembe kell nézniük az, hogy hogyan határozzák meg a „különleges nehézség” fogalmát és tartalmát, amely ez alól a bizonyos ötéves időtartam alól kivételt jelent. A szükséglet szenvedő csoportok képviselői, mint pl. az AIDS/HIV áldozatai és más, krónikus betegségben szenvedők, a bántalmazott nők, a nevelőszülőseget vállaló nagyszülők már megmozdultak, hogy védelmezzék jogukat (Swarms 1997). Előre látható azonban, hogy az ötéves határ alóli 20 százalékos kivétel ellenére sok család kerül igen nehéz helyzetbe az új szabályozással. A jóléti ellátások folyósításának időtartamát elemezve azt láthatjuk, hogy 37 százalék (ha egyféle ellátást), illetve 49 százalék (ha többféle ellátást veszünk figyelembe) az aránya azoknak az eseteknek, amelyekben a jóléti ellátások programjainak élvezőiként ötnél több évig maradnak az ellátandók listáján (US House of Representatives – az USA képviselőházának 1994-es adata). Meggondolva a TANF munkavállalási kívánalmait, az ötéves időhátart és a kezdeti évek pénzmennyiségét, beletelik egy időbe, míg az 1996-os reformok teljes mértékben éreztetni fogják a hatásukat. Az elkövetkező öt-nyolc évben, amikor a legügyesebb segítéyzettek majd belépnek a munkaerőpiacra, és az eseti terhelés némileg csökkeni fog, főként azok a családok maradnak benn az ellátandó körben, amelyekben a legnagyobbak a szociális és az oktatási deficitek, s így a jóléti reform alapvető kihívása – a hosszú ideig ellátottakat a jóléti ellátásokból munkavállalókká tenni – igen élesen fog jelentkezni.

Hatások a professzionális gyakorlatra

A jóléti reform 35 éve alatt, négy fő szakasza során, a jövedelemmegtartás és a szociális szolgáltatások össz-szövetségi szintű jogosultságai fokozatosan visszahúzódtak, ezzel párhuzamosan viszont megerősödtek a helyi szintű felölősségek és a magánszféra szolgáltatásai. A szolgáltatások funkcióiban eltolódott a hangsúly a rehabilitatív szociális esetmunka/tanácsadás felől a munkaorientált tréning, a munkakereső aktivitások és a helyi munkaalkalmak teremtése felé. Amint az a táblázatból látható, a „welfare” irányából a „workfare” irányába, azaz a jóléti ellátások felől a munkavállalással összefüggő ellátások felé mozdult el a rendszer, s mindez természetesen befolyásolta a szociális munkások által vállalt szerepeket ezeken a területeken. Erősödött társadalmi kontrollt jelentő funkciójuk. A közsegély folyósítása a szükségletek alapján meghatározott szövetségi szintről – ami jogosultságot jelentett – áttevődött egy, a költségvetés által időben is korlátozott ideig folyósítható

juttatás szintjére, amit ösztönzők és szankciók szegélyeznek, amikor is a jóléti ügyfél fokozatosan munkavégzésre kötelezett alannyá vált. Ezek a fejlemények általában arra utalnak, hogy a jóléti ellátásokban is a piacorientált megközelítés kezd uralkodóvá válni, amikor is a jóléti közellátások valamilyen szerződéses formát öltenek a magánellátókkal kötött szerződések nyomán, s ezzel együtt egyre inkább hangsúlyozódik a hatékonyság, a mérhetőség fontossága, miközben a szociális szolgáltatások nehezen mérhető, kvalitatív típusú eredményei egyre kevésbé lesznek értékek (Gilbert and Gilbert 1989).

Milyen következményei vannak ezeknek a fejleményeknek a szociális munkára nézve, a jóléti közsegélyezés területén? 1962 óta nyilvánvalóan megváltozott a szociális szolgáltatások természete a jóléti közsegélyezésben, amikor a terápiás és tanácsadói tevékenységek lassan csaknem teljesen elmaradtak, a viselkedést módosító és a kötelező munkavállalást célzó tréningekhez képest. Stoesz (1997) szerint „senki nem vette a fáradságot, hogy kiszámolja, mi is az összköltsége annak az állam által irányított jóléti apparátusnak, amelynek a nyomonkövetés, az ellenőrzés és a szankciók kiszabása a feladata, miközben a jelenleg jóléti ellátásokból élő, kb. 5 millió család viselkedését kívánja megváltoztatni”. Stoesz arra gondol, hogy csak idő kérdése, és a TANF-ot úgy fogják emlegetni, mint a „Szociális munkások teljes foglalkoztatottságának törvényét”. Bár a TANF valóban teremthet új szociális munkás munkahelyeket, ki fog derülni, hogy vajon a professzionális szociális munkások valóban rátértek-e arra az útra, ahol a nyomonkövetés, az ellenőrzés és a szankciók kiszabása lesz a feladatuk. Specht és Courtney (1994) arról számolt be, hogy egyre nőtt az olyan szociális munkások száma, akik elhagyják közalkalmazott munkahelyeiket, és inkább a magánellátásban vállalnak munkát. A TANF tehát legfeljebb felgyorsította azt a már meglévő folyamatot, amelyet a magánosítások és a társadalmi ellenőrzés kiterjesztésének lendülete kezdett meg, és amely elkezdte aláásni a közszolgálati szolgáltatások hagyományos etosát.

A jóléti reform és a társadalmi ellenőrzés

Reform	Törvénykezési hangsúly	A kliensektől megköveteltek	Szakmai szerep
1962 a „szolgáltatás” javítása	rehabilitációs szolgáltatások, eseti munka/tanácsadás	szolgáltatás igénybevétele önkéntes részvétel a munkavállalási tréningben	klinikai/terápiás szolgáltatás koordináció/ esetgazda a munkavállalási tréningben
1967 WIN-program	„kemény” szolgáltatások munkavállalási tréning	kötelező részvétel a munkavállalási tréningben	esetgazda/tréning nyomonkövetése
1988 FAP	munkavállalási tréning és a munkakeresés ösztönzése	kötelező tréning és munkavállalás jogosultságról lemondás	esetgazda/ munkavállalás nyomonkövetése
1996 TANF	alkalmazás/időszakos ellátások, ösztönzőkkel, szankciókkal és jogról lemondással	szankciók áttekintése	időtartamok betartása

IRODALOM

- Department of Health, Education and Welfare (1974) *Social Security Bulletin*, Washington D. C., Government Printing Office
- Department of Health and Human Services (1996) *Indicators of Welfare Dependence and Well-Being Interim Report to Congress*, Washington D. C., Department of Health and Human Services
- Derthick, M. (1975) *Uncontrollable Spending for Social Service Grants*, – *Ellenőrizetlen kiadások a szociális szolgáltatások költségeire*, Washington, D. C. Brookings Institution
- Gilbert, N. (1995) *Welfare Justice Restoring Social Equity*, A jóléti törvénykezés helyreállítja a társadalmi egyenlőséget – New Haven, Yale University Press
- Gilbert, N. és Gilbert, B. (1989) *The Enabling State: Modern Welfare Capitalism in America*, A képessé tevő állam: a modern jóléti kapitalizmus Amerikában – New York, Oxford University Press
- Gilbert, N. és Terill, P. (megjelenés alatt) *Dimensions of Social Welfare Policy*, A szociális jóléti politikának dimenziói – Boston, Allyn and Bacon
- Gueron, J. (1997) *Reforming welfare with work*, A jóléti ellátások reformálása a munkával – *Public Welfare*, Fall, 45:4 pp. 13–25.
- Guyer, J., Mann, C. és Super, D. (1996) *The Timeline for Implementing the New Welfare Reform Law* – Az új jóléti reformtörvény bevezetésének időrendje – Washington D. C., Center on Budget and Policy Priorities
- Handler, J. és Hollingsworth, E. J. (1969) *The administration of social services and the structure of dependency: the views of AFDC recipients*, A szociális szolgáltatások adminisztrációja és a függőség struktúrája: AFDC ügyfelek nézetei – *Social Service Review*, 43:4, p. 412.
- Handler, J. és Hollingsworth, E. J. (1971) *The Deserving Poor: A Study of Welfare Administration*, Az érdemes szegény: tanulmány a jóléti ellátások adminisztrációjáról – Chicago, Markham Publishing
- Kernish, I. és Kishin F. (1969) *Why high turnover? Miért a nagy forgási sebesség?* – *Public Welfare*, Ápril, 18. p. 138.
- Levitan, S. és Taggart, R. III. (1971) *Social Experimentation and Manpower Policy: The Rhetoric and the Reality*, Társadalmi kísérlet és munkaerőpolitika: a retorika és a valóság – Baltimore, Johns Hopkins University Press
- McEntire, D. és Hawarth, J. (1967) *Two functions of public welfare: Income maintenance and social service*, A jóléti közsegély két funkciója: a jövedelemmegtartás és a szociális szolgáltatás, *Social Work*, 12: 1. pp. 24–25.
- Mead, L. (1986) *Beyond Entitlement: The Social Obligations of Citizenship*, A jogosultságon túl: az állampolgárság társadalmi kötelezettségei – New York, Free Press
- Piliavin, I. és Gross, A. (1977) *The effects of separation of services and income maintenance on AFDC recipients*, A szolgáltatás és a jövedelemmegtartás elválasztásának hatása az AFDC ügyfelekre – *Social Service Review*, 51. Sept. pp. 389–406.
- President's Commission Income Maintenance* (1970) Background Paper, Elnöki vizsgálóbizottság a jövedelemmegtartásról, háttéranyag – Washington, D. C. Government Printing Office
- Rein, M. (1975) *Social services as a work strategy*, A szociális szolgáltatások mint munkastratégia – *Social Service Review*, 49. Dec. p. 519.
- Smolensky, E. Evenhouse, E. és Reilly, S. (1997) *Welfare Reform: A Primer in 12 Questions*, A jóléti reform: a 12 kérdés legfontosabbja – San Francisco. Public Policy Institute of California
- Specht, H. és Courtney, M. (1994) *Unfaithful Angels: How Social Work Abandoned Its Mission*, Hülsen angyalok: hogyan feledte el küldetését a szociális munka – New York, Free Press

- Steiner, G. (1971) *The State of Welfare*, A jólét állama – Washington, D. C. Brookings Institution
- Sunger, M. B. (1984) *Generating employment for AFDC mothers*, Munkahelyek AFDC anyáknak – Social Service Review, 58: 1 p. 32.
- Swarms, R. (1997) *Welfare family advocates, once allies become rivals*, A jóléti ellátásban lévő családok képviselői, amikor szövetségesből riválisok lesznek The New York Times, March 27. p. A1
- US Bureau of Census (1992) *Statistical Abstract of the United States* Washington, D. C. Government Printing Office
- US Bureau of Census (1981) *Statistical Abstract of the United States* 1981, Washington, D. C. Government Printing Office
- US House of Representatives (1994) *Overview of Entitlements Program: 1994 Green Book*, A jogosultsági program áttekintése: 1994-es zöld könyv – Washington, D. C. Government Printing Office
- Welfare to Work* (1997 'Data File', 6: 16 (August 25th)

Fordította Pik Katalin

Megjelent a *Beszélő* decemberi száma!

- Seres László a médiaegyensúlyról
- „A bíróságok egyetlen hatalma az ítékezés” – beszélgetés Arych neierrel, a Human Rights Watch nemzetközi emberi jogi szervezet egykori igazgatójával, a New York-i székhelyű Open Society Institute elnökével
- Vágvölgyi B. András a Fideszről
- Eörsi István Végel László könyvéről
- Bozóki András Aczél Györgyről és Pozsgay Imréről
- Fónagy Zoltán 1848-ról (II. rész)
- Összeállítás 1968-ról Rév István tanulmányával
- Beszélő évek, 1980: Klaniczay Gábor esszéje, Tischler János, Tábor Ádám, Hegedűs B. András és mások írásai
- Irodalmi kvartett Tandori Dezső *Vér és virághab* című regényéről
- Tandori Dezső írása Kornis Mihálynak ajánlva

DIÓSI ÁGNES*Értelmiségi roma nők – II.***A pszichológus: Mendi Rózsa**

– Két nagyon erős embernek a gyereke vagyok. Az Anyu olyan volt, mint a gyökér, ami belekapaszkodik a földbe: megtartó erő a családban. Neki volt *orra*. Ő érezte azokat a szagokat, amelyek ahhoz kellettek, hogy életben maradjunk. Az Apuban meg olyan fokú finomság és érzékenység volt, amit én azóta is mélységesen tisztellek és szeretek benne. Kifejezetten intellektuális, introvertált típus volt gyerekkoromban, és most is az. Ma már tudom, hogy erre a két emberre együtt hasonlítok. Az élni akarás és az erő: ötször elájulok, földre esem és újra felállok – ez az Anyu. És az a fajta jóindulat, amit nem nagyon tapasztaltam másoknál, meg szinte már kóros becsületesség – ezt az Apámnak sikerült átörökítenie. Mindig tudom, hogy mikor vagyok az Anyu, és mikor vagyok az Apu.

Mind a ketten vidékről, Bács-Kiskun megyéből kerültek Budapestre. Azt csak családi beszélgetésekből tudom, hogy a Haller tér környékén, valami barakkban kezdték a közös életüket. Nagyon szép ember volt mind a kettő. Anyu tizenhat évesen szült meg engem, négy napig vajúdott velem, emiatt tönkrementek a hasi szervei, tizenhárom műtétje volt az évek során. Apu huszonhat évesen külsőre teljesen olyan volt, mint Franz Kafka. Még a mozgásai is. Az első östehetség a családban. Anyu családjában is, Apuéban is mindig mindenki a zenélésből élt. Apu nyolc-kilenc éves lehetett, amikor azt mondta az apjának, hogy ő nem tanul zenét, mert nem engedi, hogy száz forintért bárki megalázza. Ez a negyvenes évek elején történt. Utána, az ötvenes években mind a két családban tragikus változás zajlott le. A muzsikusság megélhetésből és ebből az identitásból segédmunkás létbe kényszeríteni ezeket az embereket: tragédia volt. Nem is élték túl lelkileg, és ez számos testi betegség forrása is lett. A nagyszüleim már nem voltak fiatalok, amikor ezt a változást meg kellett tenniük. Apu az ötvenes években volt középiskolás, polgári után élelmiszer-ipari technikumba ment. Érdekelte a költészet – verseket írt –, meg a politika – tizenhárom évesen A tőkét olvasta, persze a családban senki sem értette. Az iskolában értékelhették, mert harmadikban ki akarták küldeni a Szovjetunióba tanulni, de az apja nem engedte. Akkor szakadtak meg a tanulmányai. Az tartotta életben, hogy állandóan olvasott. Nagyon magányos és befelé forduló lett. Gyerekkoromban mindig mesélt, hogy az iskolában ott volt a neve a dicsőségtáblán, de nem tanulhatott tovább. Végül villanyszerelő lett belőle. De ő tanított meg minket arra, hogy a könyv

a legjobb barát az életben. Attól mindent megkapunk. Anyu is jó képességű volt, noha nem fejezte be az általános iskolát, kimaradt nyolcadikból. Mindig dolgozott.

Azt gondolom, máig kiható, fontos momentum, hogy Anyu áldást kért rám. Amikor terhes volt velem, bement a templomba, letérdelt, és azt kérte az Istentől, hogy ez a gyerek áldott legyen. És valóban, a lelkem legmélyén mindig transzcendens kapcsolatom volt az Istennel. Nem járok templomba, nincs szükségem rá, hogy egy gyülekezettel hallelujázzak, meg hogy mások mondják meg, mit kell tennem és gondolnom – nekem ez személyes ügyem. A mindennapjaimat az Isten árnyékában élem. Ezért tudtam annyi mindent elviselni az életben. Nem gondolom, hogy boldog vagyok, azt nagyon korán elveszítettem, de a legfontosabb képességem az, hogy másoknak tudok boldogságot adni. És azt gondolom, az a feladatom, hogy akik az én vonzaskörömbe kerülnek, azok felismerjék, hogy mit kell nekik csinálni. Segítőként vagyok jelen. Ezt egyre erősebben érzem. És ez legalább olyan örömet tud adni, mintha megkapnám azt a harmóniát, ami másokat boldoggá tesz. Harmincnyolc éves koromra is megőriztem valamit a gyermeki tisztaságból, és nem tudok erről lemondani. Hiába szeretnék a mai értékrend szerinti materiális felnőtt lenni, meg olyan praktikus, nem megy, mert belül egészen más van. Olyan értelemben, mint például a húgom, én nem tartom magam hívőnek, se vallásosnak. Van az életemnek valami, keretek közé nem szorítható transzcendens tartalma, és ez a meghatározó.

Szüleim nagyon korán betegek lettek, mind a kettőt leszázalékolták, tényleg klasszikus, mély szegénységben éltünk, mégis lelki gazdagságban, nagy-nagy szeretetburokban. Előfordult, hogy a tél kellős közepén nem volt csizmám, szteppcipőben mentem iskolába. Két-három éves koromban kiderült, hogy imádok táncolni, és akkor az Anyu beíratott egy magán balettiskolába, ahova tizenkilenc éves koromig jártam. A szüleim ezért rengeteg mindenről lemondtak. Voltak a balettvizsgák, mindig elő kellett teremteni a pénzt, kölcsönkértek, szóval nagyon nehéz volt. Egyszer abba is kellett hagynom. És olyan depressziós lettem, hogy azt mondta a pszichológus, azonnal írassanak vissza, mert enélkül nem tudok felépülni. Nekem nagyon nagy örömet okozott a tánc. Számomra a színpadon minden megszűnt. Felmentem, és onnantól kezdve csak a zene és a tánc létezett. Ebben az iskolában mindenkit felkészítettek ORI-vizsgára. Ketten voltunk cigányok, mind a ketten óvodás korunktól jártunk. És amikor a mi időnk érkezett el, minket nem készítettek fel. Szerintem ez nem volt véletlen. Megakadályozták, hogy befejezhessük, papírunk legyen róla. És akkor úgy éreztem, hogy a sok befektetés, a szüleim áldozata hiábavaló volt.

A tánc mellett azért más is fontos volt. Negyediktől kezdve érettségiig minden szavalóversenyen indultam, és középiskolás koromban a budapesti versenyt megnyertem. Gondoltam rá, hogy színésznő is lehetnék. Szakközépiskolába jártam, mert a szüleim azt mondták, hogy gimnáziumi érettséggel nem lehet mit kezdeni, kell egy szakma is. És mivel az Anyuék mindig betegek voltak, én legtöbbször a fehérvölgyes orvosokat láttam a kórházban, ezért aztán az egészségügyi szakközépiskolát választottam. Nem bántam meg, mert az is közel állt hozzám, érdekelt, és szakmai tárgyakkól nagyon

jó voltam, jó diagnózisokat tudtam készíteni. Hetedikről kezdve minden nyáron dolgoztam valahol, hogy az őszi iskolakezdésre megkeressem a pénzt – ez az én feladatom volt. Középiskolás koromban kórházban dolgoztam, és nagyon szerettem. Nem gondoltam arra, hogy különórákra járhatnék, ahogyan mások tették, akik az orvosira készültek. Elfogadtam, hogy erről le kell mondanom.

Osztályfőnököm, egy végtelenül kulturált, nagyon szép nő – talán a példaképem is – különösen odafigyelt rám a középiskolában, azt hiszem, én voltam a kedvence. Meghívott a lakására, a Rózsadombra, amikor leérettségiztünk, a nyaralójába, szóval kivételezett helyzetben voltam. Ő mondta, hogy tovább kell tanulnom, mert olyanok a képességeim. A szüleim akkor már nem mondták, de ez egyenes út volt. Jelesen érettségiztem és azonnal felvettek a gyógypedagógiai főiskolára. A főiskola sem okozott nehézséget. A probléma az volt, hogy húszévesen megszülettem az első gyermekem, és nem tudtam mit kezdeni ezzel az egésszel. A boldogságot akkor veszítettem el.

Nem szerelmi házasságot kötöttem. Férjem részéről talán az volt, részemről egyáltalán nem, erre nagyon korán rájöttem. De ha az ember a kilencedik kerület szegényrészén lakik, akkor hiába jár főiskolára, meg balettiskolába, ennél sokkal meghatározóbb a környezet: a szoba-konyha világa, a körfolyosó, a házmester; hogy abban a házban mi voltunk egyedül cigányok, és bármi történt, először minket találtak meg. Ez mélyen beleivódik az emberbe. Így aztán nem is gondoltam arra, hogy egy párkapcsolatban minden vonatkozásban kapcsolatnak kell lennie két ember között. A férjemet tiszteltem, a mai napig. Tudom, hogy jó ember. De ez nem az én választásom volt. Nagyon korán rájöttem, hogy nem ő az, akihez én tartozom. Viszont az anyám nagyon megszerette, és ő az anyámmal kötött szövetséget. Főiskolás lettem, szüleim betegek voltak, házasságuk is megromlott. Anyámnak kialakult egy kapcsolata, valószínűleg úgy érezte, ez az utolsó lehetőség az életében, viszont biztonságban akarta tudni a családot. Férjem dolgozott, munkásszállón lakott, amikor megismerkedtünk, rendes volt, anyagilag is lehetett rá számítani. És én akkor lettem terhes, amikor szakítani akartam. Ott ült kétségbeesetten, és megsajnáltam. Két választásom volt: vagy elvetetem a gyereket, vagy megtartom és férjhez megyek. És úgy éreztem, hogy meg kell szülnöm ezt a gyereket. Apu velünk maradt, amikor férjhez mentem, és én újra depressziós lettem. Addig nyitott voltam a főiskolán, olyan valaki, akire oda kell figyelni. Olyan mély válságba kerültem akkor, hogy ha a nevemet mondták, sírógörcsben törtem ki. Vizsgatanítások voltak, és bárhogy felkészültem, nem jött ki hang a torkomon. Minden másképp alakult, mint ahogy elképzeltem, milyen lesz, ha férjhez megyek, gyereket vállalok. Kalitkába kerültem: mindent megkaptam, csak a szabadságot veszítettem el.

Befejeztem a főiskolát, jeles diplomával.

Beléptem a GYIVI-be. Elég sok roma családdal és gyerekkel találkoztam; sokan kerülnek állami gondozásba. A Gyermek- és Ifjúságvédő Intézet hivatalnoka voltam, de én nem tudok hivatalos kapcsolatot kialakítani. Soha nem féltem sehova bemenni, soha nem kértem rendőri segítséget, bármilyen időpontban ki mertem menni egy családhoz. Amitől a többiek féltek, attól én nem féltem. Értettem őket; megláttam bennük az Istent. Ezt ők is érezték,

és bizalommal voltak hozzám. Külön élmény volt nekik, hogy ugyanolyan kreol bőrű ember jár hozzájuk, mint amilyenek ők maguk is. De amikor szakmailag úgy gondoltam, hogy nem a szülőnek van igaza, akkor hiába jött azzal, hogy „te is cigány vagy”. Olyan is volt, aki lebüdöscigánykurvázott, megígérte, hogy az urával kitapostatja a belemet, én ezt úgy vettem, mint ami ebbe a munkakörbe belefér. Ez egy örökbefogadási ügy volt. Három évig nem néztek rá a szülők a gyerekre. Mentem hozzájuk, mondtam, hogy hol van a gyerek, látogassák meg, nem történt semmi, és akkor én úgy gondoltam, hogy a gyereket örökbe kell adni. A munkatársaim előttem úgy szidták a romákat, mintha én már nem lennék cigány. És amikor szóvá tettem, akkor tudatosodott bennük, hogy én vállalom az odatartozást.

Sok családnál csak az anyagi biztonság hiányáról volt szó. És tíz év után úgy éreztem, hogy ez egy nemes feladat, de én nem tudom tehetetlenül végignézni mások tehetetlenségét. Elmentem családsegítőbe, mert azt reméltem, hogy ott több eszköz lesz a kezemben a segítséghez. Tévedtem. De arra is rájöttem, a GYIVI-ben is, a családsegítőben is, hogy ami leginkább gyógyít, az a személyes emberi kapcsolat. Ha hiszel a másikban. Ha odafigyelsz rá. Ha olyan dolgokat látsz meg, amire mások eddig vakok voltak. Ettől hihetetlenül mozgásba lendülnek az emberek. Aki kábítószeres volt, annak lesz ereje, hogy kilépjen ebből, elkezdjen dolgozni; új szerelem jön az életébe, mert ha a pozitív változás elkezdődik, akkor az vonzza a pozitív dolgokat. Egykori állami gondozottak jutottak lakáshoz – volt az Esély-ben egy ilyen program. Másokért mindig nagyon tudtam harcolni. Szóval, ha így vizsgálom, tiszta a lelkiismeretem. Emberek, akikkel talán tizenöt éve volt valamilyen kapcsolat, megismernek az utcán. Fontosnak tartom, hogy az ember becsülettel dolgozzon. Ha azt érzem, hogy tehetetlen vagyok, az akkora nyomással nehezedik rám, hogy nem tudom elviselni. Az Esély családsegítőben négy évet töltöttem – egy idő után már ott is ezt éreztem. Tizenkét évig tartó házasságomból két gyermekem született. Ezért hálás vagyok a sorsomnak és a férjemnek. De az együttélés nem ment tovább. Hittem, hogy megtalálom, akivel harmóniában tudok élni. Közben beíratkoztam a pszichológiára. Gyerekek. Munka. Tanulás. A beteg apám. Szerelem. Aki szerint én már teljesen elmagyarosodtam. Mondta, asszony főzőkanállal a kezében készüljön a vizgára. Hát úgy is sikerült a vizsga. Lezártam azt a kapcsolatot, és egyszer megint úgy éreztem, hogy az erőm végére értem.

1995-ben alakult meg a Roma Polgárjogi Alapítvány, ezen belül szabadegyetem, láthatatlan kollégium. Megtaláltam a helyem: vezettem önismereti csoportokat. Kikristályosodott a Romaversitás gondolata: az eszmei és gyakorlati tartalmát is sikerült kidolgozni az utóbbi fél évben. A programot a Soros Alapítvány támogatja. A mi dolgunk, hogy a pályázaton a pénzt megszerezzük és a működést megszervezzük; ez lett az új munkaköröm. A programba jelentkezők felvételi vizsgát tesznek. Van egy felvételi bizottság, egyetemen, főiskolán tanító docensekből, professzorokból: nagy tudású emberek válogatják ki őket. Onnantól kezdve, tanulmányi szerződés alapján, a szakmai célokat már a ttorral együtt fogalmazzák meg. Mindenki mellett van egy tutor, aki a szakmai fejlődését segíti. A tutort a hallgató választja. Ha jogász, jogászt kell választania, ha néprajzos, akkor néprajzost, ha filozófus, filozó-

fust... és elég nagy nevek kerültek be. Visszaemlékeztem minden szorongásomra, „gyermekbetegségemre”, amit átéltem a főiskolán, egyetemen; hogy mi okozott nehézséget, mihez nem éreztem bátorságot. És láttam, hogy a tutor irányításával összeomlik minden hibás elképzelés. Ha valakinek egy neves ember a tutora, és abszolút emberi kapcsolatba tudnak kerülni egymással, ettől a dolgok helyre kerülnek. Diákok is, tutorok is, elég magas ösztöndíjat kapnak. Havonként van közös program, ezt a diákok szervezik, ők jelölik meg a közös témát, amivel foglalkozni akarnak, ők kérik fel az előadót.

Úgy látom, nagyon szélsőséges folyamat indult meg a romáknál. Egy részüket a fizikai létezéshez való jogot is elveszíti, más részükből, ezekben a fiatalokban hihetetlen erős ambíciók ébrednek fel. Van, aki több egyetemen tanul egyszerre, vagy egymás után szerez két-három diplomát. Nagyon féltetem őket a konfliktusoktól, amiket majd meg kell élniük. És az kegyetlenül nehéz, hogy miután az ember leküzdött számos akadályt, megcsinált rengeteg dolgot, akkor megkapja orvosként is, tanárként is azoktól, akiktől egyáltalán nem várná, mert hiszen értelmiségiek, felvilágosultak, azonos képzettségűek, szemük lehetne az értékek meglátására – ugyanazt a bánásmódot, amit gyerekkorában a lakókörnyezetében. Párkapcsolatban sem fog semmi úgy működni, ahogy kellene. Eszelős, hogy mit tudnak művelni a nem cigány szülők a fiatalok ellenében, akár lesz házasság a kapcsolatból, akár nem.

Attól is félek, hogy be fog következni ugyanaz, ami a zsidók esetében bekövetkezett. Mert a cigányság munkanélküli, elesett részével, ugye, az a baj, hogy „a társadalom nyakán élősködik”. A felemelkedő részével meg az lesz a baj, hogy „elveszi az életerét” a magyarok elől.

Elveszítettem a reményt. Ez egy nagyon pici ország és nem bízhat senkiben. Itt mindig minden megtörténhet. Sokszor volt olyan történelmi pillanat, amikor a külvilág abszolút közönnyel fogadott mindent: az '56-os forradalom következményeit például, vagy azt, hogy léteznek koncentrációs táborok...

Lelkiismeret-furdalásom van amiatt, hogy nem tudom, mit adtam a gyerekeimnek, és mit vettem el tőlük. Biztos, hogy sok mindentől megfosztottam őket. És az a legnagyobb baj, hogy érzik: nem vagyok boldog. Hogyan győzzem így meg őket a tanulás, az értelmiségi lét értelméről?

Azt sem tudom, mi köt ehhez az országhoz. Néha úgy érzem, minden fájdalom nélkül el tudnám hagyni. De azt sem tudom, mit kereshetnék máshol.

Tavaly, egy középiskolás táborban a fiamat megverték a szkinhedek. Az apja volt az egyik táborvezető. Este elment sétálni két lánnyal, amikor rájuk támadtak. A lányokra rákiáltott: fussanak. Ő ottmaradt, tehetetlen áldozatnak. Két helyen beszakadt a feje. Agyon is üthették volna. A feljelentés nyomán semmi sem történt. Most már nem is akarom bolygatni az ügyet. Nincs szükség rá, hogy kihallgatásokon újra mindent átéljen...

SZÁSZ ANNA

A Névtelen Alkoholisták Magyarországon

„A Névtelen Alkoholisták olyan férfiak és nők közössége, akik megosztják egymással tapasztalataikat, erejüket és azon reményüket, hogy megoldhatják közös problémájukat, valamint segíthetnek másoknak az alkoholizmusból a józanság útjára lépni.

A közösséghez való tartozás egyetlen feltétele az ivással való felhagyás vágya.

Az A. A.-tagság nem jár illetékkel vagy díjjal: mi önellátóak vagyunk a saját kozzjárulásainkból.

Az A. A. nem szövetkezik semmiféle szektával, felekezettel, szervezettel vagy intézménnyel: nem hagy jóvá és nem ellenez semmi külső állásfoglalást.

...Elsődleges célunk józannak maradni és más alkoholistákat a józanság útjára segíteni.”

Tíz éve annak, hogy az USA-ban akkor már több mint fél évszázadra visszatekintő, és a második világháború után a nyugati típusú demokráciákban is teret hódító Névtelen Alkoholisták (Alcoholics Anonymous, a mindennapokban csak a kezdőbetűket használják: A. A.) mozgalma Magyarországon is megjelent. 1988 nyarán Budapesten alakult meg az első, valamivel később Pécsen a második csoport. A nyilvánosság előtti első fellépésük, amelyre 1990 májusában, a FÉSZEK klubban került sor, visszhangtalan maradt. De még ma, tíz év eltelte után, egy meglehetősen szűk kör kivételével, az A. A. a legkülönbözőbb képzettségű, akár humánszakmákat űző értelmiségiek előtt is ismeretlen.

Ennek bizonyára több oka van. Az egyik magában a mozgalomban rejlik. Az A. A. működését, a tagok magatartását, mindenütt, ahol léteznek csoportjai, az ún. 12 Hagyomány szabályozza. A 11. Hagyomány így szól: „*A nagy nyilvánossággal való kapcsolatunk nem a hírverésen, hanem a vonzóerőn alapul. Személyes névtelenségünket a sajtó, a rádió és a film szférájában egyaránt meg kell őrizniünk.*” A névtelenség ellenére azonban, ha ez látszólag paradoxon is, a nyilvánosság az A. A. működésének sine qua nonja. Az USA-ban a mozgalom és a sajtó között már a kezdeti időszakban szoros kapcsolat épült ki. „Tapsztalt újságírók – bár hitetlen Tamások – mindent megtettek, hogy az A. A. üzenetét továbbítsák. ...A sajtó berkeiben a riporterek barátainknak tekintették magukat.” Sőt, a névtelen szerző, aki kötetbe foglalta és magyarázatokkal látta el a 12 Hagyomány keletkezésének történetét, a következőket írja: „*Világszerte, minden néven nevezhető, bőséges és*

kedvező publicitás volt a fő tényező abban, hogy alkoholisták csatlakoztak közösségünkhöz.”

Ezzel szemben Magyarországon az A. A., noha az alkoholizmus közvetlenül vagy közvetve a lakosság legalább 10 százalékát érinti, csak nagyon gyéren és alkalomszerűen kapott nyilvánosságot. Ez részben a magyar sajtó struktúrájából, a hatalmi viszonyokból, az újságírók politikára orientáltságából, végső soron a civil társadalom kezdetlegességéből fakad.

A másik ok lényegében ugyanaz. Magyarországon a szocializmus évtizedei alatt nem létezett civil társadalom és eleve nem jöhetett létre olyan par excellence civil, önszerveződésre és önsegítésre épülő, minden külső intézménytől és tekintélytől független szervezet, mint az A. A. (Lásd a fent idézett alaptételeket.)

A nyolcvanas évek elején alakultak ugyan beteggyesületek és klubok, ezek azonban, bár nem becsülöm le a jelentőségüket, többnyire tekintélyes szakemberek vezetése alatt működnek, és szinte kivétel nélkül létükben függenek az állam támogatásától.

Valójában az A. A. éppen azt a lehetséges modellt szolgáltathatta volna, amely a magyar társadalomból hiányzott – és valószínűleg hiányzik mind a mai napig. Amely társadalom azért nem mutatott – és a jelenben sem mutat – iránta érdeklődést, mert ez a modell nem volt és nincs beépítve a társadalom korábban kialakult és igencsak szívósnak bizonyuló konvencionális kapcsolatrendszerébe.

Az A. A. eredete, tanításainak forrásai

Az A. A. eredetmítosza, bár a mozgalomban a mítosz szerepét tölti be, valószínűleg eseményeken és történéseken alapszik. A mítosz mindkét szereplője létező személy.

...A New York-i tőzsdeügynök és az Akron városában élő orvos találkozása 1935 júniusában, és mindaz, ami ebből a találkozásból létrejön, mondhatnók, jellegzetes amerikai sikertörténet. Lehet, hogy valóban az. Ám a kezdetektől máig az A. A. világmozgalommá nőtt, óvatos becslések szerint több mint kétfélmillió tagja van, 141 országban 90 ezer csoportja működik.

...Az A. A. első írásbeli dokumentuma az 1939-ben *Névtelen Alkoholisták* címmel megjelent kötet, a Nagy Könyv, ill. Kék Könyv (az előbbi jelzőt azért kapta, mert vastag papírra nyomták, az utóbbit a borító színe miatt), amely az alapítók: a tőzsdeügynök, Bill és a sebészorvos, dr. Bob felépülésének történetét tartalmazta, negyven másik esetleírással egyetemben. Az Előszóban in statu nascendi figyelhetők meg a mozgalom később kristályos formában kialakult alapelvei. „Mi, Névtelen Alkoholisták, több mint százan vagyunk, férfiak és nők... E könyv fő célja, hogy leírja: *pontosan hogyan is épültünk fel...* Úgy gondoljuk, hogy tapasztalatainknak ez az összegzése mindenkinek nagy segítségére lesz az alkoholisták megértésében. Sokan nem fogják fel, hogy az alkoholista nagyon beteg. Abban is biztosak vagyunk, hogy életmódunk példája mindenki számára tanulságos lehet...”

Fontos, hogy névtelenek maradjunk... Nagyrészt üzletemberek és szak-

emberek vannak közöttünk... Reméljük, megértik, hogy az alkoholistákkal végzett munkánk nem a főfoglalkozásunk...

Nem vagyunk a szó hagyományos értelmében vett szervezet. Nincs nálunk sem tagdíj, sem illeték. Tagjainktól egyetlen dolgot kívánunk meg, hogy őszintén kívánják abbahagyni az ivást. Nem kötődünk semmiféle valláshoz, szektához vagy felekezethez, nem állunk ellentétben senkivel. Egyszerűen csak segíteni szeretnénk a szenvedőket..."

Az elmúlt évtizedekben a saját irodalmi tevékenységükön túl, könyvtáryira duzzadt az A. A.-val foglalkozó, főként angol nyelvű irodalom. Magyar nyelven az A. A. eredetéről, szellemi előzményeiről, magáról a mozgalmról mindeddig egyetlen tudományos igénnyel íródott, összefoglaló jellegű munka született. Dr. Kelemen Gábor pécsi pszichiáter tanulmánya *Alcoholics Anonymous. avagy a józanság filozófiája* eredetileg az *Alkohológia* című folyóirat 1989-es évfolyamának 4. számában jelent meg, majd a szerző egyéb tanulmányaival együtt az *Addikciók széles spektruma* című kötetben. (1994. Kiadta az Országos Alkohológiai Intézet.)

A fent idézett tanulmányában írja, hogy: „Az A. A.-mozgalom közvetlen előtörténetét tárgyaló munkák négy fő mozzanatot emelnek ki. E tényezők sorában az első a híres svájci pszichoterapeuta, C. G. Jung nevéhez és egyik betegéhez kapcsolódik...” Ez a páciens egy gazdag amerikai bankár, akit Jung sem tudott a krónikus alkoholizmusából kigyógyítani. Miután egy hosszú kezelés után visszaesett, Jung azt mondta, hogy: „sem a további orvosi, sem a pszichiátriai beavatkozástól nem várható javulás, talán... ha csak ritka esetben is, egy szellemi vagy vallási élmény elvezethet a talpra állító megtéréshez.”

A bankár a spiritualista Oxford-csoporthoz csatlakozott, és valóban sikerült felépülnie. Ezek után találkozott egy ugyancsak krónikus alkoholizmusban szenvedő barátjával, aki a bankár történetének hatására szintén tagja lett egy Oxford-csoportnak. Ő volt az, aki megtérésének élményéről beszámolt az akkor már testileg-szellemileg mélyponton lévő Bill W.-nek. Kettőjük találkozása az A. A. előtörténetének második mozzanata. A harmadik mozzanat, hogy Bill részt vesz egy elvonókúrán: „A kórházban mélyülő depresszió lépett föl, amely egy extatikus-spirituális élménnyel oldódott föl.” Ugyanakkor „kezébe került a neves pragmatista filozófus és pszichológus, William James: *A vallásos élmény változatai* című könyve...” Ezek hatására ráébred arra, hogy milyen fontos, ha a megtérésről beszélni tud egy másik alkoholistával, ha „a megtérés lehetőségének üzenetét egy alkoholista adja tovább egy másik alkoholistának”.

Végül a negyedik mozzanat: a már száraz Bill 1935 májusában üzleti ügyben Akronba utazik. Itt történt, hogy egy délután ellenállhatatlan ivási kényszer fogta el, egyszersmind páni félelem. Úgy érezte, csak egy másik alkoholistával való beszélgetés segítheti abban, hogy józan maradjon. Egy pap és egy Oxford-csoporthoz tartozó nő segítségével találkozott az alkoholista és narkomán dr. Bobbal. „A beszélgetés nemcsak Billt nyugtatta meg, de Bobnak is a szívéig ért.” Egy utolsó lerészegedéssel ő is végső búcsút vett az alkoholtól. Mindez 1935. június 10-én történt. Az A. A. történetét ettől a naptól kezlik.

Hazai kísérletek

A szocializmus évtizedei alatt Magyarországon működött az Alkoholelles Országos Bizottság, amelynek kiadásában jelent meg az Alkohológia című folyóirat, értékes és érdekes, szociológiai ihletettséggű tanulmányokkal. Rendszeres gazdasági számításokat végeztek és közöltek, hogy mennyibe kerül az államnak az alkoholizmus. Működtek ambuláns alkoholgondozók. Kórházak pszichiátriai osztályán végeztek elvonókúrát. Az országban volt néhány kifejezetten alkoholisták gyógyítását szolgáló alkohológiai osztály. A hetvenes évek második felében létrehozták az ún. AE – Alkoholelles – klubokat, amelyek jellegüket, hangulatukat tekintve, leginkább kocsmára emlékeztettek, azzal a nem elhanyagolható különbséggel, hogy e klubokban nem mértek italt. Mindezek mellett, illetve mindezekén kívül működött a Nagyfai Munkaterápiás Alkohollevonó Intézet a nagyfai törvénynek nevezett, 1974. 10-es tvr. alapján. Dr. Kelemen Gábor a már fentebb említett tanulmányában nem nevezi ugyan meg Nagyfát, de igen valószínű, hogy arra vonatkozik a következő passzus: „Az alkoholisták létezésükkel elégtettek ki egy rejtett, de nagyon is valóságos bűnbakképző szükségletet. ...kialakul, mégpedig az egészségügy égisze alatt egy, az alkoholisták önvédelmét és autonóm méltóságát figyelmen kívül hagyó agresszív »segítő« intézményhálózat... A segítség elemei között szerepelt egyebek között a saját hozzátartozó elleni följelentésre bátorítás, a bűncselekmény nélkül börtönszerű kezelésre kényszerítés gyakorlata, a rendőri felügyelet mintájára szervezett kötelező gondozás, a táppénz megvonása stb.”

A valóságos helyzet a fent leírtnál is rosszabb volt. A 10-es tvr. (az Elnöki Tanács által hozott törvényerejű rendelet) maga volt a jogi abszurditás, amikor egészségügyi szervezetek, vagy egyszerűen csak az egészségügyben dolgozó személyek (például védőnő) javaslatára bírói ítélettel az alkoholistát két év kötelező alkohollevonó kúrára Nagyfára beutalták. Minden jogrendszer megcsúfolása volt, hogy az eljárást bárki, családtag is kezdeményezhette. Az intézmény neve nagyfokú manipulációra adott lehetőséget, amikor egészségügyi intézményként tüntették föl, jóllehet a szegedi Csillagbörtön rabgazdasága volt, és ha néhány részleggel kibővítették is, változatlanul a Büntetésvégrehajtás Országos Parancsnokságának irányítása alatt működött. Voltak egészségügyi alkalmazottai, dolgozott az intézményben pszichológus, nevelőtanár, de az intézmény jellegéért a helyben lakó, régóta ott dolgozó őrséggel folytatott egyenlőtlen küzdelemben az egészségügyi személyzet alulmaradt. Mindent összevéve: Nagyfa nem munkaterápiás intézet volt, hanem kényszermunkatábor. Olyan hely, ahol nem volt ritka az öngyilkosság, és ahol különösen kiszolgáltatottak voltak a nők.

Úgy gondolom, nem szorul bizonyításra, hogy az ivási szokásokat illetően a magyar társadalom rendkívül ambivalens. Itt most nem kívánom azokat a történeti okokat felsorolni, amelyek a korábbi szokásokat megváltoztatták és azokat a csoportokat, rétegeket is bevonták az össznépi fogyasztásba – nőket, fiatalokat –, amelyek ebből korábban kimaradtak. A kádárizmus évei alatt az együttívás – munkahelyi ünnepek, névnapozás stb. – a csoporthoz tartozás feltétele és kifejeződése. Aki ebből kimaradt, az gyanússá, ugyan-

akkor az, akiről bebizonyosodott, hogy alkoholista, azaz beteg, az megbélyegzett emberré vált. „Ahol manapság valaki megkaphatja az alkoholista minősítést, az az egészségügy...” – írja Kelemen Gábor, és hozzáfűzi: „Ma Magyarországon az A. A. és az Al-Anon csoportok kivételével minden olyan szituáció, ahol az alkoholista alkoholistaként szerepel, *vádoló* szituáció... A szembenállók (orvos és beteg) viszonyát a kölcsönös ellenszenv és projekciók uralják, a szituáció nem a fejlődése és a hídépítése, hanem a probléma konzerválása.”

Tegyük hozzá: ez független a szereplők szubjektív szándékától. A fent leírt szituáció magából a struktúrából következik. Az egészségügy bármelyik területén az orvosok és a beteg közötti kapcsolat nem párhuzamosságon alapszik, hanem a fölé-, illetve alárendeltségen. Az alkoholizmus azonban nem közönséges betegség, és az alkoholista sem csak a szó közönséges értelmében beteg.

Természetesen, és ezt nem volna tisztességes elhallgatni, Magyarországon az alkoholisták megmentésére folytak igen nemes szándékú kísérletek. Mindenképpen meg kell említeni Levendel László nevét, aki tüdőgyógyászként és egészségpolitikusként három évtizeden keresztül harcolt, hogy az alkoholisták gyógyítására államilag több pénzt és nagyobb figyelmet fordítsanak, és aki a saját osztályára a legkülönbözőbb társadalmi rétegből származó alkoholista betegeket befogadta és gyógyította.

Ugyancsak meg kell említeni Avar Pál nevét, aki nemcsak alkoholisták egyéni csoportterápiájával foglalkozott, hanem tevőleges szerepe volt abban, hogy az A. A. Magyarországon is megalakult.

Az első találkozó

Az A. A. hazai kezdeteit némi balladai homály fedi. Hallottam olyan változatot, hogy még a hivatalosan bejegyzett első csoport működése előtt egy pesti, belvárosi lakásban tartottak összejöveteleket. Ha ez igaz, csak azt bizonyítja, hogy komoly igény volt arra, amit az A. A. képvisel.

A nyolcvanas évek végefelé több irányból indul meg a honosításra irányuló kísérletezés, illetve szervezés. Helmut, aki Németországban él, az ot-tani A. A. tagja, de anyai ágon magyar, az elsők között próbálkozik. Egy fővárosi intézmény vezetőjét szeretné megnyerni a mozgalom számára. Elutasítják. Később Pécsen, dr. Kelemen Gábornak segít létrehozni egy csoportot. Közben László, aki az aktív korszaka végén, ami az ő esetében közel harminc év, meg akar az alkoholtól szabadulni, egy ismerőse tanácsára fölkeresi dr. Avar Pált. László eredeti szándéka, hogy az Esperal nevű gyógyszer beültetésére vállalkozik. (Az Esperal az Anticolhoz vagy Antetilhez hasonló, az alkohollal összeférhetetlen szer, ha ráisznak rosszullesz, sőt halált okozhat. Jelenléte a szervezetben állandó fenyegetettséget jelent. Avar Pál, aki részben a szakirodalomból, részben amerikai tanulmányútján a gyakorlatból ismerkedett meg az A. A.-val, lebeszélt erről páciensét. A beültetés alternatívájaként az önsegítő közösséget ajánlja.

A véletlenek összjátéka, hogy Helmut és László jó barátok. Egy meghívás

és László in vivo tanulmányozhatja az A. A.-t Németországban, nagyvárosok és kistelepülések gyűlésein. Hazajövele után pedig megalakítja az első csoportot. Az első találkozó dátuma, amikor az A. A. minden gyűlésen elhangzó önmeghatározását „A Névtelen Alkoholisták olyan férfiak és nők közössége...” magyar nyelven felolvasták: 1988. június 17.

A következő év tavaszán jött létre a pécsi csoport.

1990-ben, egy korabeli jelenléti lista tanúsága szerint Budapesten heti három összejövetelt tartottak, plusz egy zártkörűt, vidéken kettőt. Egyet Pécsen, egyet Békéscsabán.

Mit tud az A. A.?

Mit tud, amit mások nem?

Hogy lehet egy olyan betegséget, mint az alkoholizmus gyűlésekkel és gyűléseken gyógyítani?

Továbbá: mennyire adaptálható egy mozgalom, amely a miénktől merőben eltérő kultúrában gyökerezik? Miként honosodhatnak meg a mi számunkra idegen rítusok s szokások?

És legfőként: miként működik egy olyan szervezet, amelyik a szó általunk ismert értelmében nem szervezet?

Bizonyára még számos kérdést lehetne az A. A.-val kapcsolatban föltenni. Számomra hosszú időn keresztül jelentettek rejtélyt. Ma sem merem állítani, hogy alapos ismeretekkel rendelkezem, jóllehet 1990 májusa óta állok velük kapcsolatban. Vannak köztük barátaim, részt vettem nyitott gyűléseken, sok mindent elolvastam. De nem vagyok alkoholist. Nem éreztem azt az alkoholszomjat, amiről a lassan nyolc éve józan Karcsi azt mondta, hogy körülbelül olyan, mint amikor valakinek két percnél tovább víz alá nyomják a fejét. Nem tudom milyen a filmszakadás, amikor az ember reggel úgy ébred föl, hogy nem tudja mi történt vele előző este, hol volt, kikkel, mit tett, mit mondott. Nem tudom milyen az, amikor már semmi nem fontos, sem a gyerekek, sem a férj vagy feleség, sem a munkahely, sem az otthon, csak az alkohol. Amikor valaki saját vizeletében fekszik holt részegen, mondjuk egy Mechwart ligeti padon, vagy önmaga előtt menekülve a városszéli erdőbe költözik, vagy egy minden luxussal ellátott New York-i házban magányosan delirál...

Azokat az embereket, akikkel a saját elbeszélésük szerint mindez megtörtént, én nem ismertem, én már csak az A. A. tagjaiként, józan vagy józanodó alkoholistaiként ismerem őket.

...Ha most megpróbálok a magam által fölített kérdésekre, legalább egy részükre válaszolni, akkor azzal kell kezdenem, hogy az A. A. tudja és megalakulásától fogva vallja, hogy az alkoholizmus betegség – az alkoholista pedig beteg. Az A. A. ismeri ennek a betegségnek a természetét. Az allergia kifejezést szokták rá alkalmazni. Az alkoholista eleve másként reagál az alkoholra, mint a társasági ivó. Az alkoholista, ha megiszik egy pohár sört, nem tudja, mi fog történni. Az A. A.-ban megtanulja, hogy számára az al-

kohol méreg, az első pohárral egy olyan automatizmust indít be, amely fölött nincs uralma.

Az alkoholizmus azonban nemcsak a test betegsége, hanem az Én-é. A léleké. Az A. A. 12 lépéses felépülési programjának – amelynek célja az önnevelés, a személyiségformálás – középpontjában Isten áll. Az általam ismert egyik legszebb dokumentumban, amely az USA egyik legnagyobb egyetemén leendő terapeutáknak tartott előadás magyarra fordított változata, a fenti programot az ismeretlen szerző, durva meghatározások nyomán „Is-ten-vircsaft”-ként említette.

...Miről is van szó?

Amikor az alkoholista rászánja magát, hogy életében először elmenjen egy A. A. gyűlésre, teli van szorongással, rossz tapasztalatokkal, bűntudattal. Emberi lény, de már rég nem akként kezelik. A gyűlésen nem kérdeznak és nem is kérnek tőle semmit, se igazolványt, se beutalót, ellenben azzal fogadják, hogy „Ülj le, jó helyen jársz”. Meg sem kell szólalnia. Aki viszont megszólal, az minden alkalommal bemutatkozik. „János/Éva/Péter stb. vagyok és alkoholista.”

Az előzmények ismeretében nem könnyű önmagukat alkoholistaként azonosítani. De ebben valószínűleg segít a többiek példája és az elfogadásnak, a nyíltságnak a gyűlésekre jellemző légköre.

Az A. A. igazi nagy találmánya, hogy a 12 lépéses program kezdetén, amikor első lépésként kimondják: „Beismerjük, hogy tehetetlenné váltunk az alkohollal szemben – életünk irányíthatatlanná vált” leveszi az alkoholistáról azt az iszonyú bűntudatot, amire „csak inni lehet”. A föntebb idézett névtelen szerző szerint „óriási a hatása, ha egy alkoholista egy másik alkoholistától hallja: beteg vagyok, és megtaláltam a módját, hogy úrrá legyek a betegségen”. Mert a második lépés így szól: „Meggyőződünk arról, hogy egy felsőbb Erő helyreállíthatja lelki egészségünket.”

Különösen nagy bölcsességre vall, hogy az A. A. alapítói nem határozták meg közelebbről ezt az isteni Erőt. A későbbi lépésekben a „saját felfogásuk szerinti Isten” kifejezést használják, belső szabadságot adva ezzel a tagoknak a hit dolgában is.

Mert az A. A. tanításai ajánlásokat tartalmaznak, nem parancsokat. A 12 lépés sem azt mondja, hogy ezt meg ezt kell tenned, hanem, hogy ezt és ezt tették azok az alkoholisták, akik a többiek előtt jártak.

Emlékezetes cikkében dr. Kelemen Gábor felteszi a kérdést: Felszardulhet-e az A. A. Magyarországon? Noha az A. A. tagok száma megsokszorozódott, noha tíz évvel ezelőtt Budapesten hetente három gyűlést tartottak, ma naponta tartanak hármat. Sőt, bizonyos napokon négyet és vidéken több mint harminc településen működik A. A. csoport. Az egyértelműen igenlő válasz a segítők segítsége nélkül még várat magára.

E SZÁMUNK SZERZŐI

Bourdieu, Pierre – szociológus

Christie, Nils – szociológus

Diósi Ágnes – író, szociográfus

Honti Henriett – egyetemi hallgató

Gilbert, Neil – szociológus

Kőnig Éva – szociológus

Németh György – egyetemi oktató

Sulyok László – szellemi szabadfoglalkozású

Szász Anna – újságíró

Helyreigazítás: Az Esély 1998/4 számában ORAVECZNÉ BODOR PIROSKA neve helyett Oraveczné Bodor Éva jelent meg. Ezúton kérünk elnézést tisztelt szerzőnktől és az olvasóktól.
